

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ISSN 2522-4700 (Print)
ISSN 2522-4719 (Online)

ЛЮДИНОЗНАВЧІ СТУДІЇ

Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка

Серія «Філософія». Випуск 50

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Рекомендовано до друку вченою радою Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
(протокол № 5 від 29.05.2025 р.)

Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія» включено до Переліку наукових фахових видань України категорії Б у галузі філософських наук (спеціальність В10 «Філософія») відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України № 1188 від 24.09.2020 р. (додаток 5), зареєстровано у міжнародних наукометричних базах: Google Scholar, Research Bib, ICI World of Journals, Index Copernicus International. Кожному опублікованому матеріалу присвоюється міжнародний цифровий ідентифікатор DOI (digital object identifier).

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1190 від 11.04.2024 року. Ідентифікатор медіа R30-04756.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (82100, Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24; dsru@dspu.edu.ua; тел. (03-24) 41-04-74).

Періодичність: 2 раз на рік.

Мови: українська, англійська, польська.

У збірнику публікуються статті з актуальних проблем філософського знання. Особливу увагу звернуто на антропологічні виміри історико-філософського процесу, освітньо-педагогічного простору, соціально-культурних проблем сучасності.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також тих, хто цікавиться проблемами філософії, історії філософії, світової і вітчизняної духовної культури.

Редакція журналу не несе відповідальності за зміст статей та може не поділяти думку автора.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Людинознавчі студії : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія» / ред. кол. В. Бодак (головний редактор) та ін. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2025. Випуск 50. 176 с. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50>.

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2522-4700 (Print)
ISSN 2522-4719 (Online)

HUMAN STUDIES

a collection of scientific articles

Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University

Series of «Philosophy». Issue 50

Publishing House
"Helvetica"
2025

ISSN 2522-4700 (Print)
ISSN 2522-4719 (Online)

Recommended for printing
by Academic Council of Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University
(29 May 2025, Minutes № 5)

Human Studies. Series of «Philosophy» is included in the List of scientific professional publications of Ukraine of category B in the field of philosophical sciences (specialty B10 "Philosophy") according to the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 1188 dated 24.09.2020 (Annex 5), Google Scholar, Research Bib – Academic resource index, ICI World of Journals, Index Copernicus International. Each published material is assigned an international numeric identifier DOI (digital object identifier).

Registration of Print media entity: Decision of the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine № 1190 of April 11, 2024. Media ID: R30-04756.

Media entity – Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Ivan Franko str., 24, Drohobych, Lviv Region, 82100; dspu@dspu.edu.ua; tel. (03-24) 41-04-74).

Periodicity: 2 times for a year.

Journal languages: Ukrainian, English, Polish.

This edition includes articles on the topical issues of philosophical knowledge. Particular attention is drawn to the anthropological dimensions of the historical-philosophical process, educational and pedagogical space and current socio-cultural problems.

For scientists, lecturers, postgraduates, students, as well as those who are interested in the problems of philosophy, history of philosophy, world and domestic spiritual culture.

The Editorial Board bears no responsibility for the content of the articles and may not share the author's opinion.

The articles were checked for plagiarism using the software StrikePlagiarism.com developed by the Polish company Plagiat.pl.

Human Studies. Series of «Philosophy» : a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University / Valentina Bodak (Editor-in-Chief) & others. Drohobych : Publishing House "Helvetica", 2025. Issue 50. 176 p. DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50>.

РЕДАКЦІЙНИЙ ШТАТ

Головний редактор – Валентина Анатоліївна Бодак, доктор філософських наук, професор, ректор Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна.

Відповідальний секретар – Олександр Анатолійович Ткаченко, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна.

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

Якуб Бартошевський, доктор габілітований, професор, проректор з питань науки, розвитку та міжнародного співробітництва Державної вищої професійної школи (м. Конін), Польща;

Володимир Степанович Возняк, доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна;

Степан Володимирович Возняк, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ), Україна;

Анна Валеріївна Ільїна, кандидат мистецтвознавства, докторантка Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ), Україна;

Алла Анатоліївна Кравченко, доктор філософських наук, завідувач кафедри філософії, соціології та політології Державного торговельно-економічного університету;

Віра Володимирівна Лімонченко, доктор філософських наук, професор кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна;

Анатолій Миколайович Малівський, доктор філософських наук, професор кафедри філософії і соціології Дніпровського національного університету залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна – ДНУЗТ (Дніпро), Україна;

Людмила Григорівна Павлишин, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та суспільних наук Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (м. Тернопіль), Україна;

Пшемислав Пачковський, доктор філософських наук, професор, директор Інституту філософії Жешувського університету (м. Жешув), Польща;

Вікторія Володимирівна Полюга, кандидат філософських наук, доцент кафедри методики музичного виховання і диригування Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна;

Надія Володимирівна Скотна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (м. Дрогобич), Україна;

Марина Борисівна Столяр, доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії та культурології філологічного факультету Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів), Україна;

Людмила Олександрівна Филипович, доктор філософських наук, професор, завідувачка відділу історії релігій та практичного релігієзнавства Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАНУ, (м. Київ), Україна;

Володимир Васильович Хміль, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і соціології, Дніпровський національний університет залізничного транспорту ім. акад. В. Лазаряна – ДНУЗТ (Дніпро), Україна;

Юлія Олександрівна Шабанова, доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії Національного гірничого університету (м. Дніпро), Україна;

Олег Михайлович Шепетяк, доктор філософських наук, приватдоцент філософсько-богословських питань пограниччя факультету католицького богослов'я Рурського університету (м. Бохум), Німеччина.

EDITORIAL BOARD

Editor in chief – Valentyna Bodak, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Rector, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine.

Executive secretary – Oleksandr Tkachenko, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine.

MEMBERS OF EDITORIAL BOARD

Jakub Bartoszewski, Habilitated Doctor, Professor, Vice-Rector for Science, Development and International Cooperation, State University of Applied Sciences (Konin), Poland;

Volodymyr Vozniak, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine;

Stepan Vozniak, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk), Ukraine;

Anna Ilyina, PhD in Art Criticism, Junior research fellow of the Department of the History of Foreign Philosophy, Hr. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS Ukraine (Kyiv), Ukraine;

Alla Kravchenko, Doctor of Philosophical Sciences, Head of the Department of Philosophy, Sociology and Political Science, State University of Trade and Economics;

Vira Limonchenko, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine;

Anatolii Malivskiy, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of Philosophical Sciences, Department of Philosophy and Sociology, Dnipro National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan – DNURT (Dnepr), Ukraine;

Lyudmila Pavlyshyn, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University (Ternopil), Ukraine;

Przemysław Paczkowski, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Director of the Institute of Philosophy of the Rzeszow University (Rzeszow), Poland;

Viktoriia Poliuha, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department of Methods of Music Education and Conducting, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine;

Nadiya Skotna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University (Drohobych), Ukraine.

Maryna Stoliar, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy and Cultural Studies, Faculty of Philology of the T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (Chernihiv), Ukraine;

Lyudmyla Fylypovych, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of History of Religions and Practical Religious Studies, Department of Religious Studies of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv), Ukraine;

Volodymyr Khmil, Doctor of Philosophy, Professor, the Head of Department of Philosophy and Sociology of Dnipro National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan – DNURT (Dnepr), Ukraine;

Yuliia Shabanova, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Department of Philosophy, State Higher Educational Institution «National Mining University» (Dnepr), Ukraine;

Oleh Shepetyak, Doctor of Philosophical Sciences, Privatdozent in the Field of Philosophical-Theological Borderline Questions at the Faculty of Catholic Theology, Ruhr University Bochum (Bochum), German.

ЗМІСТ

Возняк Володимир, Возняк Степан, Куртий Олег. Взаємозв'язок принципів і законів діалектики: філософсько-освітній контекст.....	11
Голубєв Олександр, Ткаченко Олександр. Філософсько- методологічні аспекти іншомовної освіти	24
Кийков Олексій. Фронезис як основа філософії гібридного менеджменту в освіті.....	39
Лімонченко Віра. Філософема Середньовіччя у творчій спадщині Бердяєва.....	50
Павлов Валерій. Специфіка гуманітарного знання.....	72
Савельєва Марина. Міфологічна підстава генезису феномена «честь».....	83
Stadniczeńko Stanisław Leszek, Stadniczeńko Dawid. Wpływ przemian cywilizacyjno-kulturowych na człowieka.....	96
Трахановський Анатолій. Технократизм і «розумна освіта» в постіндустріальному суспільстві.....	137
Храпко Павло, Коберська Тетяна. Знак-індекс у Пірса: визначення, різновиди та зв'язок з системою категорій.....	152
Скотна Надія. Діалог між сучасною наукою, філософією та традицією як основа майбутнього (Рецензія на монографію: Ткаченко О.А. Традиція і антропологічні виклики новітніх технологій : монографія. Дрогобич : Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2024. 396 с. ISBN 978-617-7990-94-8)	167

CONTENTS

Vozniak Volodimir, Vozniak Stepan, Kurtiy Oleg. The relationship between the principles and laws of dialectics: philosophical and educational context.....	11
Golubev Oleksandr, Tkachenko Oleksandr. Philosophical and methodological aspects of foreign language education.....	24
Kiykov Oleksiy. Phronesis as the basis of the philosophy of hybrid management in education.....	39
Limonchenko Vira. Philosophema of the middle ages in the creative legacy of Berdyaev.....	50
Pavlov Valerii. Specificity of humanitarian knowledge.....	72
Savelieva Maryna. Mythological foundation of the genesis of the phenomenon «Honor».....	83
Stadniczeńko Stanisław Leszek, Stadniczeńko Dawid. The Impact of Civilizational and Cultural Changes on Man.....	96
Trakhanovsky Anatoly. TEchnocracy and "smart education" in post-industrial society.....	137
Khrapko Pavlo, Koberska Tetiana. Pierce's indexical sign: definition, varieties and connection with the system of categories.....	152
Skotna Nadiya. Dialogue Between Contemporary Science, Philosophy, and Tradition as a Foundation for the Future (A Review of the Monograph: Tkachenko, O.A. Tradition and the Anthropological Challenges of Emerging Technologies: A Monograph. Drohobych: Ivan Franko State Pedagogical University of Drohobych, 2024. 396 p. ISBN 978-617-7990-94-8)	167

УДК 130.123.1:37

ВОЗНЯК Володимир – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, індекс 82100, Україна (volim_s@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6877-3785>

ВОЗНЯК Степан – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та релігієзнавства, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, індекс 76000, Україна; докторант кафедри філософії, соціології та політології, Державний торговельно-економічний університет, вулиця Кіото, 19, Київ, індекс 02156, Україна (stepanwozniak@gmail.com).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2268-5736>

КУРТИЙ Олег – аспірант кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, вул. Івана Франка, 24, Дрогобич, індекс 82100, Україна (ihaveamillion2016@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4531-4657>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.1>

Бібліографічний опис статі: Возняк, В., Возняк, С., Куртий, О. (2025). Взаємозв'язок принципів і законів діалектики: філософсько-освітній контекст. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 50, 11–23, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.1>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРИНЦИПІВ І ЗАКОНІВ ДІАЛЕКТИКИ: ФІЛОСОФСЬКО-ОСВІТНІЙ КОНТЕКСТ

Мета роботи. У статті розкривається методологічна роль взаємозв'язку принципів і законів діалектики для сучасної педагогічної теорії та практики, при цьому теоретична діалектика принципово відрізняється від ідеологізованої позитивістської версії «діамату». **Методологія.** Засобами

досягнення поставленої мети постає сама діалектика у її класичному варіанті, виражена через необхідні категоріальні зв'язки. Тим самим вона розуміється як логіка і теорія пізнання, доведені до етики, естетики і тим самим до мислячої педагогіки. **Наукова новизна.** У статті обґрунтовується думка, що саме через адекватне розуміння взаємозв'язку принципів і законів класична діалектика може стати необхідною і достатньою методологією дійсної педагогічної теорії та практики. Водночас наголошується на необхідності розрізнення сфер наявного буття, сутності та поняття. Значимість діалектики для педагогіки не можна інтерпретувати як певне «застосування» у педагогіці і до педагогіки деяких принципів і законів діалектичної філософії, виражених у формі «об'єктного знання». Діалектика має стати діяльною здатністю педагога. Педагогічна наука, щоб стати дійсно рефлексивною теорією, повинна вийти на власне категоріальний рівень осмислення свого предмета, повинна навчитися адекватно працювати з категоріями. Так забезпечується адекватна реалізація принципу тотожності мислення і буття. Тільки за таких умов педагогіка набуде реальної, сутнісної адекватності своєму специфічному предмету – становленню людської суб'єктивності і стане здатною забезпечувати гармонійний розвиток особистості. **Висновки.** Якщо педагогіка насправді стурбована процесами побудови власне людського в людському індивіді, вона жодним чином не повинна оминати діалектичної методології, розуміння внутрішнього зв'язку принципів і законів діалектики. Нехтування цим взаємозв'язком ставить перешкоди на шляху реалізації в педагогіці принципів та законів діалектики. При цьому вчителі повинні змістовно оволодівати теорією діалектики. Якщо ж педагогіка обмежується лише виконанням «соціального замовлення», «соціалізацією», процесами адаптації індивідів до соціальних структур, то вона може продовжувати «гратися» у новомодні загальнонаукові методології. Роль самопізнання освіта здатна реалізувати лише по мірі оволодіння діалектико-логічною методологією.

Ключові слова: освіта, діалектика, принципи діалектики, закони діалектики, тотожність мислення і буття, самопізнання.

VOZNIAK Volodimir – Doctor of Philosophy Sciences, Professor, Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after professor Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko str., 24, Drohobych, postal code 82100, Ukraine (volim_s@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6877-3785>

VOZNIAK Stepan – Philosophy Doctor, Assistant Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Religious Studies, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 57, T. Shevchenko str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, postal code 76015, Doctoral researcher at the Department of Philosophy, Sociology and Political Science, State University of Trade and Economics, 19, Kyoto str., Kyiv, Ukraine, postal code 02156. (stepanwozniak@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2268-5736>

DOI:

KURTIY Oleg – Postgraduate of the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after professor Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, Ivan Franko str., 24, Drohobych, postal code 82100, Ukraine (ihaveamillion2016@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4531-4657>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.1>

To cite this article: Vozniak, V., Vozniak, S., Kurtiy, O. (2025). Vzaïmozv'язok pryntsyypiv i zakoniv dialektyky: filosofsko-osvitnii kontekst. [The relationship between the principles and laws of dialectics: philosophical and educational context]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofia» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 50, 11–23, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.1>

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE PRINCIPLES AND LAWS OF DIALECTICS: PHILOSOPHICAL AND EDUCATIONAL CONTEXT

Summary. The article reveals the methodological role of the interrelation of the principles and laws of dialectics for modern pedagogical theory and practice, while theoretical dialectics is fundamentally different from the ideologized positivist version

of «diamat». **Methodology.** The means of achieving this goal is dialectic itself in its classical version, expressed through the necessary categorical relations. Thus, it is understood as a logic and theory of knowledge, brought to ethics, aesthetics, and thus to thinking pedagogy. **Scientific novelty.** The article substantiates the idea that it is through an adequate understanding of the relationship between principles and laws that classical dialectics can become a necessary and sufficient methodology for real pedagogical theory and practice. At the same time, the author emphasizes the need to distinguish between the spheres of existence, essence, and concept. The significance of dialectics for pedagogy cannot be interpreted as a certain «application» in the pedagogy of some principles and laws of dialectical philosophy expressed in the form of “object knowledge”. Dialectic should become an active ability of the teacher. To become a truly reflective theory, pedagogical science must reach the actual categorical level of comprehension of its subject and must learn to work adequately with categories. This ensures adequate implementation of the principle of the identity of thinking and being. Only under such conditions will pedagogy acquire real, essential adequacy to its specific subject - the formation of human subjectivity - and become capable of ensuring the harmonious development of the individual. **Conclusions.** If pedagogy is concerned with the processes of building the human in the human individual, it should in no way bypass dialectical methodology, understanding the internal connection between the principles and laws of dialectics. Neglecting this relationship puts obstacles in the way of realizing the principles and laws of dialectics in pedagogy. At the same time, teachers must master the theory of dialectics in a meaningful way. If pedagogy is limited to fulfilling the «social order», «socialization», and the processes of adaptation of individuals to social structures, it can continue to «play» with newfangled general scientific methodologies. Education is able to realize the role of self-knowledge only to the extent of mastering dialectical-logical methodology.

Key words: education, dialectic, principles of dialectic, laws of dialectic identity of thinking and being, self-knowledge.

Постановка проблеми. Гострота кризи у сучасній освіті в Україні зумовлює необхідність пильної уваги до методологічних засад педагогічної теорії. Певна методологічна

безпорадність як педагогічної теорії, так і педагогічних практик не викликає жодних сумнівів. На думку авторів статті, такий стан зумовлений нехтуванням надбань теоретичної діалектики як логіки і теорії пізнання, як етики, естетики та мислячої педагогіки. Проте саме діалектика як теорія і метод здатна сприяти як адекватному осмисленню природи суперечностей, що накопичуються в царині освіти, так і пошуку шляхів розумного їх розв'язання.

Метою статті є спроба обґрунтувати взаємозв'язок принципів і законів діалектики та його значення для педагогічної теорії та освітніх практик. Ми переконані в тому, що нерозуміння цього взаємозв'язку ставить перешкоди на шляху вкрай необхідної реалізації в педагогіці принципів та законів високої діалектики. При цьому розглядається реалізація принципу тотожності мислення і буття в освітньому процесі та умови розгортання останнього в ракурсі власне самопізнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стосовно ж діалектики як методології у вітчизняних публікаціях, окрім ґрунтовного підручника В.П. Лисого (Лисий, 2014), можна зустріти лише деякі згадування про неї як один із можливих методів дослідження (Петрушенко, 2005, с. 28–53; Ліпін, 2018, с. 7–22).

Одним із авторів даної статті були дослідження та актуалізовані такі проблеми, що пов'язані з темою запропонованих матеріалів: значення класичної діалектики для педагогіки (Возняк, 2021), розвиток як повернення до себе (Возняк, 2024), принцип всезагального зв'язку в діалектиці крізь призму концепту «всеедність» (Возняк, 2020), діалектика якісних і кількісних змін стосовно освітніх інновацій (Возняк, Войтків, 2020), діалектика як логіка моральнісного стосунку (Возняк, 2018). Разом з іншими авторами, В. Возняк критично переосмислює філософсько-освітній вимір розуміння поняття у діалектиці (Возняк, Хазін, 2021), філософсько-освітнє значення принципу діалектичної суперечності (Возняк В., Возняк О., Возняк С., 2022).

Також необхідно згадати фундаментальні праці київського філософа-діалектика В.О. Босенка «Загальна теорія розвитку» (2024a) та «Виховати вихователя» (2024b). В англomовній філософській літературі можна вказати лише на публікації Девіда Бекхарста (1991, 2023), Славої Жижека (2018), Корінни Лотц

(2019), Вессі Ойтінена (2011), в яких звертається увага на особливості діалектики як такої.

І все ж діалектика як логіка і теорія пізнання, на нашу думку, у сучасних дослідників ще недостатньо розгорнута в напрямку до педагогіки (а сучасна педагогіка відверто байдужа до теоретичної діалектики). Тим більше, що повністю відсутні дослідження, які розглядали б філософсько-освітній вимір самого взаємозв'язку принципів і законів діалектики.

Виклад основного матеріалу. Навряд чи варто повторювати, що автори під діалектикою аж ніяк не розуміють наскрізь просякнутий позитивізмом та ідеологією «діамат». Йдеться про класичну діалектику у її кращих взірцях. Саме така діалектика як теорія та метод має входити у тканину освітньої діяльності і входити як *діяльна здатність самого педагога*, а не у вигляді зовнішнього застосування, використання тих чи інших «діалектичних» принципів, законів, категорій.

Однак саму діалектику варто розуміти теоретично, тобто – рефлексивно-діалектично. Недаремно В.О. Босенко свого часу застерігав від «зовнішньої діалектики», тобто – від суто емпірично-розсудкового тлумачення її змісту. До речі, саме у своїй праці «Загальна теорія розвитку» (Босенко, 2024а) він представив найбільш повне і раціонально продумане розуміння взаємозв'язку як законів діалектики, так і її принципів.

Відомо, що центральними принципами діалектики постають принцип всезагального зв'язку та принцип розвитку. Зазвичай їх чомусь розглядають окремо, проте та за такого варіанту ми аж ніяк не зрозуміємо ані розвитку у його істотності, ані всезагального зв'язку. До речі, саме *всезагальне* має братись на категоріальному рівні (за Гегелем) у контексті розпізнання абстрактно-загального і конкретно -всезагального. Діалектично зрозумілий всезагальний зв'язок виявляє себе як істинна всеєдність (Возняк, 2020). Причому всеєдність за своєю природою є ідеальною реальністю. Для того, щоб це зрозуміти, потрібно саму категорію «ідеальне» розуміти принаймні на рівні Е. Ільєнкова та М. Ліфшиця, інакше нічого не вийде.

Розвиток як такий стає адекватно зрозумілим лише у контексті всезагального зв'язку (всеєдності), і навпаки. Істинна всезагальність універсального розвитку розкривається саме

тут. Як весь час стверджує В.О. Босенко, сутність розвитку – у розвиткові сутності. Тому не треба розглядати окремі часткові ситуації («прикладні») і примірювати на них деякі ознаки «розвитку», запозичені із буденного уявлення. А так часто і робиться в педагогічній літературі, коли розвиток учня, дитини, студента тлумачиться як певне «вдосконалення», «поліпшення», «прогресу», набуття чогось «нового». Розвиток у суто діалектичному розумінні постає єдністю виникання і щезання, прогресу і регресу, перервності і неперервності, як процес виникнення, розгортання і розв'язання внутрішніх суперечностей.

Не можна розвиток розглядати тільки на рівні наявного буття. За Г. Гегелем, це категорія сфери поняття. Так львівський філософ Василь Лисий спеціально наголошує на необхідності чіткого розрізнення сфери наявного буття, сфери сутності та сфери поняття: на першому рівні панує перехід як такий, на другому – рефлексія, на третьому – власне розвиток (Лисий, 2014).

У філософсько-освітньому вимірі сказане повинно розкриватись наступним чином: не ми повинні «розвивати» дитину як певний об'єкт прикладання наших педагогічних зусиль та впливів. Ми як педагоги повинні подбати про *розвиток тієї цілісності взаємин* з іншими людьми та світом, у котру вплетена дитина з необхідністю – як повноправний суб'єкт цих взаємин. Має розвиватись спів-буттєва спільність (як справжнісінька подія), яка і є осередком освіти як такої.

Сутність розвитку в діалектиці розкривається через її достатньо відомі закони. Якщо їх брати поодинокі, окремо один від одного, ми не здатні будемо зрозуміти ані їх суті, ані їх місця у процесі розвитку.

Абстрактне, тобто однобічне, поверхове тлумачення цих законів реальній педагогіці нічого путнього дати не може. Наприклад, треба збільшувати кількість виховних «заходів», різноманітних «впливів» на дитину – і тоді очікувати появу «нової якості» у її розвитку. А не виходить, значить – діалектика безпорадна. Проте самий закон взаємного переходу кількості і якості треба розуміти адекватно. Не будь-яка кількісна зміна, не будь-яке накопичення кількісних змін веде до якісних перетворень, але лише таке, що вичерпує міру. Адже змінюється певна кількість якихось певних якостей, і коли така зміна вичерпує

(порушує) міру (як єдність визначених якості і кількості) відбувається перехід до нової якості, до нової міри, яка має свою єдність якості і кількості. Перехід цей – стрибкоподібний, він є «стрибком» не тому, що проходить «швидко», а через те, що він є *переривом поступовості*. Хоча самий цей «перерив» має і свою поступовість. Застосовувати таку складну діалектику кількісних та якісних змін у конкретних педагогічних ситуаціях – справа педагога. Тут філософ не допоможе: потрібно мислити самому. Філософ може лише вказати на необхідний і достатній категоріально-понятійний рівень розуміння діалектики розвитку, який поки що відбувається на рівні наявного буття.

Так само – і з діалектичним суперечностями. Відшукувати протилежності та стосунки між ними на рівні наявного буття – марна справа. Суперечність є категорією сфери сутності, а там – рефлексія як «світіння одного в іншому» і «видимість всередині самого себе» (Гегель). Значить, педагогу потрібно володіти категорією «сутність», розуміти відмінність внутрішньої суперечності від зовнішньої і розуміти, що антагонізм є виявом зовнішнього протиріччя.

А стосовно закону подвійного заперечення – непорозумінь аж за край. Здається, тут усе просто: кожен етап розвитку дитини заперечує попередній, кожен педагогічний крок («вплив») є своєрідним запереченням інших, що були раніше. Але все це лише «здається». Насправді все набагато складніше. Заперечення в діалектиці є завжди само-запереченням, а друге заперечення постає певним синтезом. Предметом наступного заперечення виступає весь попередній цикл у цілому. Саме так реалізується сходження та поступальність у розвитку. Заперечення у діалектиці – це «зняття», зберігання попереднього змісту у наступному.

Закони діалектики взаємно пов'язані наступним чином: зміна кількості всередині однієї якості є виникненням внутрішньої суперечності, де негативна сторона протилежностей є першим запереченням. Порушення міри і перехід до нової якості (міри), що відбувається стрибкоподібно, є розв'язанням внутрішньої суперечності і другим запереченням. По суті, тут не три закони, а один – закон розвитку як такого.

Якщо мова йде про взаємний зв'язок принципів та законів діалектики та його реалізацію в освітньому процесі, необхідно зачепити проблему тотожності мислення і буття. Принцип тотожності мислення і буття в освітньому процесі так чи інакше *реалізується* – навіть коли він відкидається або за ситуації повного невідання педагогами про його наявність. Річ у тім, *якому рівневі буття* відповідає той чи інший тип мислення. Рівень буття визначає спосіб мислення, і навпаки.

Зрозуміло, що дійсну, істинну тотожність буття і мислення в педагогічному процесі здатне забезпечити лише нове педагогічне мислення. Сказав же якимось Гегель: «Яке поняття, такий і труд». Розвиненому, цілісному педагогічному мисленню відповідає й гідний педагогічний труд, нелегка праця вчительства. Але якщо «поняття» недолуге, то й труд відповідно недолугий. Такий педагог «без поняття» про справжнє, істинне навчання і виховання.

Ми переконані, що *бути вчителем* – це означає *мислити*. Ось вона, тотожність мислення і буття! Думати не на рівні тих чи інших «педагогічних технологій», методичних рекомендацій, «соціального замовлення» та інше. Думати саме *на рівні мислення буття*. А це означає здійснювати рух своєї думки свідомо діалектичним чином.

Лише мислячий педагог здатний вчити мислити. Вчити мисленню – значить вводити учня у *ситуацію думки* (разом входить у таку ситуацію, щоб це належало нашій істотності, а наша істотність – суті думки як такої), а не змушувати заучувати деякі правила і принципи. Вчити громадянськості – вводити учня у ситуацію громадянськості, а не зганяти на всякі «заходи», де багато фальші, брехні, дешевої патетики. Вчити моральності – значить вводити учнів у *ситуацію моральності*, будувати всі без винятку відносини із ними як цілком моральнісні (тобто жодним чином не зазіхати на особистість іншого), а не моралізувати, «читати мораль». Саме так реалізується істинна тотожність істинного мислення і не менш істинного буття.

При цьому варто розрізнявати обчислювальне та осмислювальне разом із Гайдеггером. Це істотно прояснює специфіку сучасного освітнього процесу, що протікає в умовах нечуваного тотального зростання можливостей обміну та обробки

інформації. Адже сьогодні існують майже всі умови, щоб основним завданням педагога стало створення такого простору, в якому формується *універсальна здатність мислити*, а не проблема тієї чи іншої інформації та умінь її обробляти (славнозвісні та такі, що набили оскому, «знання, вміння, навички»), тобто – не посилення «обчислювального мислення». Йдеться про таке мислення, яке є, по суті, цілісним ставленням, зверненням, налаштованістю, інтонованістю на мислиме, є *цілісним перебуванням у сфері того, що мислиться*. Подібне розуміння мислення постає дуже значущим *саме для педагогічного процесу*, оскільки такої налаштованості не можна навчитися раз і назавжди, – тут потрібна постійна *напруга всіх сутнісних сил* людини, постійна *присутність* людини у тому, що вона мислить, що відкривається їй для мислення, що *кличе її у мислення*.

Адекватна освіта повинна свідомо сповідувати принцип тотожності мислення та буття у його *цілісності* та повноті. А це передбачає *серйозний рівень культури роботи* з категоріями. Категорії повинні підніматись до поняття, до розуміння, а поняття – рефлексивно активувати свою категоріальну будову. Освіта повинна постійно тримати під своїм *суверенним контролем* якість тих *інтелектуальних процедур*, форм і засобів, які вона застосовує, тобто – свій тип мислення. Це означає, також, *відстежування* тих рівнів буття, які відповідають цим формам. *Відстежування* тієї інтенції у людському бутті, яка пов'язана із цілісним розвитком особистості кожного, значить – з реальним утвердженням Істини, Добра і Краси. Щоб не вийшло так, що ми своєю недолугою освітянською діяльністю раптом формуємо *не той, не такий* світогляд, що сприяє олюдненню людини, а зовсім інший, протилежний.

Для впровадження в освіту свідомої діалектики вкрай необхідне *нове педагогічне мислення*, яке реально забезпечує верховенство суб'єкт-суб'єктних стосунків і активує «третій суб'єкт» освітнього процесу – культуру. Традиційна педагогічна ментальність принципово нездатна перетворити освіту на процес дійсного самопізнання. А без цього, на нашу думку, виростити гармонійно розвинену особистість практично неможливо. Адже у звичайному процесі освіти знання, що мають засвоїти учні, «цінності», які їм «прищеплюють», – мають відверто *об'єктний*

характер, характер зовнішньої реальності, яка якось протистоїть їх суб'єктивності. Нове педагогічне мислення долає такий характер взаємодії учнів з реальністю і знаннями, воно орієнтоване на те, щоб вони крок за кроком у тому, що вивчають і освоюють, *впізнавали самих себе*, ще невідомих, незнаних. Щоб вони крок за кроком у світі відкривали – самих себе. І тоді – відкривали цілий світ у самих собі.

Зрозуміло, у *талановитих педагогів* це виходить – і без свідомого застосування принципів і законів діалектики. Можемо сказати так: у них «спрацьовує» стихійна діалектика, їх не підводить їхня розвинена інтуїція (здатність продуктивної уяви»). Але реально діалектика у їх подвижницькій діяльності безперечно присутня.

Висновки. Таким чином, педагогіці суджено так чи інакше, рано чи пізно звернутись до високої, класичної діалектики і навчитися у своїх нелегкій праці здійснювати освітній процес відповідно до суті справи, відповідно до логіки становлення людської суб'єктивності. Більш діалектичного предмету у безмежному світові просто немає. Поза розумінням внутрішнього зв'язку принципів та законів діалектики будь-яка спроба їх реалізації приречена на невдачу. На наше переконання, лише здійснення освітнього процесу відповідно до діалектики, відповідно до взаємозв'язку її принципів та законів забезпечує дійсну реалізацію принципу тотожності мислення і буття. Лише за таких умов освіта може стати справжнім само-пізнанням людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Босенко В.О. Загальна теорія розвитку. URL: https://t.me/sokrat_online/142
2. Босенко В.О. Виховати вихователя. URL: https://t.me/sokrat_online/119
3. Возняк В.С. Діалектика: принцип всезагального зв'язку. *Людинознавчі студії. Серія «Філософія»*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич, 2020. Вип. 40. С. 20–33. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.40.200798>
4. Возняк В.С. Значення класичної діалектики для педагогіки. *Людинознавчі студії. Серія «Філософія»*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2021. Вип. 42. С. 87-103. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.42.6>
5. Возняк В.С., Войтків Л.В. Інновації в освіті: діалектика якісних змін. *Людинознавчі студії*: збірник наукових праць Дрогобицького державного

педагогічного університету імені Івана Франка, 2020. Вип. 41. С. 39–54. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.3>

6. Возняк В.С., Хазін В.О. Розуміння природи поняття в діалектиці: філософсько-освітній вимір. *Людинознавчі студії. Серія «Філософія»* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2021. Вип. 43. С. 19–25. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.3>

7. Возняк В.С., Возняк О.Т, Возняк С.В. Принцип діалектичної суперечності та його філософсько-освітнє значення. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 2022. Вип. 44. С. 96–102. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.44.6>

8. Возняк В.С. Розвиток як повернення до себе. URL: https://t.me/sokrat_online/5

9. Ліпін М.В. Освіта в модифікаціях сучасного світу. Київ: Київський нац. торг.-економ. ун-т, 2018. 340 с.

10. Лисий В. Діалектика : навч. посібник. Львів: НЛУ імені Івана Франка, 2014. 480 с.

11. Петрушенко В.Л. Філософія знання: онтологія, епістемологія, аксіологія. Львів, Асхіл, 2005. 296 с.

12. Bakhurst D. The Heart of the Matter. Ilyenkov, Vygotsky and the Courage of Thought. Leiden, Brill, 2023. 402 p.

13. Bekharst D. Consciousness and revolution in soviet philosophy From the Bolsheviks to Evald Ilyenkov. New-York, Cambridge university press, 1991.

14. Zsizsek S. Evald Ilyenkov's cosmology: the point of madness of dialectical materialism. 2018. URL: <https://thephilosophicalsalon.com/evald-ilyenkovs-cosmology-the-point-of-madness-of-dialectical-materialism/>

15. Lotz, C. Finding Ilyenkov: How a Soviet Philosopher Who Stood Up for Dialectics Continues to Inspire. Lupus Books, London, 2019. 64 p.

16. Oittinen V. Evald Ilyenkov, the Soviet Spinozist. *Dialectics of the Ideal. Evald Ilyenkov and Creative Soviet Marxism*. /Ed. Alex Levant and Vesa Oittinen. 2011. doi: https://doi.org/10.1163/9789004246928_006

REFERENCES

1. Bosenko, V.O. (2024a). Zagalna teoriya rozvitku [General theory of development]. URL: https://t.me/sokrat_online/142 [in Ukrainian].

2. Bosenko, V.O. (2024b). Vikhovati vikhovatelya [Educate the educator]. URL: https://t.me/sokrat_online/119 [in Ukrainian]

3. Voznyak, V.S. (2020). Dialektika: princip vseagal'nogo zv'yazku [Dialectics: the principle of universal connection]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii «Filosofia»* 40. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.40.200798> [in Ukrainian]

4. Voznyak, V.S. (2021). Znachennya klasychnoyi dialektiky dlya pedahohiky [The value of classical dialectics for pedagogy]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofia»* 42. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.42.6> [in Ukrainian]

5. Voznyak, V.S., Vojtkiv, L.V. (2020). Innovacziyi v osviti: dialektika yakisnikh zmin [Innovations in education: the dialectic of qualitative change]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofia»* 41. 39–54. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.41.3> [in Ukrainian]

6. Voznyak, V.S., Hazin, V.O. (2021). Rozumlnnyia prirodi ponyattya v dialektitsi: filososfsko-osvitnii vymir [Understanding the nature of the concept in dialectics: philosophical and educational dimension]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofia»* 43. 19–25. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.43.3> [in Ukrainian]

7. Voznyak, V.S., Voznyak, O.T., Voznyak, S.V. (2022). Printsip dialektichnoi superechnosti ta yogo filososfsko-osvitne znachennya [The principle of dialectical contradiction and its philosophical and educational significance]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofia»* 44. 96–102 [in Ukrainian].

8. Voznyak, V.S. (2024b). Rozvitok yak povernennya do sebe [Development as a return to oneself]. URL: https://t.me/sokrat_online/5 [in Ukrainian]

9. Lipin, M.V. (2018). Osvita v modifikaciyah suchasnogo svitu [Education in modifications of the modern world]. Kiyiv: Kiyivskij nac. torg.-ekon. ekonom. un-t [in Ukrainian].

10. Lisij, Vasil'. (2014). Dialektika : navch. posibnik [Dialectics: a textbook]. L'viv: NLU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].

11. Petrushenko, V.L. (2005). Filosofiia znannya: ontologiya, epistemologiya, aksiologiya [Philosophy of knowledge: ontology, epistemology, axiology]. Lviv, Ashil [in Ukrainian].

12. Bakhurst, D. (2023). The Heart of the Matter. Ilyenkov, Vygotsky and the Courage of Thought. Leiden, Brill, 402 p.

13. Bekharst, D. (1991). Consciousness and revolution in soviet philosophy From the Bolsheviks to Evald Ilyenkov. New-York, Cambridge university press.

14. Zsizsek, S. (2018). Evald Ilyenkov's cosmology: the point of madness of dialectical materialism. URL: <https://thephilosophicalsalon.com/evald-ilyenkovs-cosmology-the-point-of-madness-of-dialectical-materialism/>

15. Lotz, Corinna. (2019). Finding Ilyenkov: How a Soviet Philosopher Who Stood Up for Dialectics Continues to Inspire. Lupus Books, London, 64 p.

16. Oittinen, Vesa (2011). Evald Ilyenkov, the Soviet Spinozist. Dialectics of the Ideal. Evald Ilyenkov and Creative Soviet Marxism. /Ed. Alex Levant and Vesa Oittinen. 2011. doi: https://doi.org/10.1163/9789004246928_006

ГОЛУБЄВ Олександр – старший викладач кафедри практики англійської мови і методики її навчання, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка,, м. Дрогобич, індекс 82100, Україна (alexgolubev108@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7804-823X>

ТКАЧЕНКО Олександр – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, індекс 82100, Україна (tkacenkoaleksandr1928@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-0144>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.2>

Бібліографічний опис статі: Голубєв, О., Ткаченко, О. (2025). Філософсько-методологічні аспекти іншомовної освіти. *Людинознавчі студії*: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», 50, 24–38, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.2>

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ІНШОМОВНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Метою статті є аналіз змісту взаємозв'язку філософських принципів та педагогічної практики в контексті оволодіння, засвоєння¹ іноземних мов. **Методологія.** Засобами досягнення поставленої мети є метод діалектико-категоріального аналізу, ідеї діалогічної філософії, концепція «глибинного спілкування», когнітивно-комунікативний підхід. Феноменологічний метод дозволив зосередитись на сутнісних вимірах освітнього процесу. **Новизна.** Наголошено, що розвиток особистості і розвиток культури є взаємопов'язаними процесами. Отже, іншомовна освіта повинна створювати простір спілкування з приводу всезагальних смислів культури. Саме завдяки глибинному спілкуванню в процесі засвоєння іноземних мов, поєднується і реалізується потенціал культури,

---

¹ На наш погляд, поняття «оволодіти», «засвоїти» несе в собі глибший смисл, ніж слово «вивчити».

утверджується суб'єктивність, самоцінність обох сторін спілкування, відбувається особистий розвиток тих, хто спілкується. Одним із дієвих засобів активації змісту навчання іноземних мов є проблематизація, яка передбачає знаходження кожним учасником освітнього процесу власного сенсу в межах навчальної задачі, спонукає до творчого розуміння дійсності. **Висновки.** В статті акцентується увага на суспільно-практичній значимості філософського осмислення складних педагогічних проблем, важливості інтеграції філософських принципів у навчальний процес. На наш погляд, філософська рефлексія іншомовної освіти може пом'якшити тенденції технократизму та інструменталізму в сучасній освіті, звільнити засвоєння іноземних мов від суто інформаційних функцій. Реалізація цілей іншомовної освіти повинна реалізовуватись у творчо-перетворювальній діяльності (спільній справі), в якій присутні не тільки учень та вчитель як суб'єкти педагогічного процесу, але і культура як його третій суб'єкт.

Ключові слова: іншомовна освіта, культура, міжкультурна комунікація, навчання іноземним мовам, лінгводидактика, особистість, спілкування, третій суб'єкт освітнього процесу, філософія діалогу.

GOLUBEV Oleksandr – Senior Lecturer at the Department of English Language Practice and Teaching Methodology, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, postal code 82100, Ukraine (alexgolubev108@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7804-823X>

TKACHENKO Oleksandr – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after Professor Valery Skotny, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko Str., Drohobych, postal code 82100, Ukraine (tkachenkoaleksandr1928@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-0144>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.2>

To cite this article: Golubev, O., Tkachenko, O. (2025). Filosofsko-metodolohichni aspekty inshomovnoi osvity. [Philosophical and methodological aspects of foreign language education]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya «Filosofia»* – Human

Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 50, 24–38, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.2>

PHILOSOPHICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

Summary. *The purpose of the article is to analyze the content of the relationship between philosophical principles and pedagogical practice in the context of mastering² a foreign language. **Methodology.** The following means are used to achieve the set goal: the method of dialectical-categorical analysis, the ideas of dialogic philosophy, the concept of "deep communication" and the cognitive-communicative approach. The phenomenological method allows us to focus on the essential dimensions of the educational process. **Novelty.** The authors emphasize that the development of personality and the development of culture are interrelated processes. Therefore, foreign language education should create a space for communication about the universal meanings of culture. It is due to deep communication in the process of learning foreign languages that the potential of culture is combined and realized, the subjectivity and intrinsic value of both sides of communication are affirmed, and personal development of communicators takes place. One of the effective means of activating the content of foreign language teaching is problematization, which invites each participant of the educational process to find their own meaning within the framework of the educational task, encouraging a creative understanding of reality. **Conclusions.** The article focuses on the socio-practical significance of the philosophical understanding of complex pedagogical problems, the importance of integrating philosophical principles into the educational process. In our opinion, philosophical reflection on foreign language education can mitigate the tendencies of technocracy and instrumentalism in modern education, freeing the mastering of foreign languages from purely informational functions. The implementation of the goals of foreign language education should be realized through creative*

---

² In our opinion, the concept of «mastery» has a deeper meaning than the word «study».

and transformative activity (common cause), where the student and the teacher are subjects of the pedagogical process with culture stepping forward as its third subject.

Key words: *foreign language education, culture, intercultural communication, foreign language teaching, linguo didactics, personality, communication, third subject of the educational process, philosophy of dialogue.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження процесів іншомовної підготовки здобувачів вищої освіти не викликає сумнівів. По-перше, це пов'язано з онтологічною необхідністю входження людини у світ культури, «окультуренням людини», здатністю та готовністю зрозуміти та прийняти Іншого³. По-друге, потреба в іншомовній освіті сформована свободою та можливостями самореалізації кожної особистості у сучасному світі. «Багатомовність та мовні контакти, міграційні процеси, суцільна мобільність громадян, розвиток засобів комунікації, відкритість кордонів перетворилися сьогодні на визначальні фактори сучасного суспільства» (Гаманюк, 2012, с. 209). На думку багатьох дослідників, розвиток міжкультурної компетентності та іноземної мови постає сьогодні важливим інструментом для успіху у глобальному суспільстві. Як показують дослідження, здобувачі вищої освіти усвідомлюють необхідність розуміння різних мов, культур, історій та географічних ландшафтів, підкреслюючи їхню роль у формуванні міжкультурної емпатії та взаєморозуміння (Noras, Kerdsonboon, 2024, p.1).

В цьому контексті зрозумілим є інтерес викладачів іноземної мови до нових напрямів навчання в українській та зарубіжній лінгводидактиці, які ґрунтуються, наприклад, на культурологічному, когнітивному, комунікативному, особистісно-діяльнісному підходах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню філософських питань методології вивчення процесів іншомовної підготовки здобувачів вищої освіти присвячений науковий доробок Юлії Бондарчук (2024), в якому акцентується увагу

---

³ Мовиться не тільки про полікультурну компетентність студентів, яка дозволяє бути рівноправними партнерами міжкультурного спілкування. Поняття «Інший» набагато складніше та глибше.

на культурних та когнітивних аспектах навчання. В цілому, стаття відкриває нові горизонти для дискусій та досліджень у сфері навчання іноземних мов та сприяє розвитку педагогічної та філософської науки. Зокрема, авторка зазначає, що «у світлі філософських ідей важливо враховувати роль культурного та історичного контексту при вивченні мови. Філософська підтримка може сприяти формуванню повноцінного культурного багатства та розуміння впливу іноземних мов на формування культурної ідентичності. Таким чином, роль філософських ідей у формуванні методології викладання іноземних мов є надзвичайно важливою та визначальною» (Бондарчук, 2024, с. 283).

Продуктивними постають ідеї Катерини Павелків (2019), яка обґрунтовує необхідність методологічного окреслення концепта іншомовності з огляду на теорію комунікацій, теорію полікультурності та філософію діалогу. Дослідниця приходить до висновку, що теорія комунікацій розглядає зміст мовного складника поняття іншомовності, натомість теорія полікультурності визначає специфіку означеної «мовності» в контексті належності до іншої культури. У свою чергу, теорія діалогу пов'язує ці два складники й забезпечує процесуальний характер зв'язку між ними (Павелків, 2019).

Мета дослідження полягає у розкритті змісту взаємозв'язку філософських принципів та педагогічної практики в контексті засвоєння іноземних мов. Акцентується увага на безпосередній суспільно-практичній значимості філософського осмислення складних педагогічних проблем, важливості інтеграції філософських принципів у навчальний процес. Адже поза досвідом філософської рефлексії – розумно-критичної (тобто – самокритичної) – немає жодних гарантій, що педагогічна наука не розкриє обійми якісь новій «ідеології» (В. Возняк).

Відразу ж слід прояснити одну річ. Ми не маємо наміру вказувати практикам, що робити, або як це робити.

Виклад основного матеріалу. Будь-яке дослідження передбачає уточнення його понятійно-категоріального апарату, тому вважаємо за потрібне уточнити зміст поняття «іншомовна освіта». Певною мірою можна погодитись з дослідниками, які наголошують на необхідності розрізнення понять «іншомовна освіта» і «навчання іноземним мовам». Так, українські

дослідники Л. Вікторова, О. Кортун, Я. Нечепорук та інші розуміють іншомовну освіту як цілісний, організований процес навчання й розвитку майбутніх фахівців у межах навчальної дисципліни «Іноземна мова», що сприяє «становленню досвіду творчої діяльності, духовному розвитку особистості та формуванню культури з урахуванням напряму підготовки. Інакше кажучи, іншомовна освіта передбачає навчання і виховання слухачів змістом і засобами іноземної мови, які позитивно впливають на їхнє професійне і культурне збагачення та творчий розвиток» (Кортун, 2017, с. 174).

А значить головною метою такої освіти повинно бути «навчання мови через культуру, культури через мову, формування *homo moralis*: людини із совістю, що розрізняє добро і зло, має високі стійкі моральні орієнтири» (Нечепорук, 2020, с. 132). Багатомовність – це не просто сума знань кількох мов, а унікальна комплексна якість особистості людини, що постійно змінюється і кількісно, і якісно (Grosjean, 2010).

Як бачимо, в сучасних наукових дослідженнях доречно акцентується увага на важливості присутності в навчанні культурного контексту та мовленнєвих практик інших національностей. І не безпідставно. Мовиться про перетворення змісту освіти на культуру в істинному значенні цього слова. Як зазначає Микола Ліпін (2023), посилаючись на слова Т. Адорно про те, що освіта це ніщо інше як культура з боку її суб'єктивного прояву, дійсна освіта без розвитку культури неможлива. Відтак розвиток особистості і розвиток культури, які тільки на перший погляд видаються протилежними, є взаємопов'язаними процесами. «Культура (як змістовність навчального процесу) – третій суб'єкт. Найскладніша і складна задача педагога – “надати слово” саме “третьому”, активувати суб'єктність культури, її ідеальну природу, для того, щоб саме вона і вчила, і виховувала – в смислі: живила собою – душу, серце та розум кожного учня» (Возняк, Лімонченко, 2014, с. 17).

Таким чином, іншомовна освіта повинна створювати простір спілкування з приводу всезагальних смислів культури як «неорганічного тіла» людини. Іншомовна освіта, як і будь-яка освіта взагалі, повинні включати, інтегрувати, вводити перш за все у культуру. «Освітній простір розгортається у людських

стосунках з приводу дослідження певного культурного матеріалу. Тому він залежить не тільки від характеру міжсуб'єктної взаємодії, але й від якості задіяного у процес навчання і виховання культурного змісту і способів його засвоєння» (Ліпін, 2023, с. 170).

Серед наукових теорій, що методологічно окреслюють іншомовну освіту, вважаємо однією з провідних філософію діалогу і, зокрема, концепцію «глибинного спілкування». Звернення до спілкування вводить нас у саме осереддя світу людини. Освітній простір, який є наскрізь діалогічним, зазначає Ірина Буцяк (2015), може мінятись на краще лише за умов позитивних змін у самому спілкуванні між учасниками педагогічного процесу.

Проаналізувавши типи діалогу Е. Левінаса, Катерина Павелків (2018) здійснила спробу інтерпретувати їх у дефініціях іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери та виклала це в таблиці 1.

Таблиця 1

Провідні типи діалогу (за Е. Левінасом) та їх реалізація в процесі іншомовної підготовки фахівців соціальної сфери в умовах університету (Павелків, 2018, с. 190)

Тип діалогу	Його сутність	Реалізація в процесі іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери
Інтеграційний (позитивний)	Тип діалогу, що передбачає утвердження точки зору лише одного з учасників діалогу; точка зору іншого учасника діалогу виключається.	Такий тип діалогу використовується в іншомовній підготовці студентів як форма ведення діалогу, що передбачає виклад точки зору одного суб'єкта діалогічної взаємодії (найчастіше викладача) з одночасними коментарями погоджувального характеру іншого учасника діалогу (найчастіше студента). Цей тип діалогу використовується, передовсім, у суб'єкт-об'єктних формах навчальної взаємодії викладача і студента і не є досить ефективним в процесі іншомовної підготовки студентів.

Продовження таблиці 1

Ідентифікаційний (негативний)	Коли співрозмовники з однаковим успіхом заперечують точку зору один одного.	Такий тип діалогу найчастіше використовується, коли є суперечлива тема для обговорення іноземними мовами з соціальної тематики, однак учасники діалогу не можуть довести свою точку зору у процесі діалогу. Має велике значення для розширення словникового запасу, поліпшення мовленнєвих навичок студентів, оскільки спонукає до пошуку аргументів, розвитку здатності заперечити позицію іншого учасника діалогу та ін.
Синтетичний (символічний)	Діалог примирення, коли відбувається пошук істини із рівним зацікавленням обох сторін.	Такий тип діалогу є найбільш ефективною формою діалогічної взаємодії, враховуючи і специфіку навчальної діяльності (іншомовна підготовка студентів), і напрям підготовки (соціальна педагогіка/соціальна робота). У процесі такої діалогічної взаємодії іноземною мовою відбувається не лише розвиток знань, умінь і навичок іншомовної діалогічної взаємодії, але й розвиток особистісних рис та якостей: толерантності, культуровідповідності, здатності до вирішення конфліктів, емпатійного слухання тощо.

Про роль спілкування у сфері освіти написано багато. Проте актуальним залишається концепція «глибинного спілкування», в межах якої проводиться таке чітке розрізнення всередині самого феномену спілкування, яке дає змогу вийти на нові рівні його розуміння. Особливо у сучасному світі, в якому рвуться зв'язки з культурою, переважають поверхневі лінгвістичні контакти, засилля інформацією, яка відірвана від смислу. Це так звана психо-лінгво-комунікація (за Г. Батищевим), яка є виявом знеособлення людських стосунків; учасники спілкування сприймаються як об'єкти, засоби для чого-небудь. Мовиться про монологічне спілкування. В глибинному спілкуванні, згідно

з Г. Батищевим, поєднується і реалізується потенціал культури, утверджується суб'єктивність, самоцінність обох сторін спілкування, вона сприяє особистому розвитку тих, хто спілкується. Це є вільна спів-творчість, діалог (Буцяк, 2015).

В цьому контексті зазначимо, що вчителі повинні поважати індивідуальні відмінності учнів, проявляти особисту зацікавленість в їх оптимальному шляху до оволодіння мовою, впроваджувати методики, що враховують ці відмінності. І саме головне – будь-яка методика повинна ґрунтуватись на розумінні унікальності учня. Особистісно-орієнтований підхід передбачає звернення перш за все до особистості, її соціокультурного досвіду в процесі міжкультурного навчання. Отже, основною метою стає засвоєння іноземної мови як засобу міжкультурного спілкування, а розуміння своєї та іншої культури, толерантність, високий рівень національної самосвідомості набувають найбільшої значущості.

Одним з істотних вимірів «глибинного спілкування постає проблематизація. В чому актуальність проблемного підходу для спілкування в освітньому просторі, зокрема, для іншомовної освіти? На думку В. Возняка, І. Буцяк та інших дослідників, проблематизація передбачає знаходження кожним учасником освітнього процесу власного сенсу в межах навчальної задачі, яка вирішується, спонукає до творчого розуміння дійсності. Оскільки поява та використання мовних засобів пов'язане з пізнанням закономірностей існування навколишнього світу⁴, то це дозволяє припустити, що успішне вивчення іноземної мови це не тільки використання рекомендованих текстів, але прагнення зрозуміти раніше невідомі взаємозв'язки між явищами, процесами та предметами. Деякі вчені взагалі піддають сумніву наукову обґрунтованість того факту, що навчання іноземним мовам повинно відбуватися на основі загальних і обов'язкових для усіх підручників, які призначені для конкретного етапу та умов навчання.

---

⁴ Мова для людини є значно більшою, ніж просто інструмент спілкування, яким вона постає в практиці навчання. Концептуалізація навколишнього світу, яка онтологічно притаманна мові, відображає особливості культури, своєрідність національного характеру її носіїв. Отже, мовою визначається своя картина світу і всі значення є антропоцентричними та етноцентричними.

Таким чином, необхідно розвивати внутрішні когнітивні структури⁵ комунікативно-мовних дій того хто навчається іноземній мові по таким напрямом: аналіз проблемної ситуації; логічне мовленнєве розгортання думок на іноземній мові; аналіз комунікативної ситуації, визначення стратегії спілкування; лексико-граматичне (змістовне) оформлення мовленнєвого висловлювання на мові, яка вивчається; розвиток іншомовного мислення, формування умінь оперувати різними мовними системами.

Прислухаємося до Володимира Возняка, який зазначає, що «залучення евристичного потенціалу розуміння породжувальної природи спілкування в сферу філософії освіти є досить важливою темою. Освіта має безпосереднє відношення до становлення особистісного буття, а це неможливо без осмислення його особливостей і характеристик. Саме тут вся методологічна специфіка антропологічного дискурсу спрацьовує повно, і тут без розуміння породжувальної суті спілкування не обійтися» (Возняк, 2013, с. 95). Істинний процес спілкування – це залученість і захопленість, вищий стан людської небайдужості, у якого неодмінно є учасники (спів-робітництво, спів-творчість, спів-чуття) (Возняк, 2008).

Одним із методів розгортання такого діяльнісного спів-робітництва постає гра, яка є фундаментальним феноменом людського існування де реалізується безпосередність і самоцільність. Гру можна розглядати як найточнішу модель спілкування, оскільки вона передбачає імітацію реальності в її найважливіших рисах. У грі поняття «спілкування» розкривається у повному обсязі як мовленнєва та немовна поведінка людини за певних обставин. В такому контексті іншомовна підготовка повинна поставати як процес, в який студенти втягнені як повноправні і зацікавлені учасники.

Так, широке розповсюдження в межах популяризації комунікативного методу отримала рольова гра, яка з 1980-х років стала об'єктом багатьох зарубіжних та вітчизняних досліджень. Останнім часом у літературі навіть з'явився спеціальний термін «ігрознавство». Аналіз проблеми показує, що знання про гру

---

⁵ На думку дослідників, когнітивний стиль людини запрограмований і є найбільш ефективним способом навчання. Якщо поважати цей фундаментальний факт, процес навчання стає ефективним.

є інтегративними знаннями, що синтезують різноманітну інформацію про людину, суспільство, культуру.

Рольова гра як елемент засвоєння іноземної мови заохочує студентів до мислення та розвитку творчих здібностей, допомагає розвивати та відпрацьовувати нові мовні, комунікативні та поведінкові навички у відносно незвичній розмовній обстановці (Частник, 2021, с. 77). Наприклад, дружню, вільну від стресу атмосферу, в якій відбувається оптимальне навчання може створювати драма (Atas, 2015). Згідно багатьох досліджень, використання драматизації у навчанні іноземної мови сприяє формуванню позитивного ставлення до процесу навчання, а також підвищує ймовірність того, що студенти будуть продовжувати залучатись до вивчення мови.

Запропоновані в статті філософсько-методологічні положення не вичерпують інші філософські аспекти⁶, які визначають лінгводидактичний процес або виражають себе в процесі оволодіння, засвоєння іноземних мов. Наприклад, важливим на сьогодні залишається питання підготовки педагогічних кадрів для структур іншомовної освіти. Ми акцентуємо увагу на філософсько-педагогічному концепті «належне педагогічне мислення» як методологічній основі фахової підготовки майбутнього вчителя іноземних мов.

Висновки. Протягом останніх десятиліть освітні технології у закладах вищої освіти зазнають суттєвих змін. Зокрема, ми є свідками динамічного залучення інноваційних комп'ютерних технологій (ІКТ) в реформування системи освіти на усіх рівнях. Інформатизація навчання – одна із головних тенденцій сучасності, від якої не відстає іншомовна освіта. Наприклад, поширеними у навчанні іноземним мовам стають мультимедійні технології, smart-технології (вебінари, блоги, соціальні мережі, системи електронного викладання іноземної мови, навчальні програми smart)⁷.

⁶ Наприклад, філософськими основами є рефлексія мови як явища в цілому, аксіологічні та гносеологічні аспекти міжкультурної комунікації.

⁷ Хоча, на думку, як зарубіжних так і українських дослідників не можливо на даний час однозначно відповісти на питання як ефективно використовувати ІКТ в процесі навчання іноземним мовам і оцінити наслідки застосування інформаційних технологій в сфері освіти.

«Водночас з розумінням об'єктивної необхідності, точніше, неминучості таких трансформацій постають запитання на які важко відповісти однозначно. Яким є характер і результати проникнення новітніх технологій в освітній простір? Чи можна характеризувати ці зміни як норму, чи ми є свідками деградації системи в цілому? Чи можна вважати цифровізацію освіти адекватною відповіддю викликам сучасної цивілізації? Як інформатизація змінює зміст і затребуваність освіти, наскільки ці зміни впливають на буттєвість людини, її екзистенцію – унікальну особистісну сутність?» (Ткаченко, 2024, с. 148).

В запропонованому дослідженні ми актуалізували деякі філософсько-методологічні принципи, які допоможуть обмежити технократизм та інструменталізм в сучасній освіті, звільнити оволодіння, засвоєння іноземних мов від суто інформаційних функцій «завдяки мудрому використанню інформаційних технологій» (Возняк, 2021, с. 327). Реалізація цілей іншомовної освіти повинна реалізовуватись у творчо-перетворювальній діяльності (спільній справі), в якій присутні не тільки учень та вчитель як суб'єкти педагогічного процесу, але і культура як його третій суб'єкт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарчук Ю. Філософські та наукові аспекти методології вивчення процесів іншомовної підготовки студентів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2024. Вип. 73. Т. 1. С. 282–288. doi: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/73-1-43>
2. Буцяк І. Д. Концепція «глибинного спілкування»: філософсько-педагогічний аспект : автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. Дніпропетровськ. 2015. 20 с.
3. Возняк В.С. Співвідношення розсудку і розуму як філософсько-педагогічна проблема: Монографія. Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2008. 357 с.
4. Возняк В. С. Ситуація учнівство/вчительство як вища форма розвитку взагалі. *Феномен учнівства та вчительства в історії філософії та культури*: тези Міжнародної наукової конференції «XXV Читання, присвячені 75-й річниці з дня смерті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського», 11-12 лютого 2013 року. Львів : Вид-во «Ліга-Прес», 2013. С. 94–98.
5. Возняк В.С., Лімонченко В.В. Культура як «третій суб'єкт» освітнього процесу. *Проблеми гуманітарних наук. Філософія : зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2014. Вип. 33. С. 78–87.

6. Возняк В. С. Інформаційна доба та доля сучасної освіти. *Проблеми саморозвитку особистості в сучасному суспільстві*: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 26–27 березня 2021 р. / НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Харків: Друкарня Мадрид, 2021. С. 326–327.

7. Гаманюк В.А. Іншомовна освіта Німеччини у контексті загальноєвропейських інтеграційних процесів: теорія і практика: монографія. КІП ДВНЗ «КНУ». Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. 377 с.

8. Кортун О. Сучасні підходи до іншомовної підготовки різних категорій дорослих у процесі неформальної освіти. *Науковий вісник національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія: Філологічні науки*. 2017. Вип. 263. С. 172–178.

9. Ліпін М.В., Гусева Н.Ю. Інклюзивна освіта як простір розвитку людської суб'єктності. *Correction and rehabilitation innovations: implementation of European experience*: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2023. С. 156–174. doi: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-325-5>

10. Нечепорук Я. С., Оніщук І. І., Усик Л. М., Аніщенко І., Василькевич С. С., & Звоздецька В. Г. Іншомовна освіта як наукова категорія в контексті підготовки майбутніх педагогів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт). Серія 15. 2020. (8 (128)). С. 132–141. doi: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2020.8\(128\).29](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2020.8(128).29)

11. Павелків К. Філософія діалогу як методологічна основа іншомовної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери в умовах університету. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2018. Вип. 2. С. 185–196. doi: <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2018.149237>

12. Ткаченко, О., Яремчук, О. Цифровізація та інформатизація як виклик освітньо-педагогічній реальності. *Людизознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*. 2024. № 49. 145–158. doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.49.10>

13. Частник О.С., Діомідова Н.Ю., Зайцева К.І. Рольова гра як елемент викладання іноземної мови у закладі вищої освіти. *Інноваційна освіта*. 2021. Вип. 39. С. 76–80.

14. Atas M. The Reduction of Speaking Anxiety in EFL Learners through Drama Techniques. *Social and Behavioral Sciences*. 2015. Vol. 176. P. 961–969. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.565>

15. Grosjean F. *Bilingual: Life and Reality*. Harvard University Press. 2010. 304 p.

16. Nopas D-S, Kerdsonboon C. Fostering Global Competence in Teacher Education: Curriculum Integration and Professional Development. *Higher Education Studies*. 2024. Vol. 14. №. 2. P. 1–13. doi: <https://doi.org/10.5539/hes.v14n2p1>

REFERENCES

1. Bondarchuk, Yu. (2024). Filozofski ta naukovi aspekty metodolohiyi vyvchennya protsesiv inshomovnoyi pidhotovky studentiv [Philosophical and Scientific Aspects of the Methodology of Studying the Processes of Foreign Language Training of Students]. *Aktualni pytannya humanitarnykh nauk – Topical issues of the humanities*. 2024. Vyp. 73. T. 1. 282–288. doi: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/73-1-43> [in Ukrainian].
2. Butsyak, I. D. (2015). Kontseptsiya «hlybynnoho spilkuvannya»: filozofsko-pedahohichnyy aspekt [The concept of “deep communication”: philosophical and pedagogical aspect] : avtoref. dys. ... kand. filos. nauk: 09.00.03. Dnipropetr. nats. un-t im. O. Honchara. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
3. Voznyak, V. S. (2008). Spivvidnoshennya rozsudku i rozumu yak filozofsko-pedahohichna problema [The relationship of reason and mind as a philosophical and pedagogical problem]: Monohrafiya. Drohobych: Redaktsiyno-vydavnychyy viddil Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
4. Voznyak, V. S. (2013). Sytuatsiya uchnivstvo/uchytelstvo yak vyshcha forma rozvytku vzahali [The situation of apprenticeship/teaching as the highest form of development in general]. *Fenomen uchnivstva ta uchytelstva v istoriyi filozofiyi ta kultury: tezy Mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi «XXV Chytannya, prysvyacheni 75-y richnytsi z dnya smerti zasnovnyka Lvivsko-Varshavskoyi filozofskoyi shkoly K. Tvardovskoho», 11-12 lyutoho 2013 roku*. Lviv : Vyd-vo «Liha-Pres». 94–98 [in Ukrainian].
5. Voznyak, V.S., Limonchenko, V.V. (2014). Kultura yak «tretiy subyekt» osvithnoho protsesu [Kultura as a «tretiy subyekt» of educational progress]. *Problemy humanitarnykh nauk. Filozofiya : zb. nauk. pr. Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Problems of the Humanities. Philosophy : a collection of scientific papers of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*. Vyp. 33. 78–87 [in Ukrainian].
6. Vozniak, V. S. (2021). Informatsiina doba ta dolia suchasnoi osvity [The Information Age and the Fate of Modern Education]. *Problemy samorozvytku osobystosti v suchasnomu suspilstvi: materialy II Mizhnarodnoi naukovo-pedagogichnoi konferentsii, 26–27 bereznia 2021 r.* / NIuU im. Yaroslava Mudroho. Kharkiv: Drukarnia Madryd. 326-327 [in Ukrainian].
7. Hamanyuk, V. A. (2012). Inshomovna osvita Nimechchyny u konteksti zahalnoyevropeyskykh intehtatsiynykh protsesiv: teoriya i praktyka [Foreign language education in Germany in the context of european integration processes: theory and practice]: monohrafiya. KPI DVNZ «KNU». Kryvyi Rih: Vydavnychyy dim [in Ukrainian].
8. Kortun, O. (2017). Suchasni pidkhody do inshomovnoyi pidhotovky riznykh katehoriï doroslykh u protsesi neformalnoyi osvity [Modern approaches to foreign language training for different categories of adults in non-formal education]. *Naukovyy visnyk natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannya Ukrayiny. Seriya: Filolohichni nauky – Scientific*

Bulletin of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. Series: Philological sciences. Vyp. 263. 172–178 [in Ukrainian].

9. Lipin, M.V., Husyeva, N.Yu. (2023). *Inklyuzyvna osvita yak prostir rozvytku lyudskoyi subyektivnosti* [Inclusive education as a space for the development of human subjectivity]. *Correction and rehabilitation innovations: implementation of European experience*: Scientific monograph. Riga, Latvia: «Baltija Publishing». 156–174 [in Ukrainian].

10. Necheporuk, Ya. S., Onishchuk, I. I., Usyk, L. M., Anishchenko, I., Vasylykevych, S. S., & Zvozdetzka, V. H. (2020). *Inshomovna osvita yak naukova katehoriya v konteksti pidhotovky maybutnikh pedahohiv* [Foreign language education as a scientific category in the context of training future teachers]. *Naukovyy chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova – Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University*. Naukovo-pedahohichni problemy fizychnoyi kultury (fyzychna kultura i sport). Seriya 15. (8 (128). 132–141. doi: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2020.8\(128\).29](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series15.2020.8(128).29) [in Ukrainian].

11. Pavelkiv, K. (2018). *Filosofiya dialohu yak metodolohichna osnova inshomovnoyi pidhotovky maybutnikh fakhivtsiv sotsialnoyi sfery v umovakh universytetu* [Philosophy of Dialogue as a Methodological Basis for Foreign Language Training of Future Social Work Specialists at the University]. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu – Collection of scientific works of Uman State Pedagogical University*. Vyp. 2. 185–196. doi: <https://doi.org/10.31499/2307-4906.2.2018.149237> [in Ukrainian].

12. Tkachenko, O., Yaremchuk, O. (2024). *Tsyfrovizatsiia ta informatyzatsiia yak vykyk osvito-pedahohichnii realnosti* [Digitalization and informatization as a challenge to educational and pedagogical reality]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya "Filosofia" – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*. No 49, 145–158, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.49.10> [in Ukrainian].

13. Chastnyk, O.S., Diomidova, N.Yu., Zaytseva, K.I. (2021). *Rolova hra yak element vykladannya inozemnoyi movy u zakladi vyshchoyi osvity* [Role play as an element of foreign language teaching in a higher education institution]. *Innovatsiyna osvita – Innovative education*. Vyp. 39. 76–80.

14. Atas, M. (2015). *The Reduction of Speaking Anxiety in EFL Learners through Drama Techniques. Social and Behavioral Sciences*. Vol. 176. 961–969. doi: <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.565>

15. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality*. Harvard University Press. 2010.

16. Nopas, D-S, Kerdsonboon, C. (2024). *Fostering Global Competence in Teacher Education: Curriculum Integration and Professional Development. Higher Education Studies*. Vol. 14. №. 2. 1–13. doi: <https://doi.org/10.5539/hes.v14n2p1>

КИЙКОВ Олексій – кандидат філософських наук, докторант кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, індекс 01601 (kiykov@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8368-6367>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.3>

Бібліографічний опис статті: Кийков, О. (2025). Фронезис як основа філософії гібридного менеджменту в освіті. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 50, 39–49, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.3>

ФРОНЕЗИС ЯК ОСНОВА ФІЛОСОФІЇ ГІБРИДНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В ОСВІТІ

Анотація. У статті розглянуто філософські засади гібридного менеджменту в контексті освітнього середовища, з особливою увагою до категорії фронезису як практичної мудрості. Автор аналізує сучасні підходи до управління, порівнює інструментальні та гуманістичні моделі, а також обґрунтовує необхідність інтеграції ціннісного компоненту в управлінські стратегії. Підкреслюється значення моральної відповідальності керівника освітньої установи та його здатності діяти в умовах етичної складності, невизначеності та швидких змін. **Мета роботи.** Філософське обґрунтування гібридного менеджменту через концепт фронезису як засобу інтеграції ціннісного, етичного та практичного вимірів управлінської діяльності в освітньому середовищі. **Методологія.** Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід із використанням герменевтичного, феноменологічного та компаративного методів аналізу філософських і управлінських джерел. **Наукова новизна.** У роботі запропоновано оригінальне філософське тлумачення гібридного менеджменту як етико-ціннісного процесу, а також обґрунтовано роль фронезису як ключової чесноти, що забезпечує баланс між ефективністю та моральною легітимністю управлінських рішень в освітніх інституціях.

Висновки. Гібридний менеджмент, розглянутий крізь призму практичної мудрості, виявляється не лише інноваційною формою управління, а й ціннісною моделлю, здатною забезпечити якісні трансформації освітнього простору. Такий підхід сприяє формуванню довіри, відповідальності та моральної зрілості серед учасників освітнього процесу. Фронеzis, як виявлено, не є абстрактною чеснотою, а цілком прикладною якістю, яка може розвиватися у професійному середовищі через практику, діалог і колективне навчання. Саме через цей вимір практичної мудрості можливе зближення управлінської ефективності та гуманістичних цілей освіти. Це означає, що управлінець не лише координує ресурси, а й виступає моральним орієнтиром для спільноти, яку він очолює. Подальші дослідження мають зосередитися на емпіричному вивченні того, як фронеzis реально функціонує в управлінських практиках, особливо в освіті.

Ключові слова: гібридний менеджмент, фронеzis, філософія освіти, практична мудрість, етика управління, освітнє середовище.

KYKOV Oleksiy – Candidate of Philosophy Sciences, Doctoral Student at the Department of Social Philosophy, Philosophy of Education and Educational Policy, Drahomanov Ukrainian State University, 9 Pirogova St., Kyiv, Ukraine, postal code 01601 (kiykov@ukr.net)

ORCID: orcid.org/0000-0001-8368-6367

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.3>

To cite this article: Kiykov, O. (2025). Fronezys yak osnova filosofii hibrydnogo menedzhmentu v osviti [Phronesis as the basis of the philosophy of hybrid management in education]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 50, 39–49, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.3>

PHRONESIS AS THE BASIS OF THE PHILOSOPHY OF HYBRID MANAGEMENT IN EDUCATION

Summary. The article examines the philosophical principles of hybrid management in the context of the educational environment, with special attention to the category of phronesis

as practical wisdom. The author analyzes modern approaches to management, compares instrumental and humanistic models, and also justifies the need to integrate the value component into management strategies. The importance of the moral responsibility of the head of an educational institution and his ability to act in conditions of ethical complexity, uncertainty and rapid change is emphasized. **Purpose of the work.** Philosophical justification of hybrid management through the concept of phronesis as a means of integrating the value, ethical and practical dimensions of managerial activity in the educational environment. **Methodology.** The methodological basis of the study is an interdisciplinary approach using hermeneutic, phenomenological and comparative methods of analyzing philosophical and managerial sources. **Scientific novelty.** The paper proposes an original philosophical interpretation of hybrid management as an ethical and value process, and also substantiates the role of phronesis as a key virtue that ensures a balance between the effectiveness and moral legitimacy of management decisions in educational institutions. **Conclusions.** Hybrid management, viewed through the prism of practical wisdom, turns out to be not only an innovative form of management, but also a value model capable of ensuring qualitative transformations of the educational space. Such an approach contributes to the formation of trust, responsibility and moral maturity among participants in the educational process. Phronesis, as it turns out, is not an abstract virtue, but a completely applied quality that can be developed in a professional environment through practice, dialogue, and collective learning. It is through this dimension of practical wisdom that it is possible to reconcile managerial effectiveness and the humanistic goals of education. This means that the manager not only coordinates resources, but also acts as a moral guide for the community he leads. Further research should focus on empirically examining how phronesis actually functions in managerial practices, especially in education.

Key words: hybrid management, phronesis, philosophy of education, practical wisdom, management ethics, educational environment.

Постановка проблеми. Арістотелів фроне́зис (φρόνησις) – це одна з центральних чеснот у його етиці, яка означає практичну мудрість або здатність діяти правильно у конкретних життєвих

ситуаціях. На відміну від теоретичного знання (епістеме) або технічного вміння (техне), фронезис передбачає моральну чутливість, розсудливість і уміння приймати етично виважені рішення. В «Нікомаховій етиці» Арістотель підкреслює, що ця чеснота не зводиться до логіки чи абстрактного міркування, а проявляється в діях людини, яка прагне до добра в реальному, часто непередбачуваному світі (Арістотель, 2002).

Фронезис є характеристикою зрілої, доброчесної людини, яка здатна поєднувати знання, досвід та етичну відповідальність. Арістотель пов'язує практичну мудрість із здатністю бачити, що є благо не лише для себе, а й для спільноти, в якій людина живе. Тому ця чеснота має глибоко соціальний характер і є основою відповідального лідерства. У сучасних трактуваннях, зокрема в освіті й управлінні, арістотелівський фронезис інтерпретується як психо-моральний компас, що допомагає орієнтуватися в складних етико-практичних ситуаціях.

У сучасних умовах глобальної нестабільності, цифровізації та зростаючої соціальної відповідальності управлінців постає необхідність перегляду традиційних підходів до менеджменту. Класичні моделі управління, орієнтовані переважно на ефективність, регламент та контроль, дедалі частіше виявляються недостатніми для вирішення комплексних етичних і ціннісних викликів, з якими стикаються освітні інституції. У відповідь на ці тенденції виникає потреба у нових філософських основах управлінської діяльності, які здатні забезпечити не лише результативність, а й моральну легітимність прийнятих рішень.

На цьому тлі актуальним постає звернення до концепції гібридного менеджменту, що поєднує інструментальні й гуманістичні підходи, а також до фронезису – практичної мудрості, як ключового морального орієнтиру в управлінні. Такий міждисциплінарний підхід дозволяє подолати дихотомію між раціональним і ціннісним, технократичним і етичним, інноваційним і традиційним. Це особливо важливо для сфери освіти, де управлінські рішення мають довгостроковий вплив на формування особистості, громадянську позицію й соціальну згуртованість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У новітній науковій літературі спостерігається стійкий інтерес до осмислення гібридного менеджменту як відповіді на виклики цифрової

трансформації, глобалізації та етичної кризи управління. Значну увагу дослідники також приділяють зв'язку між управлінням і цінностями. Наприклад, у роботі D. Eriksen та M. Strumińska-Kutra (2022) показано, як концепт фронезису – практичної мудрості – дозволяє поєднувати дослідницьку діяльність із ціннісним вдосконаленням управлінських практик. Автори стверджують, що такий підхід відкриває можливості для створення організацій, у яких знання, мораль і практика утворюють єдиний цілісний процес. Ці ідеї співзвучні з працями K. Kristjánsson, який розглядає фронезис як основу професійної етики, зокрема в освітній сфері (Kristjánsson, 2024).

Окрему групу досліджень становлять праці, присвячені інноваційним та комунікаційним аспектам менеджменту. У публікації М. Ажажі, О. Фурсіна та О. Венгера (2021) підкреслюється роль комунікаційного менеджменту як ключового чинника ефективного адміністрування. Комунікація, за цими авторами, не лише інструментальна, а й формує культурно-ціннісне середовище організації. Тим часом Є. Бойко та Ю. Дяченко (2022) висвітлюють інноваційний менеджмент як антикризовий інструмент, що здатен адаптуватися до викликів середовища. Проте обидві публікації залишаються у межах прикладної логіки, не вдаючись до філософського аналізу.

У фокусі сучасних філософсько-управлінських студій дедалі частіше опиняється також тематика ризик-менеджменту (Венгер, 2023), foresight-мислення (Воронкова та ін., 2022) та освітніх інновацій (Ястремська та ін., 2023). Проте в більшості з них бракує глибокого ціннісного осмислення управлінської практики. У цьому контексті концепція фронезису має потенціал доповнити й поглибити сучасні підходи, оскільки пропонує не лише нову методологію дії, а й нову етико-філософську перспективу.

Метою цієї статті є філософське обґрунтування гібридного менеджменту через концепт фронезису як засобу інтеграції ціннісного, етичного та практичного вимірів управлінської діяльності в освітньому середовищі.

Методологія статті. Методологічною основою статті є міждисциплінарний підхід, що поєднує філософський аналіз, етичну рефлексію та концептуальну реконструкцію понять, зокрема фронезису та гібридного менеджменту. Використано елементи

герменевтичного методу для тлумачення ключових понять у контексті сучасних управлінських практик, а також феноменологічний підхід для осмислення суб'єктивного досвіду управлінців у процесі прийняття етично вмотивованих рішень.

У дослідженні також застосовано компаративний аналіз – зіставлення поглядів вітчизняних (Кийков, Ажажа, Венгер) та зарубіжних авторів (Kristjánsson, Eriksen, Nonaka) з метою виявлення точок перетину й розбіжностей у трактуванні гібридного управління й практичної мудрості. Враховано логіку критичного дискурсу в освіті, що дозволяє оцінити потенціал гібридного менеджменту не лише як управлінського інструменту, а як етичного простору, що формує відповідальні стратегії в освітніх середовищах.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті стрімких трансформацій освітнього та управлінського середовища ідея гібридного менеджменту набуває нової актуальності. Він більше не є просто механічним поєднанням традиційного та інноваційного управління, а постає як філософський конструкт, що вимагає етичного осмислення управлінських дій (Кийков, 2024). У цьому сенсі поняття «фронеzis» – практичної мудрості – надає нову глибину розумінню управлінських рішень. І це зрозуміло. Адже фронеzis в аристотелівському розумінні означає здатність діяти правильно в складних життєвих ситуаціях, враховуючи як універсальні моральні принципи, так і конкретний контекст (Kristjánsson, 2024). Ця здатність є особливо важливою для лідера освітньої організації, який має ухвалювати рішення не лише з погляду ефективності, а й з огляду на ціннісну відповідальність перед колективом, студентами й суспільством.

У дослідженнях з бізнес-етики вже давно ведуться розмови про необхідність колективної фронеzis – як форми спільного морального розуму в межах організації (Kristjánsson, 2022). Такий підхід дає змогу уникнути авторитаризму в прийнятті рішень і сприяє більшій прозорості управлінських процесів. Але критично важливо, щоб цей моральний розум не був декларативним, а справді формувався через рефлексію, комунікацію й навчання у спільноті практики (Eriksen, 2022).

Іноді саме поняття «інноваційного менеджменту» ототожнюється з технократичними практиками й дистанціюється від

морального виміру (Бойко, Дяченко, 2022). Проте така редукція позбавляє управління гуманістичного потенціалу. Гібридний підхід, навпаки, прагне відновити зв'язок між інструментальною ефективністю та етичним виміром дії. І це не випадково. Бо на відміну від раціоналістичного управління, орієнтованого на суворі інструкції, гібридне управління передбачає гнучкість, емпатію й етичну інтуїцію. Це добре узгоджується з ідеєю «едетичної інтуїції», яку пропонує І. Нонака як синтез феноменології та менеджменту (Nonaka, 2022). Такий підхід робить управління не просто функціональним, а смисловим процесом – частиною «життя в добрій організації».

Варто підкреслити, що елемент емоційності також входить до фронезису. Регуляція емоцій, як стверджує Р. Valenzuela, є не просто навичкою, а складовою морального зростання (Valenzuela, 2024). Це означає, що управлінець має навчатися не приглушувати емоції, а працювати з ними як з ресурсом рефлексії. У цьому аспекті емоції й рішення стають взаємопов'язаними через призму практичної мудрості.

У філософії освітнього менеджменту все більшого поширення набуває думка про те, що саме фронезис здатен об'єднати вчителів, студентів і адміністраторів навколо спільної ціннісної рамки (Kristjánsson, 2024). Така рамка не нав'язується зверху, вона вибудовується через діалог і довіру. Саме тому комунікаційний менеджмент, що орієнтується на зворотний зв'язок, стає ключовим (Ажажа, 2021). І це справедливо. Проте деякі автори, зокрема О. Венгер, надто акцентують увагу на ризик-менеджменті як інструменті виживання компаній, втрачаючи з поля зору моральну мету управління (Венгер, 2023). У цьому контексті варто звернутись до Кийкова, який наголошує: гібридний менеджмент – це не реакція на загрози, а проактивна модель гуманістичного управління в інформаційному суспільстві (Кийков, 2024).

В освітньому середовищі особливу роль відіграє foresight-мислення, пов'язане з agile-філософією (Воронкова та ін., 2022). Але без фронезису це мислення може перетворитись на серію короткотермінових стратегій, позбавлених етичної цілісності. Практична мудрість же забезпечує той фундамент, який дозволяє діяти не лише швидко, а й правильно.

Значущим є і аспект навчання фронезису. На думку Kristjánsson, ця чеснота не виникає сама по собі, а потребує виховання в межах професійного середовища (Kristjánsson, 2024). Університети, таким чином, мають не лише передавати знання, а формувати спільноти моральної практики, в яких навчання стає процесом формування характеру. І це підкреслює важливість філософської компоненти.

Критика технократизму, представлена у наших роботах, є актуальною не лише в освітньому контексті, а й у ширшій площині управління знанням і людьми (Кийков, 2024). Технократичні моделі, які ігнорують етичну складову, призводять до формалізації процесів і втрати довіри в колективах. Отже, концепція гібридного менеджменту, обґрунтована через призму практичної мудрості, дозволяє подолати дуалізм між інноваційністю й гуманістичними цінностями. Такий підхід сприяє формуванню освітнього та організаційного середовища, що підтримує не лише ефективність, а й цілісність людського розвитку. І в цьому полягає головний виклик сучасного управління.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Концепція гібридного менеджменту постає як складна і багатогранна система, що поєднує прагматичну доцільність, інноваційні технології та етичні засади управління. Її філософське осмислення через категорію фронезису (практичної мудрості) відкриває нові горизонти для розуміння управлінської дії як не лише інструментального, а й ціннісно навантаженого процесу. У такий спосіб управління перестає бути суто технічною процедурою й набуває якості етичного простору, в якому вибудовуються міжособистісні стосунки, приймаються відповідальні рішення і формується довіра.

Фронезис, як виявлено, не є абстрактною чеснотою, а цілком прикладною якістю, яка може розвиватися у професійному середовищі через практику, діалог і колективне навчання. Саме через цей вимір практичної мудрості можливе зближення управлінської ефективності та гуманістичних цілей освіти. Це означає, що управлінець не лише координує ресурси, а й виступає моральним орієнтиром для спільноти, яку він очолює.

Подальші дослідження мають зосередитися на емпіричному вивченні того, як фронезис реально функціонує в управлінських

практиках, особливо в освіті. Перспективними виглядають порівняльні аналізи між різними освітніми інституціями, в яких гібридні моделі менеджменту реалізуються з різним ступенем залучення етичного компоненту. Також важливо дослідити, які саме навчальні практики та формати сприяють розвитку колективної фронезис у командах.

Цей напрям вимагає подальшого міждисциплінарного осмислення, зокрема через поєднання філософії освіти, етики, соціальної психології та управлінських наук. Застосування категорії фронезису може стати важливим кроком до трансформації освітнього менеджменту з ієрархічної моделі у модель спільнотної співдії, що базується на повазі, відповідальності та ціннісній рефлексії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арістотель. Метафізика / Пер. О. Панича. К.: Темпора, 2022. 848 с.
2. Арістотель. Нікомахова етика. / Пер. В. Ставнюка. К.: Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
3. Ажажа М. А., Фурсін О. О., Венгер О. М. Комунікаційний менеджмент як чинник підвищення ефективності публічного управління та адміністрування. *Humanities studies*, 2021, 9 (86), С. 127–137.
4. Бойко Є., Дяченко Ю. Інноваційний менеджмент – сучасне антикризове управління. *Управління розвитком складних систем*, 2022, (52), С. 5–11.
5. Венгер О. Філософія ризик-менеджменту у контексті глобальних викликів. *Lithuania Marijampolė*, 2023, С. 82–83.
6. Воронкова В. Г., Нікітенко В. О., Васильчук Г. М. Agile-філософія як чинник форсайту цифрової економіки. *Цифрова економіка та економічна безпека*, 2022, 3 (03). С. 109–117.
7. Кийков О. Гібридний менеджмент у системі вищої освіти: філософсько-управлінські аспекти в умовах глобалізації та інформаційного суспільства. *Вища освіта України*, 2024, (3), С. 22–30.
8. Кийков О. Філософські основи сучасного освітнього менеджменту: від критичної педагогіки до гібридного управління. *Humanities studies*, 2024, 21 (98), С. 159–167.
9. Кийков О. Ю. Філософські засади гібридного менеджменту: від технократизму до гуманістичних підходів у сучасному управлінні. *Культурологічний альманах*, 2024, (4), С. 221–228.
10. Несторишен І. Інноваційний та проєктний менеджмент в туризмі. *Інновації та технології в сфері послуг і харчування*, 2023, 1 (7), С. 21–26.

11. Ястремська О. М., Гудима О. В., Єжелей Ю. О., Лук'янихін В. О. Новітні інноваційні освітні системи і технології в галузі менеджменту. *Scientific notes of Lviv University of Business and Law*, 2023, (37), С. 465–472.

12. Eriksen D., Strumińska-Kutra M. Extending Knowledge, Improving Practice and Refining Values: Research Informed by the Concept of Phronesis. In: *Espedal, G., Jelstad Løvaas, B., Sirris, S., Wæraas, A. (eds) Researching Values*. Palgrave Macmillan, 2022, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-90769-3_5

13. Kristjánsson K. Aristotelian Practical Wisdom (Phronesis) as the Key to Professional Ethics in Teaching. *Topoi*, 2024, 43, pp. 1031–1042 (2024). <https://doi.org/10.1007/s11245-023-09974-7>

14. Kristjánsson K. Collective Phronesis in Business Ethics Education and Managerial Practice: A Neo-Aristotelian Analysis. *J Bus Ethics*, 2022, 181, pp. 41–56. <https://doi.org/10.1007/s10551-021-04912-2>

15. Nonaka I., Yamaguchi I. Synthesis of Phenomenology and Management Studies. In: *Management by Eidetic Intuition. The Nonaka Series on Knowledge and Innovation*. Palgrave Macmillan, 2022, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-6851-7_14

16. Valenzuela P. Phronesis in Educating Emotions. *Topoi*, 2024, 43, pp. 1021–1030. <https://doi.org/10.1007/s11245-024-10017-y>

REFERENCES

1. Aristotel. (2022). *Metafizyka [Metaphysics]* / per. z davnohretskei O. Panycha. Kyiv: Tempora, 848 s. [in Ukrainian].

2. Aristotel. (2002). *Nikomakhova etyka [Nicomachean Ethics]* / per. z davnohretskei V. Stavniuka. Kyiv: Akvilon-Plus, 480 s. [in Ukrainian].

3. Azhazha, M. A., Fursin, O. O., & Venger, O. M. (2021). Komunikatsiyni menedzhment yak chynnyk pidvyshchennia efektyvnosti publichnoho upravlinnia ta administruvannia [Communication Management as a Factor in Increasing the Efficiency of Public Administration]. *Humanities Studies*, 9(86), pp. 127–137. [in Ukrainian].

4. Boiko, Ye., & Diachenko, Yu. (2022). Innovatsiyni menedzhment – suchasne antykrizove upravlinnia [Innovation Management as Modern Crisis Management]. *Upravlinnia rozvytkom skladnykh system*, 52, pp. 5–11. [in Ukrainian].

5. Venger, O. (2023). *Filosofia ryzyk–menedzhmentu u konteksti hlobalnykh vyklykiv [The Philosophy of Risk Management in the Context of Global Challenges]*. Lithuania: Marijampolė, pp. 82–83. [in Ukrainian].

6. Voronkova, V. H., Nikitenko, V. O., & Vasylychuk, H. M. (2022). *Agile–filosofia yak chynnyk forsaitu tsyfrovoy ekonomiky [Agile Philosophy as a Factor in Digital Economy Foresight]*. *Tsyfrova ekonomika ta ekonomichna bezpeka*, 3(03), pp. 109–117. [in Ukrainian].

7. Kiykov, O. (2024). Hibridnyi menedzhment u systemi vyshchoi osvity: filosofsko-upravlinski aspekty v umovakh hlobalizatsii ta informatsiinoho suspilstva [Hybrid Management in Higher Education: Philosophical and Managerial Aspects in the Context of Globalization and the Information Society]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, 3, pp. 22–30. [in Ukrainian].

8. Kiykov, O. (2024). Filosofski osnovy suchasnoho osvitnoho menedzhmentu: vid krytychnoi pedahohiky do hibridnoho upravlinnia [Philosophical Foundations of Modern Educational Management: From Critical Pedagogy to Hybrid Governance]. *Humanities Studies*, 21(98), pp. 159–167. [in Ukrainian].

9. Kiykov, O. Yu. (2024). Filosofski zasady hibridnoho menedzhmentu: vid tekhnokratyzmu do humanistichnykh pidkhodiv u suchasnomu upravlinni [Philosophical Foundations of Hybrid Management: From Technocratism to Humanistic Approaches in Modern Governance]. *Kulturolohichniy almanakh*, 4, pp. 221–228. [in Ukrainian].

10. Nestorishen, I. (2023). Innovatsiinyi ta proiektnyi menedzhment v turyzmi [Innovation and Project Management in Tourism]. *Innovatsii ta tekhnolohii v sferi posluh i kharchuvannia*, 1(7), pp. 21–26. [in Ukrainian].

11. Yastremska, O. M., Hudyma, O. V., Yezhelyi, Yu. O., & Lukianykhin, V. O. (2023). Novitni innovatsiini osvitni systemy i tekhnolohii v haluzi menedzhmentu [New Innovative Educational Systems and Technologies in the Field of Management]. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law*, 37, pp. 465–472. [in Ukrainian].

12. Eriksen, D., & Strumińska-Kutra, M. (2022). Extending Knowledge, Improving Practice and Refining Values: Research Informed by the Concept of *Phronesis*. In: Espedal, G., Jelstad Løvaas, B., Sirris, S., & Wæraas, A. (eds). *Researching Values*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-90769-3_5

13. Kristjánsson, K. (2024). Aristotelian Practical Wisdom (*Phronesis*) as the Key to Professional Ethics in Teaching. *Topoi*, 43, pp. 1031–1042. <https://doi.org/10.1007/s11245-023-09974-7>

14. Kristjánsson, K. (2022). Collective *Phronesis* in Business Ethics Education and Managerial Practice: A Neo-Aristotelian Analysis. *Journal of Business Ethics*, 181, pp. 41–56. <https://doi.org/10.1007/s10551-021-04912-2>

15. Nonaka, I., & Yamaguchi, I. (2022). Synthesis of Phenomenology and Management Studies. In: *Management by Eidetic Intuition. The Nonaka Series on Knowledge and Innovation*. Palgrave Macmillan, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-6851-7_14

16. Valenzuela, P. (2024). *Phronesis* in Educating Emotions. *Topoi*, 43, pp. 1021–1030. <https://doi.org/10.1007/s11245-024-10017-y>

УДК 1(091)(470+571)(092):1(091)"653"

ЛІМОНЧЕНКО Віра – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100 (limonchenko57@gmail.com).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4770-7199>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.4>

Бібліографічний опис статті: Лімонченко, В. (2025) Філософема Середньовіччя у творчій спадщині Бердяєва. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 50, 50–71, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.4>

ФІЛОСОФЕМА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ БЕРДЯЄВА

Анотація. *Мета роботи* – розглянути антропологічний смисл сучасності, який проступає при задіюванні образів Середньовіччя, що стає можливим при увазі до оптики філософсько-історичного дослідження М. Бердяєва. **Методологія.** Методологічна специфіка обумовлена поставленою метою, у якій наявні два виміри: по-перше, експлікація змістовно-смыслового виміру середньовічного культурного типу, що здійснюється як традиційна для філософії робота з поняттями, по-друге – задіювання цієї нюансованої аналітики поняття до розуміння антропологічного змісту сучасності, що актуалізує методи компаративістики з метою більш об'ємного бачення предмету розгляду. **Наукова новизна.** Всупереч звичним характеристикам філософської спадщини М. Бердяєва як надмірно вільного нестрогого дискурсу звертається увага на те, що спосіб мислення – предмет постійної уваги М. Бердяєва і у цьому він дуже строгий мислитель. У ситуаціях швидких змін затребувана здатність бачити те, що не набуло, або не має взагалі, безпосередньо видимих наочних форм, у статті підкреслено, що для Бердяєва змістовним центром розуміння Середньовіччя є установка на усунення нав'язливої домінанти наочно видимого і звичного, вимога зазирнути у глибину, туди, де немає чітко оформлених образів. Його критична

аналітика Ренесансу зіставлена з знаменитою «Діалектикою Просвітництва», особливість аналітики Бердяєва – бачення трагічних наслідків гуманізму як урізання людини до земного виміру, на що вказує саме ім'я Ното. **Висновки.** У формулі Нового Середньовіччя проступають контури такого розуміння християнства, яке бачиться справою майбутнього. Нове Середньовіччя Бердяєва і інше мислення Гайдеггера – це дві форми обернення уваги до релігійного змісту людського буття. І Бердяєв, і Гайдеггер відсилають до того типу релігійності, який оберігає в людині чуття благоговіння перед неосяжністю світу і незбагненністю божественної суті, зустріч з якими і породжує усе істотне і велике. Затребуваність у наші часи Середньовіччя як культурного архетипу може бачитись як туга по висоті, непогодженість зі затисканням людини у виміри буденного виживання, бажання надати її вчинкам піднесеного характеру.

Ключові слова: медієвалізм, аналітика гуманізму, трансцендування, свобода, інакшість, мислення.

LIMONCHENKO Vira – Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after Valeriy Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (limonchenko57@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4770-7199>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.4>

To cite this article: Limonchenko, V. (2025) *Filosofema Serednovichchia u tvorchii spadshchyni Berdiaieva*. [Philosophema of the Middle ages in the creative legacy of Berdyaev] *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seria "Filosofia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 50, 50–71, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.4>

PHILOSOPHEMA OF THE MIDDLE AGES IN THE CREATIVE LEGACY OF BERDYAEV

Summary. The aim of the work is to consider the anthropological meaning of modernity, which becomes apparent when using images of the Middle Ages, which becomes possible with attention

to the optics of philosophical-historical research of M. Berdyaev. **Methodology.** The methodological specificity is determined by the set goal, which has two dimensions: firstly, the explication of the content-semantic dimension of the medieval cultural type, which is carried out as a traditional philosophical work with concepts, and secondly, the involvement of this nuanced analytical concept to understand the anthropological content of modernity, which actualizes the methods of comparative studies for a more comprehensive view of the subject under consideration. **Scientific novelty.** Contrary to the usual characteristics of M. Berdyaev's philosophical legacy as excessively free and non-strict discourse, attention is drawn to the fact that the way of thinking is the subject of constant attention of M. Berdyaev, and regarding this he is a very strict thinker. In situations of rapid changes, the ability to see what has not acquired, or does not have at all, directly visible forms is in demand. The article emphasizes that for Berdyaev, the substantive center of understanding the Middle Ages is the attitude towards eliminating the intrusive dominance of the visibly apparent and familiar, the requirement to look into the depth, where there are no clearly defined images. His critical analysis of the Renaissance is compared with the famous «Dialectic of Enlightenment», the peculiarity of Berdyaev's analysis is the vision of the tragic consequences of humanism as the reduction of man to the earthly dimension, which is indicated by the very name Homo. **Conclusions.** In the formula of the New Middle Ages, the contours of such an understanding of Christianity, which is seen as the matter of the future, become apparent. Berdyaev's New Middle Ages and Heidegger's other thinking are two formulas for turning attention to the religious content of human existence. Both Berdyaev and Heidegger refer to the type of religiosity that preserves in a person the sense of reverence for the vastness of the world and the incomprehensibility of the divine essence, the encounter with which generates all that is essential and great. The demand for the Middle Ages as a cultural archetype in our times can be seen as a longing for height, disagreement with the confinement of man to the dimensions of everyday survival, the desire to give her actions an elevated character.

Key words: medievalism, humanism analytics, transcendence, freedom, otherness, thinking.

Постановка проблеми. Вказана у назві статті проблематика може здаватися історико-філософським питанням, що має значення для кабінетних вчених, які у тиші бібліотек захоплені варіантами прочитання текстів, написаних у минулі часи. Проте знаходження у просторі повсякденного життя свідчить про присутність у сучасному світі, орієнтованому на інноваційну модернізацію, таких образів, що відносяться до епохи, яка передувє Модерну – вказаний вираз «Середньовіччя» працює у сучасній мові як засіб, що характеризує певні риси історичної ситуації, взятої під кутом зору антропологічного смислу її і використовуються для аналітичного розуміння свого часу. Те, що в історії, яка за своїми сутнісними характеристиками є поступальним невинним рухом, який *усуває* попередній стан, відбуваються повороти *назад*, роблячи лінійний історичний рух циклічним, відомо з часів Еклезіасту. І тим не менше будь-який поворот, який бачиться просто поворотом назад, відбувається внаслідок змін теперішнього часу і виникає питання характеру цих змін, навіть якщо вони виглядають як повернення назад. При тому, що у буденній мові характеристику «середньовіччя» частіше всього застосовують як негативну, маючи на меті риси невігластва і відсталості, жорстокості і варварства, її змістовно-сміслове наповнення набагато ширше.

Мета дослідження – розглянути антропологічний смисл сучасності, який проступає при задіюванні образів Середньовіччя як у масовій культурі, так і у історичній та соціологічній літературі, при цьому використовуючи оптику філософсько-історичного дослідження М. Бердяєва, киянина, який волею історичних катастроф став європейським філософом і отримав всесвітню відомість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Жанр академічної статті передбачає звернення уваги на публікації у *професійних* галузях і оскільки Середні віки як предмет дослідження відносяться до історичної науки доречно розпочати з аналітики історичної літератури. Перше, що підлягає фіксації, це наявність двох термінів – медієвістика і медієвализм, чому історики приділяють значну увагу. Сам факт використання двох термінів свідчить про змістовно-сміслове розрізнення, що обумовлює виділення медієвализму у якості специфічної галузі, що стає

предметом дослідження, викликаючи дискусійні обговорення (Matthews, 2011; The Cambridge Companion to Medievalism, 2016; Utz, 2019a; Utz, 2019b; Utz, 2019c; Moura, 2021; Falconieri, 2024). Серед українських істориків це понятійне розрізнення уваги не викликало, хоча у навчальних програмах йде мова про специфіку дослідження, яке окреслюється при понятійному розрізненні нюансів цих термінів (Зазуляк, 2019; Гуцул, 2023; Чугуєнко, 2024). Українське академічне видання, присвячене дослідженню Середньовіччя, іменоване «Ucrainica Mediaevalia», хоча у рубриках журналу зустрічається термін «медієвістика», що в цілому відповідає академічним історичним дослідженням, орієнтованим на професійну роботу з середньовічними пам'ятками культури у самому широкому сенсі.

Названі вище терміни виникають на початку XIX ст.. Д. Метью (Matthews, 2011) зазначає, що виникають вони як ідеологічно нейтральні терміни і були контрастом «готиці», скомпрометованої своїм звичним зв'язком із варварством (р. 695). Однак незабаром обидва терміни приймають у своє значення принизливий зміст старого і стають синонімами варварства та мракобісся, у той час як «готика» втратила негативістські коннотації і стала технічним терміном. Але для медієвістики подібний принизливий оціночний смисл виправдано вважається *сконструйованим* сучасністю – первинно сучасністю ренесансною, яка кваліфікувала себе у якості зміни часів, вважаючи себе часом модерну і світла, пізніше цей зміст переймається у часи Модерну (Нового часу), проте конструювання минулого за зразком і потребою сучасності характерне і для нашого часу.

Отже проступають контури проблеми, яку звично відносять до епістемології історичних досліджень, але її зміст мігрує у сферу антропологічних вимірів філософії історії. Експлікація змісту цієї проблеми і знаходить своє втілення у розрізненні медієвізму і медієвалізму. Перший частіше іменується медієвістикою (medieval studies) і позначає тенденцію такого розгляду Середніх віків, який ставить за мету наукове дослідження їх – наявні пам'ятки минулого вивчаються у контексті встановлення їх походження (як індивідуального авторства, так і «духу часу»), жанрової, стильової і смислової аналітики, яка засвідчує специфіку часу, тобто минуле (у даному випадку Середні віки)

розглядаються як минуле, що відноситься до минулого і ставиться завдання певної реконструкції з метою розуміння його. Це відповідає досить розповсюдженому словесному обороту «як воно було насправді» і часом виноситься навіть у назву книги – «Справжня історія середніх віків» (Мустафін, 2022). Хоча це формулювання явно має рекламний характер і при продумуванні постає наївним і самовпевненим, у якості мотиваційного орієнтиру така установка виправдана, будучи важливою складовою історичної науки, відрізаючи різноманітні оціночні і часто надмірно вільні міркування – перша установка і знаходить своє втілення у медієвістиці, інтерпретаційні вільні образи Середніх віків стали предметом розгляду медієвалізму, отже медієвалізм є дослідженням того як Середньовіччя *сприймалося і відтворювалося* різними культурами у різні часи. У ХХІ ст. європейські історики не схильні до різкого проведення межі, що було характерне для ХХ ст. Часом їх єдність стверджується категорично: «Я ніколи не вважав, що треба проводити кордон між ‘медієвістикою’ та ‘медієвалізмом’, між так званим ‘аматором’ чи ‘дилетантом’, з одного боку, та професійним ученим – з іншого» (Utz, 2019a, p. 50). Така установка усуває корпоративну замкненість академічних досліджень, але категоричне відкидання позиції експерта (p. 51) все ж таки є небезпечним, оскільки рецепція масовою публікою сконструйованих образів Середньовіччя у якості автентичного Середньовіччя може сприяти зацікавленості Середніми віками (Classen, 2023, p. 129), водночас створюючи *оманливу до хибності* оптику бачення. Показовим для цього є серіал «Гра престолів», розгляд якого не може бути аналогічним дослідженням таких культурних артефактів, як, наприклад, «Слово о полку Ігоревім» або «Пісня про Роланда» (La Chanson de Roland). Відгуки на «Гру престолів», навіть надруковані у наукових журналах (Maue, 2024) аж ніяк не можливо вважати медієвістикою, але сам факт затребуваності масовою публікою середньовічних образів і уявлень потребує уваги культурологів, що сприяє не так розумінню Середньовіччя, як нашої сучасності – але від того, що концептуальна рамка Середніх віків бачиться тим, що характеризує сучасність, межа між нами і світом інших буттєвих орієнтацій не зникає. Більш виправдано бачиться зважена позиція Д. Метью (2011), який фіксує

нерозривний зв'язок між медієвістикою і медієвалізмом (the medieval and medievalism), говорить про амбівалентність цього зв'язку (р. 715), отже неможливо ігнорувати факт сучасної *сконструйованості* образів Середньовіччя, і це загострює увагу на фіксації відмінності автентичного і рецептивного. Така установка підтримується іншими вченими (Moura, 2021; Falconieri, 2024). Т. Фальконьєрі (2024) акцентує увагу на тому, що поняття «медієвалізм» вказує як на набір *постсередньовічних* репрезентацій Середньовіччя, так і на галузь науки, яка досліджує такі репрезентації (Falconieri, 2024) і при цьому називає застосування середньовічних образів у сучасності ідеологічними, що у свою чергу містить амбівалентність, яка стосується **амбівалентності ідеології**: як галузі дослідження функціонування різноманітних ідей в історії, так і рецепції ідеології як викривленої упередженої свідомості. При чому, обидва смисли цілком наявні у сучасній затребуваності Середньовіччя як світоглядно-буттєвого архетипу.

При тому, що у часи М. Бердяєва розрізнення медієвістики і медієвалізму не проводилося і домінанта належала медієвістиці як науковому дослідженню Середніх віків, його книга «Нове Середньовіччя», яка вийшла у 1924 році і викликала значний резонанс у західноєвропейському світі, будучи у короткий термін перекладеною багатьма мовами, за своїм жанром має розглядатись у якості *medievalism studies*, тобто Середні віки розглядаються не як минуле, а як те, що характерне для сучасності і орієнтоване на розуміння часу свого життя. Така тенденція простежується у відомій книзі Джекобс (Jacobs, 2004), книзі У. Еко, що містить нариси, написані з 2000 по 2005 роки (Еко, 2007) і у статті Р. Вакка 70 рр. XX ст. (Вакса, 1974), написаній у апокаліптичному дусі. Але на відміну від цих авторів, які слідують архетипу середньовіччя у якості Темних віків і повороту назад, бачення М. Бердяєва набагато об'ємніше і відповідає установкам істориків XXI ст. при розгляді Середніх віків оптику секуляризації, характерну для наукових досліджень, корегувати релігійною оптикою, оскільки осмислення Середніх віків без такої корекції буде викривленим (Ertit, 2020). Саме у цьому контексті споглядається значна увага сучасних дослідників до філософської спадщини М. Бердяєва, важливими для даного

дослідження постають праці, у яких характерна для Бердяєва тема свободи розглядається у контексті зіставлення секулярного розуміння, характерного для ліберального гуманізму, і релігійного обґрунтування свободи, орієнтованого на творче переображення людини (Knežević, 2023). Р. Кнежевич звертається до творчості Бердяєва, актуалізуючи його роздуми щодо такого бачення Бога, яке не просто усуває різку межу між Ним і людиною, акцентуючи увагу на творчому потенціалі людини, але розширює можливості творчості до Бога, чим свобода отримує онтологічні засади і зіставляє таке розуміння з роздумами Ніцше і Юнга (Knežević, 2020; Knežević, 2024). При цьому у центр уваги потрапляє специфіка організації думки М. Бердяєва, на що звертають увагу Р. О. Бодea (Bodea, 2019), Р. Кок (Cocks, 2020), Ц. Цончев (Tsonchev, 2021), М. Возняк (Woźniak, 2024), у доповідях на конференції 2024 року у Кракові з нагоди 150-річчя Миколи Бердяєва (Nicolas Berdyaev and Russian Philosophy in the West, 2024) тією чи іншою мірою зачіпалися питання *специфіки його мислення*. Значної уваги гідний факт повернення уваги до екзистенціалізму як типу інтелектуально-емоційного типу відношення до людської ситуації у світі, при цьому у центр потрапляють питання, які окреслюють специфіку філософського дискурсу – розум як засада філософствування, людина абстрактна і конкретна, свобода, зло, віра, любов, страждання розглядаються у експлікації Унамуно, Бердяєва і Марселя, які визнані характерними представниками релігійного екзистенціалізму (Longhurst, 2021). Більш детальне звернення до праць названих авторів передбачається у основній частині статті.

Виклад основного матеріалу. Рефлексивний характер філософського дискурсу передбачає свідому роботу з методологією мислення – у випадку М. Бердяєва спостерігається напружена увага до пошуків адекватного шляху, який би надав можливості розкриття предмету зацікавленості. При тому, що предметно-змістовно Бердяєв розглядає питання, які за своєю галузевою інституалізацією стосуються теології, його тексти організовані відповідно філософської дисципліни, що неодноразово підкреслює він сам і на чому наполягають сучасні дослідники його спадщини. Якщо для XX ст. питання виправданості християнської філософії було загостреним і настільки ж проблематичним як

можливість християнської математики, то у ХХІ ст. це питання втратило свою гостроту і навіть не обговорюється – спадщина Бердяєва змістовно насичена релігійними питаннями, але розглядається у контексті філософської думки (Longhurst, 2021; Knežević, 2023; Tsonchev, 2021; Woźniak, 2024). Якщо Рауль-Овідій Бодea (Bodea, 2021) зазначає, що при розгляді питання свободи М. Бердяєв руйнує межі між філософією і теологією, оскільки екзистенційна турбота щодо духовної свободи лежить в основі як теології, так і філософії (р. 299), то Моніка Возняк йде далі, стверджуючи, що філософія Бердяєва *цілком* відповідає традиційній формулі філософського трактату, оскільки діє передусім розповідь від третьої особи та дуже абстрактна концептуальна сітка (р. 16), прикладом такої абстрактної концептуальності вважається поняття об'єктивності. Філософська автентичність дискурсу М. Бердяєва відповідає діалектичній традиції, при чому це не той варіант, у якому над суперечністю домінує заспокійлива єдність, його діалектика тримається напругою протилежностей, доведених до антиномічності, що зберігає множинність можливостей без домінанти над ними єдиної форми. Це досягається введенням у філософський дискурс апофатизму. На це звертає увагу і М. Возняк, зазначаючи, що елементи апофатичної традиції надають текстам Бердяєва дещо іншого характеру. Отже, вона сама вказує, що його тексти виходять за межі традиційної форми філософського трактату – проте не розгортає цю думку, зупиняючись на понятті об'єктивності, скоріше всього, ставлячи його у звичний історико-філософський контекст. Проте, названий нею апофатизм надає суттєво іншого змісту об'єктивності – протилежністю постає не традиційна пара суб'єктивності, а трансцендування, що суттєво змінює смислову експлікацію. Цим здійснюється вихід за межі розгляду апофатизму як чисто інтелектуальної традиції, отже апофатика постає вказівкою на межу інтелектуальності і вимогу виходу у простір містичної присутності, розуміючи містику у дусі Вітгенштейна, звертаючись до обґрунтування ним його знаменитої тези про мовчання: «Містика полягає не в тому, який світ, а в тому, що він є. <...> Звичайно, є й невимовне. Воно *виявляється*, це й є містичне» (Вітгенштейн, 1995, с. 85-86). Стає зрозумілим, що предикативна концептуальність, без якої зникає текст, потребує

постійного коректива-виходу у допредикативний вимір, про-вокуючи зміни способу мислення, які на поверхні об'єктивації опізнаються як порушення логіки, у чому часто і звинувачують М. Бердяєва. Концептуальність і логічність тексту відсилають за межі висловленого у простір досвіду, який і вимагає зрушення логіки. Характер мислення – предмет постійної уваги М. Бердяєва і у цьому він дуже строгий мислитель.

Книга «Нове Середньовіччя» починається з вказівки на необхідність зміни лінійного способу мислення: кінець старого світу і народження нового одними бачиться революцією», іншим «реакцією», у ситуації різкої зміни виразність вживання звичних термінів зникає (Berdiaev, 1979, р. 53-54). Зміна у безпосередньому сприйманні частіше всього опізнається як псування і цим викликане негативістське забарвлення словосполучення «нове Середньовіччя», що можна бачити у книзі Джейкобс (2004), яка називає Середньовіччя глухим кутом культури (р. 3), при цьому для неї змістовним центром для розуміння Середніх віків є амнезія (р. 4) і її книга наповнена пафосом збереження культурних досягнень – інформаційна насиченість нашого часу створює ілюзорне відчуття безпечної безперервності культури, однак живий досвід при цьому не зберігається (р. 4-5). Інформація наповнює простір навколо нас, але не стає знанням – у ній відсутня особистісна складова, тобто загальнодоступність інформації, обумовлена технічними засобами легкості її передачі, не робить надану інформацію зрозумілою і освоєною. Можна згадати жартівливу формулу: інформація – це те, що ми вам надаємо, знання – це те, що ви з неї зрозумієте, отже збереження культурних досягнень у першу чергу потребує роботи з мисленням у самому широкому сенсі цього поняття: технологічний аспект причинно-наслідкових ланцюжків, що робить людську діяльність ефективною, потребує виходу у смисловий вимір, що неможливо досягнути дискурсивно-розсудково, але передбачає бачення цілісності, яка ніколи емпірично не є даною.

Саме тому у ситуаціях швидких змін затребувана здатність бачити те, що не набуло, або не має взагалі, безпосередньо видимих наочних форм. Для Бердяєва змістовним центром розуміння Середньовіччя і є установка на усунення нав'язливої домінанти наочно видимого і звичного, вимога зазирнути у глибину, туди,

де немає чітко оформлених образів і що може сприйматись як темрява. Отже *метафора Темних віків* для нього є не свідченням невігластва, але зрушенням застиглих форм, поглядом у глибину (Berdiaev, 1979, р. 57) і у цьому контексті виникає зіставлення його антропологічної оптики і глибинної психології Юнга (Кнежевіч, 2024). Розуміння багатовимірності людини усуває емпіричний соціологізм секулярного мислення, потребуючи горизонту інаковості – Бог і є тим граничним Іншим, у зіставленні з яким людське буття перестає бути позитивною фактичністю, отримуючи характер відкритості, або трансцендування. Для часу нової історії характерне долання жорстких меж і усунення ієрархії – але революційні гасла «свободи, рівності і братерства» отримали форму індивідуалізму, зупинившись на формальному моменті «від», тобто на негативному русі від'ємності, до змістовно-сміслового «для» справа не дійшла, отже братерство було відкинуто і забуто. Бердяєв чітко фіксує пустоту новоєвропейського звільнення від старих, примусових теократій, від старої гетерономної свідомості (Berdiaev, 1979, р. 65-67) і вказує, що це звільнення відбувається як гуманістичний рух, зміст якого розкритий у книзі «Смисл історії», яка вийшла роком раніше (1923) і до якої він сам відсилає, отже цілком виправдано пізніші переклади і видання книги Бердяєва «Нове Середньовіччя», яка у авторському варіанті містить три нариси «Нове середньовіччя», «Роздуми про російську революцію», «Демократія, соціалізм та теократія», доповнюються четвертим – «Кінець Ренесансу» (Berdiaev, 1979).

Гострою актуальністю означені діалектичні експлікації революційності і реакційності, прогресивного і регресивного, які розгортаються як парадокси: творчий рух вперед відбувається як повернення до минулого і прикладом для цього є Ренесанс, який самим іменуванням вказує на відродження того, що було усунуте. Але якщо для ренесансних мислителів забутою давниною є антична спадщина чіткої раціональності і земного простору людського буття, що і засвідчено ім'ям гуманізму, то для Бердяєва значуща забута натуралістичним гуманізмом міфологема створення людини за образом і подобою Бога – у центрі його уваги відношення Бог-людина, отже не можна зрозуміти людину, усунувши релігійні координати думки. Критика

просвітницького раціоналізму, розпочата романтиками, отримує необхідну глибину.

Найчастіше критика Просвітництва бачиться заслугою представників Франкфуртської школи і класичною для цього вважається книга Горкгаймера і Адорно «Діалектика Просвітництва» (1947), темою книги Бердяєва «Нове Середньовіччя» є також критична аналітика просвітництва – не так історичного періоду, що позначається написанням з великої букви, як антропологічного досвіду, чому відповідає написання з прописної букви. Критична аналітика франкфуртців зосереджена на обертанні Просвітництва у свою протилежність, що і названо діалектикою. Одна з головних тем «Діалектики Просвітництва» – відносини природи і людини: підкоряючи собі зовнішню природу, людина трансформує і свою власну природу – до обох аспектів застосовується поняття індустріального виробництва, що приводить до стандартизації і уніфікації у сфері культури, результатом чого і постає масова людина. Масова людина стає діяльним агентом тоталітарних суспільств – отже витоки фашизму вбачаються у просвітницькому раціоналізмі, обслуговуючому владні інтереси людини.

Критична аналітика Ренесансу, як світу, який усуває Середні віки, здійснюється Бердяєвим у антропологічному вимірі, що і здійснено у другій половині книги «Смисл історії», яка являє собою критику гуманізму як засади нової історії. Його критика гуманізму по аналогії з «Діалектикою Просвітництва» може бути названа «діалектикою гуманізму», хоча Бердяєв називає обертання гуманізму у свою протилежність *трагічними наслідками гуманізму* – ренесансне піднесення людини у центр Всесвіту обертається приниженням її, урізанням істоти, що містить у собі образ і подобу Бога, до земного виміру, на що і вказує саме ім'я Ното – земний матеріал навіть доповнений елементом Sapiens залишається замкненим у одному вимірі, вимір висоти зникає. Затребуваність у наші часи Середньовіччя як культурного архетипу може бачитись як туга по висоті, непогодженість зі затисканням людини у вимірі буденного виживання, бажання надати їй вчинкам піднесеного характеру. Sapiens у «Діалектиці Просвітництва» подається як хитрощі Одісея, що пізніше отримують ім'я інструментального розуму – для Бердяєва це «малий

розум»: хоча він і згадує *ірраціоналізм* як рух скасування індивідуалістичного раціоналізму, але тут же уточнює, що мова йде про «надраціоналізм середньовічного типу» (Berdiaev, 1979, p. 58). Різниця між ірраціоналізмом і надраціоналізмом суттєва – у другому варіанті немає відкидання, відходу в бік, отже раціо зберігається, отримуючи нові форми. Сприймання Середньовіччя як часу ворожості до знання і розуму, характерне для Просвітництва і перейняте від нього пізнішими часами, достатньо спірне – у християнстві відкидається розум за стихіями світу цього, це є розум індивідуалістичного самоствердження, який отримує свою граничну жорстку форму у концтаборі: за свідченням Варлама Шаламова, у таборі кожен сам за себе – але ж це і є формула новоєвропейського індивідуалізму; і Шаламов, і Солженіцин згадують формулу «Не вірь, не бійся, не проси», у якій чітко проглядається модерний скептицизм, що доходить до атеїзму, і волюнтаристський активізм, усуваючий будь-які етичні регулятиви. Існує ще одна формула індивідуалістичного самоствердження, яка вперше зустрічається у Шолохова, пізніше її згадує Солженіцин, – «Помри ти сьогодні, а я завтра», яка цілком відповідає капіталістичній конкурентності. Критична аналітика Просвітництва Горькаймером і Адорно фіксує рецесивні соціально-антропологічні зміни – відмирання рефлексії, заміну її стереотипними реакціями і кліше, що пов'язується з розвитком масової «індустрії культури», запобіжником уніфікуючих тенденцій бачиться модерністське мистецтво, у якому втілюється «неідентичність» людини самій собі і стає доступним досвід інаковості.

У центрі уваги Бердяєва також антропологічна аналітика Ренесансу, усунення якого він і називає новим Середньовіччям, спеціально оговорюючи, що це не є поверненням до минулого, але виявленням в минулому засад вічного у минулому (Berdiaev, 1979, p. 60), і відбувається це як оновлення і заглиблення уваги до релігійного виміру людського життя: «Ми живемо в епоху оголень та викриттів. Оголошується і викривається і природа гуманізму, який в інші часи був таким невинним і піднесеним. Якщо немає Бога, то немає і Людини – ось що досвідно виявляє наш час. Оголошується й викривається природа соціалізму, виявляються його останні межі, оголюється й викривається,

що безрелігійності, релігійної нейтральності немає, що релігії живого Бога протилежна лише релігія диявола, що релігії Христа протилежна лише релігія антихриста. Нейтральне гуманістичне царство, яке хотіло влаштуватися в середині між небом і пеклом, розкладається, і виявляється верхня і нижня безодня. Боголюдині протистоїть не людина нейтрального і серединного царства, а людинобог, людина, що поставила себе на місце Бога. Виявляються протилежні полюси буття та небуття» (Berdiaev, 1979, p. 63). Дискурс критики Модерну, характерний для нашого часу, здійснюється Бердяєвим у контексті релігії – і саме це затребуване нашим часом.

Питання свободи і особистісного виміру людського життя, розгорнуті у релігійному дискурсі, – предмет уваги багатьох дослідників, критично налаштованих до авторитарної владної уніфікації, яка зачиняє людину у замкнену форму секулярного порядку. Показовою у цьому плані є книга канадського філософа Цончо Цончева «Person and Communion: The Political Theology of Nikolai Berdyaev» (2021), переклад назви якої викликає деякі труднощі, оскільки «communion» має значення як спільноти і спілкування, що поміщує книгу у галузь соціальної філософії, але це слово має і інше значення – причастя, звідси уточнення теми – політична теологія, що розкривається далі так:

«Теологія, яка обговорює людину та її відношення до Бога, ближнього та творіння, є практичною теологією. І політична теологія – це, перш за все, практична або моральна теологія. Її мета – дослідити життя царства Бога на землі; це не стосується небес і тільки есхатологічного майбутнього, але також і теперішнього мінливого життя. Політична теологія – це пророча теологія, яка має справу з реальними особами і подіями, з політичними і соціальними відносинами, з ідеологіями і політичними замовленнями» (Tsonchev, 2021, p. 8). Звернення до тематики праць Бердяєва засвідчує його як мислителя наших днів – свобода, революція, лібералізм, війна, творчість, секс, самотність, віра розглядаються у контексті антропологічних практик долання людиною своєї замкненості і обмеженості, затребуваних нашою сучасністю, але досить часто експлікованих у мареннях сцієнтиського натуралізму, характерних для трансгуманістичних і постгуманістичних студій. У своїх

міркуваннях щодо можливих і необхідних перероджень людини Бердяєв спирається на досвід, але при цьому не стає ані емпіриком, ані утопістом.

Сучасна критика обмеженості гуманізму засвідчує актуальність релігійної критичності, про яку говорив Бердяєв на початку XX ст. і яка обумовила захоплення його книгою у європейських мислителів у 20 рр. Зацікавленість контекстом релігійного критицизму Бердяєва спостерігається у світовій думці впродовж XX ст. і зберігається у наші дні. Увагу приваблює нелінійність критики історичного християнства і історичного гуманізму, до чого звертається Кнежевич: «Гуманізм був реакцією на середньовічний образ всемогутнього і всезнаючого Бога теїзму та монізму, описаний нами вище. Гуманізм шукає такого розуміння людини, яке б задовольнило її інтуїтивну потребу бути впевненою у своїх силах і усвідомлювати свою цінність – справжню гідність людини. Який тип свободи був би достатнім і придатним для утвердження цієї справжньої людської гідності? Який міф міг би символізувати граничне задоволення цієї внутрішньої потреби людини? Стверджуючи самоповагу людини на протигагу теїстичному образу Бога, гуманізм містив у собі протилежний принцип – приниження людини. Гуманізм зайшов у філософський глухий кут: як примирити всемогутність і досконалість Бога з гідністю людської особистості, тобто вчення про всемогутнього Бога з вченням про *imago Dei*» (Knežević, 2023, p. 671). М. Бердяєв майстерно здійснює це, заглиблюючи дискурс свободи, зухвало звертаючись до «внутрішнього життя Бога», отже: «Зрозуміти, що таке людська свобода, ми зможемо тільки якщо побачимо ті внутрішні нитки, які пов'язують нас із життям Трійці» (Knežević, 2023, p.677). Кнежевич звертається до зіставлення концепції хаосу у Ніцше і поняття Бердяєва про *Ungrund*, маючи на увазі онтологічне трактування людської свободи та зміст дебатів «Бог після метафізики», поставлені у контекст осмислення онто-теології як тенденції підкоряти можливе (*posse*) дійсному (*esse*), що урізає свободу і людини, і Бога (Knežević, 2020, p. 77). Цим і викликаний бунт проти Бога, але слід відрізнати онтологічну свободу від свободи вибору: Кнежевич посилається на православного богослова Йоанна Зізіуласа, підкреслюючи онтологічний вимір свободи як можливість «бути

іншим в абсолютному сенсі» (Knežević, 2020, р. 84). Він фіксує, що і Беме, і Бердяєв виходять за межі античної думки: Беме був першим, хто поставив свободу вище Бога, почавши зовсім нову епоху, Бердяєв вводить фундаментальне уточнення, виводячи свободу як потаємний таємничий принцип божественного життя «поза Бога», що приводить до створення Богом своєї абсолютної онтологічної іншості – людини, яка здатна розширювати Його Самого. У цьому Кнежевич бачить важливий внесок Бердяєва у історію філософії (Knežević, 2020, р. 84). Повертаючись до проблематики нового Середньовіччя, зазначимо, що критика Ренесансу у Бердяєва і у православній думці (Й. Зізіулас, Дж. Манусакіс) зачіпає і критику античного мислення, зачарованого принципом нездоланної долі, пізніше це увійшло у домінанту закону як мети наукового пізнання: нове Середньовіччя – це повернення до можливого перетворення людини, трансцендування одномірності.

Бердяєвську транскрипцію вчення Беме про *Ungrund* розглядає Бода, підкреслюючи увагу до можливості автентичного розуміння духовної свободи, першим кроком є філософська відмова від хибних поглядів на свободу: «визначена Богом свобода – це не те, що Бердяєв мав на увазі як справжню свободу. Йому необхідно було переосмислити концепцію Якоба Беме *Ungrund*, щоб дійти до поняття нествореної свободи, яку поділяють і Бог, і людина. Але артикуляція цієї свободи та її пояснення в нашому занепадому світі можуть бути зроблені лише як філософські пошуки» (Bodea, 2019, р. 299). Артикуляція феномену свободи – наскрізна риса філософського дискурсу: важливі не тільки ті тексти, у яких свобода постає предметом розгляду, але і ті, у яких свобода «працює» у якості структурируючої дії – це не застигла структура об'єктивності, а волюнтаристична – отже напружене і свободне – трансцендування у практичний вимір людської ситуації у світі. Така свобода в першу чергу потребує мислення, чим і стурбована філософія з часів свого оформлення у вигляді антропологічної практики у Давній Греції, ігнорування якою усуває людину як специфічний буттєвий прояв. Хоча слід зазначити, що філософія як антропологічна практика свободи проростає самими різноманітними формами, доходячи до граничної вибуховості – в силу цього вона бачиться небезпечною

і руйнівною. Але протистояння цьому у наші дні здійснюється за традиційною наївною формулою гільйотини, що і характерне для сучасної освітньої системи, яка усвідомлює себе у якості обслуговування фактичної ситуації, чим провокується замкненість і підсилюється індивідуалістична самозадоволеність.

Нове Середньовіччя у якості предмету філософського дискурсу Бердяєва – це спроба побачити межі наочно діючого суспільного порядку, який окреслюється як «світ нової історії, з його раціоналістичним просвітництвом, з його індивідуалізмом і гуманізмом, з його лібералізмом і демократизмом, з його блискучими національними монархіями та імперіалістичною політикою, з його жажливими зовнішніми завоюваннями та успіхами, з нестримною та безмежною пожадливою хіттю життя, з його безбожністю та бездушністю, з розлюченою боротьбою класів та соціалізмом як увінчанням усього шляху нової історії» (Berdiaev, 1979, р. 60). Проте усунення індивідуалізму і вихід до універсалізації, що бачить у історичному русі М. Бердяєв, відбулося у таких формах, які відповідають земному (отже – гуманістичному) самоствердженню – дієвим для них є принцип владної уніфікації, отже універсалізація отримує спотворену форму уніфікації, що наочно видима і у фашизмі (політична уніфікація), і у ринковому капіталізмі (економічна уніфікація), і у глобалізмі (культурна уніфікація). У формулі Нового Середньовіччя проступають контури такого розуміння християнства, яке бачиться справою майбутнього – саме у такому контексті і можна розуміти слова пізнього Гайдеггера «...Тільки Бог зможе ще нас спасти», поставлені назвою знаменитого інтерв'ю журналу «Шпігелъ» у 1966 році, яке було дане з умовою, що буде надруковане після смерті Гайдеггера, що і було зроблене. До змісту і смислу цього інтерв'ю вважаю доречним звернутись як до необхідних висновків, оскільки бачу його у контексті нового Середньовіччя.

Висновки. Це інтерв'ю розглядається або у світлі оцінки зв'язків філософії Гайдеггера і нацизму, або у зв'язку з питаннями техніки, що в цілому відповідає змісту бесіди. Але і першу тему, і другу обумовлює тема ролі знання і мислення – формула «у нас ще немає шляху, який відповідав би сутності техніки» вказує на відкритий характер того мислення, яке не є ані науковим, ані

філософським, на обрисі якого Гайдеггер посилається двома словами – мислення і поезія, універсальною інституалізацією цих здатностей постають філософія і мистецтво. Показовим є такий діалог: «*Шнігель*: ... Вам можна наївним чином заперечити: чим тут треба опановувати? Все чудово працює. Будується все більше електростанцій. Виготовляється багато корисних речей. У високорозвиненій частині земної кулі людина добре забезпечена. Ми живемо заможним життям. Чого тут, власне, не вистачає? *Гайдеггер*: Все працює. Моторошно якраз те, що все працює і ця робота веде до того, що все ще більше починає працювати і що техніка все більше відриває людину від землі і позбавляє її коріння» (Heidegger, 1981, р. 56). Слова «Тільки Бог зможе ще нас спасти» і відсилають до коріння людини – людське коріння міститься у Небі, що прочитується у іконописі, звідси виростає критика гуманізму, принаймні критична запитувальність щодо нього. Нове Середньовіччя Бердяєва і інше мислення Гайдеггера – це дві формули обернення уваги до релігійного змісту людського буття. І Бердяєв, і Гайдеггер відсилають до того типу релігійності, який оберігає в людині чуття благоговіння перед неосяжністю світу і незбагненністю божественної суті, зустріч з якими і породжує усе істотне і велике.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вітгенштейн Л. *Tractatus logico-philosophicus*. *Вітгенштейн Л. Tractatus logico-philosophicus*. Філософські дослідження. Філософські дослідження. Київ: Основи, 1995. С. 22-86.
2. Гуцул В. М. Медієвалізм у сучасній культурі : робоча програма навчальної дисципліни для здобувачів (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі 03 Гуманітарні науки, спеціальність 034 Культурологія, освітньої програми «Культурологія». ДВНЗ «УжНУ», 2023. 13 с.
3. Зазуляк Юрій. Медієвалізм рецепція середньовіччя у європейській культурі кінець XVIII початок XXI. Український Католицький університет. Вибіркові курси 2019. URL: <https://ucu.edu.ua/video-category/vybirkovi-kursy-2019/>
4. Мустафін О. Справжня історія Середніх віків. Харків: Folio, 2022. 317 с.
5. Чугуєнко М. Теорія націоналізму. Робоча програма навчальної дисципліни. Кафедра українознавства. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. 2024. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/programms_ua/44/program24-25.pdf

6. Berdiaev N. La Nueva Edad Media. *Berdiaev N. Una nueva edad media*. Published by Carlos Lohlé, Buenos Aires, 1979. P. 53-94

7. Bodea Raul-Ovidiu. Nikolai Berdyaev's Dialectics of Freedom: Search for Spiritual Freedom. *Open Theology*. 2019. № 5. P. 299–308. DOI: <https://doi.org/10.1515/opth-2019-0023>

8. Classen A. The Relevance of the Middle Ages – Revisiting an Old Problem in Light of New Approaches and Teaching Experiences in a Non-Western Context. *New Chaucer Studies: Pedagogy and Profession*. 2023. №4. P. 128-137. DOI: <https://doi.org/10.5070/nc34262332>

9. Cocks Richard. Nikolai Berdyaev: the Primacy of Freedom. *Voegelinview*. January 22, 2020. URL: <https://voegelinview.com/nikolai-berdyaev-the-primacy-of-freedom/>

10. Eco Umberto. Turning Back the Clock: Hot Wars and Media Populism. Harvill Secker, 2007. 384 p.

11. Ertit Volkan. Religion as one of the Leading Actors of Medieval Europe (A Critique of Rodney Stark). *Marife*. 2020. Volume: 20 Issue: 2, 351–368. DOI: <https://doi.org/10.33420/marife.762902>

12. Heidegger Martin. «Nur noch ein Gott kann uns retten», *Der Spiegel* 30 (Mai, 1976): 193-219. Trans. by W. Richardson as «Only a God Can Save Us». *Heidegger: The Man and the Thinker*, ed. T. Sheehan. Chicago: Precedent Publishing, Inc., 1981. P. 45-67.

13. Jacobs J. Dark Age Ahead. New York: Random House, 2004. 241 p.

14. Knežević Romilo Aleksandar. Outside of God: A theanthropic Scrutiny of Nietzsche's Concept of Chaos and Berdyaev's Notion of the Ungrund. *Analogia*. № 8. St Maxim the Greek Institute, 2020. P. 77-86.

15. Knežević Romilo Aleksandar. Social Freedom and Dignity of the Human Person According to Nikolai Berdyaev. *Filozofija i društvo*. 2023. № 34 (4). P. 670-680. DOI: <https://doi.org/10.2298/FID2304670K>

16. Knežević Romilo Aleksandar. The Mystery Of Human Person According To Nikolai Berdyaev and C. Jung. *Church studies*. 2024. № 1 (21). P. 157-177. DOI:

17. Longhurst C. A. Unamuno, Berdyaev, Marcel: A Comparative Study in Christian Existentialism. London: Palgrave Macmillan, 2021. 428 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-81999-6>

18. Matthews D. From mediaeval to mediaevalism: A new semantic history. *Review of English Studies*. 2011. № 62(257). P. 695-715. DOI: <https://doi.org/10.1093/res/hgr010>

19. Moura F.K. Double-voiced medievalism? The Middle Ages in the Modern World September 07. 2021. URL: <https://www.leidenmedievalistsblog.nl/articles/double-voiced-medievalism-the-middle-ages-in-the-modern-world>

20. Lauryn Mayer. Bitches Be Crazy: Patriarchal Weaponization of Mental Distress in Game of Thrones. *Studies in Medievalism XXX: Politics and Medievalism (Studies) II*. 2024. P. 11-20.

21. Nicolas Berdyaev and Russian Philosophy in the West. Conference, Krakow Meetings, Krakow. June 12–14, 2024. URL: <https://krakowmeetings.upjp2.edu.pl/conferences/nicolas-berdyaev-and-russian-philosophy-in-the-west#:~:text=On%2012%E2%80%9314%20June%202024,in%20Russia%20and%20the%20West>.
22. Tsonchev Tsoncho. Person and Communion: The Political Theology of Nikolai Berdyaev. Independently published, 2021. 439 p.
23. Utz R. Medievalism: Whence and Whither? *Vox Medii Aevi*. 2019. № 2. P. 48–51.
24. Utz R. Should Medievalists be Teaching Game of Thrones. *Medievalists.net*. 07.04.2019. URL: <https://www.medievalists.net/2019/04/should-medievalists-be-teaching-game-of-thrones/>
25. Utz R. We Want Wall. We Want Knight. Not. – Medievalism and the Atlanta Super Bowl. *Medievally Speaking*. 03.02.2019. URL: <https://medievallyspeaking.blogspot.com/2019/02/we-want-wall-we-wantknight-not.html>
26. Vacca R. The Coming Dark Age Roberto Vacca Predicts The Collapse Of Our Technology And Of Civilized Life As We Know It. Granada Publ. Panther Books, 1974. 176 p.
27. Woźniak Monika. Zmagania z metodą. Dialektyka i fenomenologia u Hegla a projekt «fenomenologii doświadczenia duchowego» Bierdiajewa. *Analiza i Egzystencja*. 2024. №66. P. 123–144. DOI: <https://doi.org/10.18276/aie.2024.66-05>

REFERENCES

1. Vitgenshtain, L. (1995). *Tractatus Logico-Philosophicus*. [Tractatus Logico-Philosophicus]. Vitgenshtain L. *Tractatus Logico-Philosophicus; Filozofski doslidzhennya – Tractatus Logico-Philosophicus; Philosophical studies*. (22–86). Kyiv: Osnovi. [in Ukrainian].
2. Gucul, V. M. (2023). Mediyevalizm u suchasnij kulturi : robocha programa navchalnoyi disciplini dlya zdobuvachiv (bakalavrskogo) rivnyia vishoyi osviti galuzi 03 Gumanitarni nauki, specialnist 034 Kulturologiya, osvitnoyi programi «Kulturologiya» [Medievalism in modern culture: a working program of the academic discipline for applicants to the (bachelor's) level of higher education in the field 03 Humanities, specialty 034 Culturology, of the educational program «Culturology»]. DVNZ «UzhNU». [in Ukrainian].
3. Zazulyak, Yu. (2019). Mediyevalizm recepciya serednovichchya u yevropejskij kulturi kinec XVIII pochatok XXI. Ukrayinskij Katolickij universitet. Vibirkovi kursi [Medievalism, reception of the Middle Ages in European culture, late 18th century, early 21st century. Ukrainian Catholic University. Elective courses]. URL: <https://ucu.edu.ua/video-category/vybirkovi-kursy-2019/> [in Ukrainian].

4. Mustafin, O. (2022). Spravzhnya istoriya Serednih vikiv [The True History of the Middle Ages]. Harkiv: Folio. [in Ukrainian].

5. Chuguyenko, M. (2024). Teoriya nacionalizmu. Robocha programa navchalnoyi disciplini. Kafedra ukrayinoznavstva. Harkivskij nacionalnij universitet imeni V. N. Karazina [Theory of Nationalism. Working Program of the Academic Discipline. Department of Ukrainian Studies. V. N. Karazin Kharkiv National University.]. URL: https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/programms_ua/44/program24-25.pdf [in Ukrainian].

6. Berdiaev, N. (1979). La Nueva Edad Media. *Berdiaev N. Una nueva edad media*. (53-94). Published by Carlos Lohlé, Buenos Aires. [in Spanish]

7. Bodea, Raul-Ovidiu. (2019). Nikolai Berdyaev's Dialectics of Freedom: Search for Spiritual Freedom. *Open Theology*, 5, 299–308. DOI: <https://doi.org/10.1515/opth-2019-0023>

8. Classen, A. (2023). The Relevance of the Middle Ages – Revisiting an Old Problem in Light of New Approaches and Teaching Experiences in a Non-Western Context. *New Chaucer Studies: Pedagogy and Profession*, 4, 128–137. DOI: <https://doi.org/10.5070/nc34262332>

9. Cocks, Richard. (2020). Nikolai Berdyaev: the Primacy of Freedom. *Voegelinview*. January 22. URL: <https://voegelinview.com/nikolai-berdyaev-the-primacy-of-freedom/>

10. Eco, Umberto. (2007). Turning Back the Clock: Hot Wars and Media Populism. Harvill Secker.

11. Ertit, Volkan. (2020). Religion as one of the Leading Actors of Medieval Europe (A Critique of Rodney Stark). *Marife*, 20 (2), 351–368. DOI: <https://doi.org/10.33420/marife.762902>

12. Heidegger, Martin. (1981). «Nur noch ein Gott kann uns retten», *Der Spiegel* 30 (Mai, 1976): 193–219. Trans. by W. Richardson as «Only a God Can Save Us». *Heidegger. The Man and the Thinker*, ed. T. Sheehan. (45–67). Chicago: Precedent Publishing, Inc.

13. Jacobs, J. (2004). *Dark Age Ahead*. New York: Random House.

14. Knežević, Romilo Aleksandar. (2020). Outside of God: A theanthropic Scrutiny of Nietzsche's Concept of Chaos and Berdyaev's Notion of the Ungrund. *Analoga*, 8, 77–86.

15. Knežević, Romilo Aleksandar. (2023). Social Freedom and Dignity of the Human Person According to Nikolai Berdyaev. *Filozofija i društvo*, 34 (4), 670–680. DOI: <https://doi.org/10.2298/FID2304670K>

16. Knežević, Romilo Aleksandar. (2024). The Mystery Of Human Person According To Nikolai Berdyaev and Cg Jung. *Church studies*, 1 (21), 157–177.

17. Longhurst, C. A. (2021). Unamuno, Berdyaev, Marcel: A Comparative Study in Christian Existentialism. London: Palgrave Macmillan, DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-81999-6>

18. Matthews, D. (2011). From mediaeval to mediaevalism: A new semantic history. *Review of English Studies*, 62(257), 695–715. DOI: <https://doi.org/10.1093/res/hgr010>

19. Moura, F.K. (2021). Double-voiced medievalism? The Middle Ages in the Modern World September 07. 2021. URL: <https://www.leidenmedievalistsblog.nl/articles/double-voiced-medievalism-the-middle-ages-in-the-modern-world>

20. Lauryn, Mayer. (2024). Bitches Be Crazy: Patriarchal Weaponization of Mental Distress in Game of Thrones. *Studies in Medievalism XXX: Politics and Medievalism* (Studies), II, 11-20.

21. Nicolas Berdyaev and Russian Philosophy in the West. Conference, Krakow Meetings, Krakow. June 12–14, 2024. URL: <https://krakowmeetings.upjp2.edu.pl/conferences/nicolas-berdyaev-and-russian-philosophy-in-the-west#:~:text=On%2012%E2%80%939314%20June%202024,in%20Russia%20and%20the%20West.>

22. Tsonchev, Tsoncho. (2021). Person and Communion: The Political Theology of Nikolai Berdyaev. Independently published.

23. Utz, R. (2019 a). Medievalism: Whence and Whither? *Vox Medii Aevi*, 2, 48–51.

24. Utz, R. (2019 b). Should Medievalists be Teaching Game of Thrones. *Medievalists.net*. 07.04.2019. URL: <https://www.medievalists.net/2019/04/should-medievalists-be-teaching-game-of-thrones/>

25. Utz, R. (2019 c). We Want Wall. We Want Knight. Not. – Medievalism and the Atlanta Super Bowl. *Medievally Speaking*. 03.02.2019. URL: <https://medievallyspeaking.blogspot.com/2019/02/we-want-wall-we-wantknight-not.html>

26. Vacca, R. (1974). The Coming Dark Age Roberto Vacca Predicts The Collapse Of Our Technology And Of Civilized Life As We Know It. Granada Publ. Panther Books.

27. Woźniak, Monika. (2024). Zmagania z metodą. Dialektyka i fenomenologia u Hegla a projekt «fenomenologii doświadczenia duchowego» Bierdiajewa. *Analiza i Egzystencja*, 66, 123–144. DOI: <https://doi.org/10.18276/aie.2024.66-05>

ПАВЛОВ Валерій – кандидат філософських наук, професор кафедри філософії, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, 9, вул. Пирогова, м. Київ, індекс 0200 (vpavlov52@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7691-0850>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.5>

Бібліографічний опис статті: Павлов, В. (2025). Специфіка гуманітарного знання. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія», № 50, 72–82*, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.5>

СПЕЦИФІКА ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Анотація. *Мета статті* – аналіз особливостей виникнення та функціонування гуманітарного знання, його змісту і структури; дослідження міри присутності тут інформації про суспільство та соціальне буття людини. **Методологічні засади** дослідження. Оскільки гуманітарне знання – це осмислена інформація про буття людини як особистості та буття суспільства, вихідною методологічною основою його розуміння є розмежування біологічних та небіологічних характеристик індивідів і виділення сутнісних рис суспільства. Тим самим окреслюється «територія» об'єкта даного знання. Зважаючи на те, що воно у понятійному і змістовному вимірах представлене двояко – як власне гуманітарне та соціально-гуманітарне знання, автор показує спільність і відмінність цих утворень. Це принципово важливо, адже у літературі на дане питання досить часто або взагалі не звертають увагу, або розглядають означені утворення як такі, що мало чим розрізняються. **Наукова новизна.** Виділені і коротко проаналізовані основні біологічні та соціальні характеристики людини. Показано, що останні шляхом «розвертання» їх у процесі діяльності індивідів та різноманітних соціальних груп продукують значною мірою змістовне поле

гуманітарного знання. Ще одна частина цього поля – знання про особливості суспільства, специфіку його функціонування. У контексті спільності та відмінності гуманітарного і соціально-гуманітарного знання проведено розмежування змісту понять «суспільство», «суспільне» та «соціальне».

Висновки. Гуманітарне (соціально-гуманітарне) знання – результат осмислення небіологічного буття людини та буття суспільства у його соціальному вимірі (як соціуму). При цьому далеко не все, що пов'язане з людською життєдіяльністю та функціонуванням суспільства, входить у зміст даного знання. Воно має досить складну структуру і виражений антропоцентричний характер.

Ключові слова: гуманітарне знання, соціально-гуманітарне знання, природа, суспільство, соціум, біологічне, соціальне.

PAVLOV Valerii – Candidate of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy, Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, 9, Pyrogorova str., Kyiv, postal code 0200 (vpavlov52@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7691-0850>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.5>

To cite this article: Pavlov, V. (2025). Spetsyfika humanitarnoho znannia [Specificity of Humanitarian Knowledge]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofia» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, № 50, 72–82, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.5>

SPECIFICITY OF HUMANITARIAN KNOWLEDGE

Summary. The purpose of the article is the analysis of the features of humanitarian knowledge emergence and functioning, its content field and structure; the studying of the extent of the information presence about society and the social existence of man. **Methodological basis.** Since humanitarian knowledge is meaningful information about the existence of man as an individual and the existence of society, the initial methodological basis for its understanding is the distinction between biological and non-biological characteristics

of individuals and the allocation of essential features of society. In a such way the sphere of the object of this knowledge outlines. Considering that it is presented in two ways in the conceptual and content dimensions – as humanitarian and socio-humanitarian knowledge itself, – the author shows the commonality and difference of these formations. This is fundamentally important, because this issue is often either not paid attention to at all in the literature sphere, or the mentioned formations are considered as not very different. **Scientific Novelty.** The main biological and social characteristics of man are highlighted and briefly analyzed. It is shown that the latter, by «unfolding» them in the process of activity of individuals and various social groups, produce to a large extent the content field of humanitarian knowledge. Another part of this field is knowledge about the features of society, the specifics of its functioning. In the context of the commonality and differences of humanitarian and socio-humanitarian knowledge, the content of the concepts of «Society» is distinguished «Social» and «Public». **Conclusions.** Humanitarian (social-humanitarian) knowledge is the result of understanding the non-biological existence of man and the existence of society in its social dimension (as a society). At the same time, not everything that is related to human life and the functioning of society is included in the content of this knowledge. It has a rather complex structure and a pronounced anthropocentric character.

Key words: humanitarian knowledge, socio-humanitarian knowledge, nature, society, socium, biological, social.

Постановка проблеми. Людина – єдина жива істота, яка володіє свідомістю. Способом існування останньої виступає знання, що має надзвичайно складну структуру і багатющий зміст. У літературі представлено чимало варіантів класифікації знання, в основу яких кладуться різні критерії: форми руху матерії, види людської діяльності, об'єкти відображення, рівень обґрунтованості, носії знань тощо. В межах класифікації, яка вирізняється високим рівнем узагальнення, знання ділять на *природничі та гуманітарні*. У першому випадку їх об'єктом

виступає природа у вузькому розумінні слова¹, у другому – суспільство. Такий підхід не викликає заперечень, оскільки йдеться про дві взаємопов'язані і водночас різні за способом існування *підсистеми* об'єктивної реальності. Варто пам'ятати, що природа може існувати (і довгий час перебувала у цьому стані) без суспільства, а воно, будучи значною мірою самодостатнім утворенням, – ні. На жаль, ця істина так і *не стала* однією з центральних у знаннєвому просторі людства.

Оскільки знання і про природу, і про суспільство мають різний ступінь обґрунтованості, необхідно розрізняти поняття *«природничі знання»* («знання про природу») та *«природничонаукове знання»*, а також *«гуманітарне знання»* та *«наукове гуманітарне знання»*. Зрозуміло, що там, де у складовій поняття присутня згадка про науку, знання має серйозний рівень аргументації. У цій статті йдеться передусім про *«наукове гуманітарне знання»*, хоча, автор, при необхідності, веде мову і про гуманітарне знання у нестрогому розумінні слова. Тому для зручності слово «наукове» майже не вживається.

Є ще один важливий момент. У літературі часто можна зустріти термін *«соціально-гуманітарне знання»* (= *«соціогуманітарне»*). Він використовується або як синонім терміну «гуманітарне знання», або мислиннева форма, зміст якої має свою специфіку і за обсягом суттєво більший змісту терміну «гуманітарне знання». Дане положення принципово важливе у контексті

---

¹ У філософії термін «природа» використовують у троякому значенні: 1) широкому розумінні слова – для позначення всього, що існує об'єктивно: як власне природи, так і суспільства. Тут суспільство виступає складовою природи, що функціонує, правда, за дещо іншими законами, ніж вона сама, але, при цьому, є природним процесом. Тим самим нівелюється водорозділ між природним і суспільним. Лише у 40-х роках XIX ст. у рамках філософії марксизму це питання отримало дійсно наукове пояснення; 2) у вузькому розумінні слова – як все, що виникає і функціонує саме по собі (за власними законами), у причині існування чого не присутня діяльність людей: космос, гідросфера, атмосфера, флора, фауна. Це «строге» вживання даного терміну, що дає можливість чітко відрізнити природу від суспільства; 3) т. з. друга природа – все, що має матеріальний характер, і створене людською діяльністю на основі використання компонентів природи у вузькому розумінні слова: будівлі, автомобільні дороги та залізниці, транспорт, засоби комунікації, предмети побуту тощо. Сучасна людина залежна від цієї, «другої» природи, надзвичайно сильно. І це утримує в собі велику небезпеку.

методології осмислення озвучених питань і його аналіз дозволяє уникнути змістовної нечіткості та смислової плутанини. Про це говоритиметься нижче.

Мета статті – аналіз особливостей виникнення та функціонування гуманітарного знання, його змісту і структури; дослідження міри присутності тут інформації про суспільство та соціальне буття людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед робіт, присвячених гуманітарному знанню, привертають увагу праці В. Андрущенка, О. Афанасьєва, М. Бойченка, І. Варзаря, В. Возняка, Ю. Джулая, А. Єрмоленка, В. Загороднюка, В. Ільїна, М. Кисельова, В. Лімонченко, О. Надибської, В. Павлова, С. Пилипенко, Г. Стояцької, Т. Суходуб, Т. Ящук.

Основний матеріал. Якщо виходити з того, що гуманітарне знання пов'язане з осмисленням суспільства, то його становлення (у початковому, примітивному виді, не стільки у формі знання, скільки у формі інформації) сягає того періоду, коли наші давні предки, *по-перше*, почали усвідомлювати власне Я, виділяти себе із довкілля (природи та інших людей), а, *по-друге*, розрізняти природу і «неприродне», людське буття (буття суспільства). Це довгий і складний процес, який розпочався при розпаді первіснообщинного ладу і становленні рабовласництва. Міфологія як історично перший тип світогляду не здатний продукувати таке усвідомлення. Воно пов'язане з релігійним світоглядом.

В умовах рабовласництва, коли активно заявляє про себе філософія, змістовне поле гуманітарного знання кардинально розширюється. Це добре видно, якщо звернутись до ідей представників класичної давньогрецької філософії (софістів, Сократа, Платона, Аристотеля) та філософії римсько-елліністичного періоду.

Оскільки суспільство не може існувати без людей (воно є продуктом їх діяльності), то гуманітарне знання – це також результат осмислення людини. *Але не у всіх вимірах її буття.* Справа у тому, що людина – істота біосоціальна. Поява кожного індивіда на світ з лона матері – народження його тіла, що має власні біологічні характеристики і функціонує впродовж всього часу свого існування за законами біологічної форми руху матерії. Але

по мірі того, як цей біологічний організм розвивається і контактує з суспільним середовищем, що його оточує, він поступово набуває характеристик, рис, параметрів, які мають не біологічне, а соціальне звучання. Даний процес називається соціалізацією і його результатом є людина як особистість, носій суспільної форми руху матерії. Саме у цій площині кожен індивід реалізує себе у суспільстві. «Фундаментальна ознака людської дійсності полягає в тому, що людина не існує наодинці із собою, вона є особою, яка передбачає інших, спільне життя. Стала структура життя разом, комплекс стосунків та форм такого співбуття є нічим іншим, як суспільством» (Пролеєв, 2022, с. 74).

Існування людини як істоти біологічної знаходиться за межами інтересів гуманітарного знання. Його цікавить її *соціальний прояв* – як особистості. Для того, щоб методологічно правильно «розвести» біологічне і соціальне у людині, необхідно виділити конкретні прояви першого та другого.

Основні біологічні характеристики людини: її тіло; *вроджені інстинкти* (передусім самозбереження і продовження роду); *біологічні потреби* (їжа, відпочинок, адекватні умови (в першу чергу житло) для захисту тіла від агресивного впливу довкілля, секс та ін.); *задатки* (зумовлюються анатомо-фізіологічними особливостями організму, які дають можливість результативно виконувати конкретні види діяльності – малювати, співати, швидко здійснювати математичні обчислення, оперувати значним обсягом інформації, мати успіхи у спорті, володіти гіпнозом тощо); *темперамент* (= *сила і рухливість нервової системи*). В його основі – швидкість протікання біохімічний процесів у людському тілі. Біологічна сторона людського існування – сфера уваги низки наук: ембріології, анатомії, фізіології, фізіології вищої нервової діяльності, генетики та ін.

Основні соціальні характеристики людини: *соціальні потреби* (праця, спілкування, пізнання, творчість, естетичне переживання дійсності та ін.); *соціальні інтереси*, які викликаються до життя відповідними потребами і мають суб'єктивно-об'єктивну природу (на відміну від потреб як прояву об'єктивної необхідності); *здібності* – набуті у процесі соціалізації якості, що дозволяють результативно виконувати ті чи інші види діяльності (керувати соціальними групами, виконувати політичні

функції, служити в армії, генерувати наукові ідеї, бути священиком, вміти йти на компроміс тощо); *характер* – комплекс стійких психічних і соціальних рис, що проявляються у поведінці та діяльності індивіда, його ставленні до довкілля, інших людей та самого себе (любов до праці чи лінь, відкритість до оточуючих чи замкнутість, щирість чи нещирість, колективізм чи егоїзм, доброта чи деспотичність та ін.); *воля* – свідома саморегуляція людиною власної поведінки, здатність долати труднощі; *інформація*, якою володіє суб'єкт і використовує у власній життєдіяльності (осмислення її трансформує інформацію у знання); *світогляд* як система найбільш загальних знань і переконань людини щодо світу та свого місця у ньому.

Якщо біологічне у людині детермінується генетично, то соціальне продукується культурою. Саме соціальний вимір людського буття – прерогатива гуманітарного знання. В кореневій основі цього поняття лежить латинський термін «*humanus*». Перекладається як людський, людяний, освічений. Похідним від нього є широко вживане поняття «гуманізм», яке використовується для позначення всього (вчинків, явищ, подій, процесів, заяв, декларацій, документів, позицій і дій суб'єктів), що пов'язане з відстоюванням самоцінності людини, її честі, гідності, свободи.

Сказане означає: у найбільш загальному вигляді гуманітарне знання – це осмислена інформація про позаприродне буття людини. Воно значною мірою структуроване і представлене конкретними галузями знань: психологією, педагогікою, етнографією, лінгвістикою, філософією, мистецтвознавством, культурологією, етикою, історією та ін. Правда, «чистого», «рафінованого» гуманітарного знання, спеціально виділеного, виокремленого із знання соціально-гуманітарного не існує. І навпаки. Пов'язано це з тим, що соціальна іпостась людини – результат впливу на неї суспільства, яке, у свою чергу, продукується людською діяльністю. І хоча ці суб'єкти не співрозмірні у своєму силовому потенціалі, масштабах і результатах активності, зв'язок, що існує між ними нерозривний. Тут одне завжди залежить від іншого. А взаємодетермінація має тотальний характер. Але на рівні теоретичного осмислення можна (і потрібно) аналізувати окремо і людину у її соціальному прояві,

і суспільство. Будучи постійно взаємопов'язаними, вони функціонують все ж по-різному. Внаслідок цього виникають багато у чому різні змістовні поля, що інтегруються у силовому полі соціально-гуманітарного знання.

Щоб зрозуміти як саме у ньому представлене функціонування суспільства, необхідно більш детально розглянути це утворення. При нестрогому використанні змісту понять терміни «суспільство», «державна», «країна», «населення», «народ», «народонаселення» нерідко вживаються майже як синоніми. Однією з найбільш поширених помилок є отождествлення суспільства з населенням чи країною. У рамках філософії це недопустимо. Крім того, важливо пам'ятати: далеко не все, що присутнє у суспільстві, знаходить своє відтворення у соціально-гуманітарному знанні (техніка, технологія, медицина, природничо-наукова складова інформації та ін.).

Що ж таке суспільство і як функціонує? На мій погляд, тут варто виділити декілька базових положень: воно «...не може існувати без живих індивідів (людей); люди об'єднуються у великі та малі групи; способом існування суспільства є діяльність, яку здійснюють люди індивідуально чи колективно, завдяки якій функціонують суспільні закони; формою прояву діяльності виступають суспільні відносини, що реалізують себе двояким чином – як відношення суб'єктів до предметної дійсності і як їх відносини між собою» (Павлов, 2019, с. 235). Тому одним з варіантів визначення суспільства може бути такий: «Суспільство – історично певна сукупність форм та видів діяльності людей, їх відношень до предметного світу та відносин між собою. В наведеній дефініції зафіксована єдність змісту (=діяльності) та форми (=суспільних відносин)» (Павлов, 2019, с. 236)².

Слідуючи одному з пізнавальних методів – методу сходження від абстрактного до конкретного – необхідно підкреслити (про це відзначається абзацом вище): контекст соціально-гуманітарного

² В літературі можна зустріти твердження, що крім суспільства та людини у її небіологічному прояві предметом соціально-гуманітарного знання виступає також культура. При цьому чомусь забувається, що культура – складова соціуму та людського буття. Крім того, у ній багато такого, що належить до сфери природничого знання. Тому така постановка питання є, по-перше, некоректною, по-друге, породжує тавтологічність.

знання стосується не всього, що відбувається у суспільстві, а лише того, що має відношення до різноманітних проявів соціальних характеристик (рис) людини. Йдеться про виховання, освіту, мову, мистецтво, управління, право, мораль, політику та ін. Мірилом такого знання є його антропоцентричний характер. І тут не можна не згадати відому фразу із сфери софістичної філософії: «людина – міра всіх речей». Але це антропоцентричність особливого прояву – соціального.

Подальша розмова про соціально-гуманітарне знання неможлива без розрізнення змісту двох понять – «суспільне» і «соціальне». На жаль, дуже часто, в т. ч. у серйозних наукових дослідженнях, вони використовуються як синоніми. Наприклад, суспільство називають соціумом і навпаки, а суспільні процеси ототожнюють з процесами соціальними. Насправді все значно складніше. Термін «суспільне» похідний від терміну «суспільство» (= одна з підсистем об'єктивної реальності). Використовується для позначення явищ, подій, процесів, що задіяні у цій підсистемі, та сфер її функціонування (економіки, фінансів, політики, права, моралі, освіти, виховання, науки, медицини, оборони та ін.). Все, що відбувається у суспільстві, має суспільний характер (= є суспільним).

Соціальне – особливий зріз (асpekt, площина) функціонування суспільства (і суспільного). Тут має місце зміщення акценту: суспільство в цілому і кожен з його проявів розглядається в контексті потреб та інтересів індивідів та їх різноманітних груп (сім'ї, студентської академічної групи, трудового колективу, конфесії, етносу, класу тощо) як суб'єктів, що власною діяльністю (активністю) продукують суспільство в цілому та все, що існує у ньому. Тому суспільство у цьому контексті – це соціум, а суспільне – соціальне. Тим самим підкреслюється факт активної присутності людини у функціонуванні суспільства, коли останнє постає не просто як складова об'єктивної реальності, як даність, в рамках якої протікає життя суб'єкта, а як те, що залежить від нього, що існує завдяки його діяльності.

Важливий пласт соціально-гуманітарного знання – закони, за якими функціонує суспільство в цілому та його конкретні сфери. У всіх своїх проявах воно має людиноцентричний характер, де людина – носій культури: економічної, політичної, правової,

моральної, естетичної, релігійної, філософської, педагогічної та ін. і творець соціальних відносин. Це суб'єкт, що завжди має конкретні соціокультурні характеристики, вирізняється власними ціннісними орієнтаціями. Його цікавить смислова наповненість людського буття у соціумі: ради чого живе людина; феномени життя, смерті, добра, зла, щастя, нещастя, свободи, справедливості та ін.; умови взаєморозуміння з іншими людьми; майбутнє людини і цивілізації тощо. «Кожна історична епоха має свою типологію... особистості, з її мовно-культурними особливостями, пріоритетами і ментальними установками...» (Tsivaty, 2022, с. 61).

Соціально-гуманітарне знання вирізняється непростотою структурою. Водночас існують проблеми при виділенні критеріїв його структуризації. Це предмет окремої розмови.

Висновки. Оскільки середовищем людського буття є і природа, і суспільство, знання про ці підсистеми об'єктивної реальності – невід'ємна складова функціонування індивідів, їх різноманітних об'єднань, суспільства в цілому. В силу низки об'єктивних і суб'єктивних причин статус природничого знання і знання гуманітарного (та ставлення до них) різний. Оскільки перше має більшу практичну віддачу у різних формах її прояву (створення техніки, «другої природи»; продукування технологій; зміна довкілля відповідно до потреб та інтересів суб'єктів та ін.), гуманітаристика традиційно привертає до себе меншу увагу. Не останню роль у цьому процесі зіграв позитивізм, особливо його родоначальник О. Конт. При цьому гуманітарне (соціально-гуманітарне) знання зберігає (і буде зберігати) неабияку цінність. Адже за всіма досягненнями теорії і практики завжди стоять конкретні індивіди та соціальні об'єднання, а будь-які результати їх діяльності так чи інакше співвідносяться з людськими потребами та інтересами, тобто мають антропомірні виміри. У філософській літературі ХХІ ст. популярною є думка про сучасну інформаційно-гуманітарну революцію, яка піддає «...глобальним... трансформаціям усі сфери людської життєдіяльності, зокрема економіку, науку, техніку, сферу освіти тощо...» (Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Мороз О. Я [та ін.], 2009, с. 277).

ЛІТЕРАТУРА

1. Лук'янець В. С., Кравченко О. М., Мороз О. Я [та ін.]. Природознавство і гуманітарія. Пошуки взаєморозуміння. Київ: Вид. ПАРАПАН, 2009. 317 с.
2. Павлов В. Суспільні відносини як форма прояву людської діяльності. *Правові, економічні та соціокультурні засади регулювання суспільних відносин: сучасні реалії та виклики часу: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Полтава, 10 грудня 2019 р.* Полтава: Полтавський інститут економіки і права Університету «Україна», 2019. С. 234–239.
3. Пролєєв С. Соціокультурні підвалини дискурсу та трансформації сучасності. *Філософська думка*. 2022. № 2. Київ: Видавничий дім «Академперіодика» НАН України, 2022. С. 67–81.
4. Tsivatyi V. Hr. Diplomatic Protocol and Etiquette of International Courtesy in International Relations and World Politics of the 21st Century: Innovative, Historical-Institutional and Political-Systemic Discourses. *International scientific conference «The Study of Topical Issues of Modern Society from the Perspective of History, Political Science, Sociology and Philosophy»: conference proceedings (August 30–31, 2022. Riga, the Republic of Latvia)*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. P. 60–66.

REFERENCES

1. Lukianets, V. S., Kravchenko, O. M., Moroz, O. Ya [ta in.] (2009). Pryrodoznnavstvo i humanitariia. Poshuky vzaïemorozuminnia [Natural science and Humanities. Searches of Mutual Understanding]. Kyiv: Vyd. PARAPAN, 317 [in Ukrainian].
2. Pavlov V. (2019). Suspilni vidnosyny yak forma proïavu liudskoi diïalnosti [Social Relations as a Form of Manifestation of Human Activity]. *Pravovi, ekonomichni ta sotsiokulturni zasady rehuliuвання suspilnykh vidnosyn: suchasni realii ta vyklyky chasu: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf., m. Poltava, 10 hrudnia 2019 r.* Poltava: Poltava Institute of Economics and Law, University of Ukraine, 234–239 [in Ukrainian].
3. Prolieiev S. (2022). Sotsiokulturni pidvalyny dyskursu ta transformatsii su-chasnosti [Socio-Cultural Foundations of Discourse and Transformation of Modernity]. *Filosofska dumka*. 2022. No 2. Kyiv: Publishing House «Akadempériodika» of the NAS of Ukraine, 67–81 [in Ukrainian].
4. Tsivatyi V. (2022) Hr. Diplomatic Protocol and Etiquette of International Courtesy in International Relations and World Politics of the 21st Century: Innovative, Historical-Institutional and Political-Systemic Discourses. *International scientific conference «The Study of Topical Issues of Modern Society from the Perspective of History, Political Science, Sociology and Philosophy»: conference proceedings (August 30–31, 2022. Riga, the Republic of Latvia)*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 60–66

УДК 177.1

САВЕЛЬЄВА Марина – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії науки та культурології, Центр гуманітарної освіти Національної академії наук України, 4, вул. Трьохсвятительська, м. Київ, індекс 01001 (mars6464@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9522-0644>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.6>

Бібліографічний опис статті: Савельєва, М. (2025) Міфологічна підстава генезису феномена «честь». *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 50, 83–95, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.6>

МІФОЛОГІЧНА ПІДСТАВА ГЕНЕЗИСУ ФЕНОМЕНА «ЧЕСТЬ»

Анотація. *Мета дослідження.* У статті розглядаються особливості значення феномена честі у контексті давньогрецької культури та умови впливу міфу на процес його формування. **Методологія.** Дослідження здійснено на підставі методу єдності історичного та логічного, внаслідок чого показано амбівалентний характер честі як відображення суперечливості переходу від міфу до логосу та поєднання у її змісті моральних, соціально-політичних та економічних аспектів. **Наукова новизна.** У статті аргументується ідея про те, що честь, починаючи з гомерівської доби давньогрецької культури, мала амбівалентний характер, вміщаючи в себе залишки міфологічного світовідношення та раціональності, яка щойно почала формуватися. Це відтворилось у відповідних поняттях і частково збереглось до сьогодення. Зокрема, в статті виділено основний термін, який за часів Гомера вживався для визначення честі: *тіїї*, і показано трансформацію його змісту під впливом об'єктивних історичних змін давньогрецької культури. Проаналізовано також, яким чином пов'язані окремі аспекти значення честі як прилюдного «заможного статусу» та як почуття «внутрішньої гідності»; яким чином впливали на упорядкування змісту честі об'єктивні обставини розвитку

суспільства; проаналізовано співвідношення честі та гідності за прикладом поведінки гомерівських героїв; доведено сакральний характер честі. Показана схожість з грецькою традицією та відмінність тлумачення честі у давньослов'янських літописах та епосах. **Висновок.** Міфологічна підстава честі проявляється в обов'язковості слідування суб'єктом своїй долі, інколи навіть всупереч моральним нормам; соціальне визначення індивіда при цьому зумовлено не внутрішніми духовними властивостями і особистими предметними вчинками, а незалежними від нього і завжди адекватно обумовленими зовнішніми обставинами.

Ключові слова: честь, гідність, міф, власність, ритуал, закон, традиція

SAVELIEVA Maryna – Doctor of Philosophy Sciences, Professor, Professor of Philosophy of Science and Cultural Studies at the Department, Centre for Humanitarian Education of the National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Tryochsvyatitelska St., Kyiv, postal code 01001 (mars6464@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9522-0644>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.6>

To cite this article: Savelieva, M. (2024). Mifolohichna pidstava henezysu fenomena «chest» [Mythological Foundation of the Genesis of the Phenomenon «Honor»]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofiiia» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 50, 83–95, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.6>

MYTHOLOGICAL FOUNDATION OF THE GENESIS OF THE PHENOMENON «HONOR»

Summary. The purpose of the study. The article deals with the peculiarities of the meaning of the phenomenon of Honor in the context of Ancient Greek culture and the conditions of the influence of myth on the process of its formation. Methodology. The research was carried out based on the method of unity of the historical and logical, as a result of which the ambivalent nature of Honor is shown as a reflection of the contradictions of the transition from myth to logos

and the combination of moral, socio-political and economic aspects in its content. Scientific novelty. The article argues the idea that Honor, starting from the Homeric era of Ancient Greek culture, had an ambivalent character, containing the remnants of a mythological worldview and rationality that had just begun to form. This was reflected in the corresponding concepts and has been partially preserved to the present day. In particular, the article highlights the main term that was used to define Honor in Homer's time: $\tau\acute{\iota}\mu\eta$, and shows the transformation of its meaning under the influence of objective historical changes in Ancient Greek culture. It also analyzes how certain aspects of the meaning of honor as a public «wealthy status» and as a feeling of «inner dignity» are connected; how the objective circumstances of the development of society influenced the ordering of the meaning of Honor; the relationship between Honor and dignity is analyzed using the example of the behavior of Homeric heroes; the sacred nature of Honor is proven. The similarity with the Greek tradition and the difference in the interpretation of Honor in Ancient Slavic chronicles and epics are shown. Conclusion. The mythological basis of Honor is manifested in the obligation of the subject to follow his fate, sometimes even contrary to moral norms; the social definition of the individual is determined not by internal spiritual properties and personal objective actions, but by external circumstances independent of its and always adequately conditioned.

Key words: honor, dignity, myth, property, ritual, law, tradition.

Постановка проблеми. «Честь» належить до розряду світоглядних категорій, що відображають суперечливу єдність морального і правового аспектів взаємовідносини людини та світу на підставі суспільної оцінки певних індивідуально-особистісних якостей та дій. Можна сказати, честь втілює суспільне визнання/схвалення відповідних заслуг людини, і закріплює їх у предметних формах відзнаки та заохочення, спонукаючи її діяти відповідним чином. У цьому розумінні вона виступає зворотним боком або логічним доповненням «гідності» як усвідомлення особистістю свого суспільного значення, права на суспільну повагу, заснованого на визнанні суспільством соціальної цінності людини», а також в окремих випадках як «відповідності власному призначенню. Якщо гідність виступає *внутрішнім*,

суб'єктивним станом оцінювання індивідуально-особистісних якостей суспільної значущості людини, то честь – наслідок її зовнішньої, об'єктивної соціальної оцінки, що сформувалася на підставі звичаїв, які панують у суспільстві, традицій, моральних і правових норм.

Сучасний стан дослідження проблеми. Честь як об'єкт аналітичних дослідів вкрай рідко зустрічається у відповідній науковій літературі. Втім, в історико-етичному та загально-філософському просторі її розглядали Дж. Бентам, М. Бердяєв, В. Винниченко, М. Гартман, Т. Гоббс, І. Кант, Г. В. Ф. Гегель, Е. Левінас, Ш.-Л. Монтеск'є, Г. Риккерт, Б. Спіноза, В. Сухомлинський, В. Франкл, М. Шелер. Втім фундаментальних великих праць, присвячених всебічному аналізу категорії «честь», досі не існує, а в деяких довідникових виданнях цей термін позначений як «застарілий».

Виклад основного матеріалу. Прийняті в європейських культурах трактування честі до сьогодні зберегли базові смислові аспекти, сформовані в архаїчних традиціях Греції та Риму. Термін, що означає феномен честі в Стародавній Греції – *τιμή*, – безпосередньо відображає в мовно-словесних нормах специфіку початкових регулятивів суспільних відносин в умовах розпаду первісної громади і соціальної та політичної нерівності на початковому етапі формування. Тому первісне змістове поле терміна було неймовірно широким і не завжди послідовним у своєму поєднанні соціальних, економічних, моральних та релігійних аспектів. Насамперед, воно має жорстке смислове прив'язання до матеріальної основи суспільних відносин. Це різні уявлення про те, що вважалося безумовно необхідним для суспільства, від чого, здавалося, залежала його доля – це *власність* як початковий критерій свободи і регулятор соціальної поведінки. А тому честь одночасно визначали як вартість, оцінку, міряло цінності чогось; кошти; відшкодування; відплату, помсту; покарання, кару; честь, шану; шанування, повагу; відплату, винагороду, винагороду; жертвопринесення, дари; гідність, сан, почесне звання, пост (посада, несення служби). Для відчуття основи взаємозв'язку цих, здавалося б, абсолютно різних значень потрібно звернутися до епічних витоків еллінської ментальності, яка однією з перших відобразила тонкощі походження регулятора честі. Найбільш давні

з прикладів її тлумачення, що дійшли до нас, зображені в працях Гомера та Гесіода, які і «розповіли еллінам про походження богів, вони дали кожному з богів відоме тепер ім'я, визначили, кому яка належить *шана* і чим відає кожний, а також який вигляд має кожний з них» (Геродот, с. 95). Відмітна риса найдавніших визначень цього поняття – у переважанні буквального, матеріально-предметного трактування того, що надалі набуде узагальненого, символічно абстрактного і піднесено-імперативного змісту. Ось сцена конфлікту Ахілла та Агамемнона у гомеровій «Іліаді». Після того як Ахілл більше за інших ахейців відзначився героїзмом у перших боях за Трою, він виявив себе «*гідним честі*», тобто *заслужив на відзнаку з боку суверена у вигляді певної частини трофеїв як предметного еквівалента поваги за здійснені заслуги, а також мав повне право сам вибрати цю частину серед захопленого*. Таким чином, тут простежується

*Тяжко зневажив мене Агамемнон широкодержавний,
Син Атрея, – забрав і привласнив мою нагороду
(Гомер, А (I), 355–356).*

Звідси випливає, що ситуація позбавлення честі як антипод «обдарування честю» спочатку могла виявлятися двояким чином: як ритуал – справедливе позбавлення честі за провину як різноманітні суспільні засудження, покарання і навіть страти; як свавілля – самопозбавлення честі суб'єктом при спробі несправедливо позбавити честі іншого, – тобто при здійсненні неналежних вчинків. В даному випадку, так чинить Агамемнон: позбавляючи Ахілла законного права на володіння обраним, сам опиняється під загрозою відчуження підстави надання цього права.

Все сказане вище дозволяє пояснити той момент, чому, наприклад, у певних східнослов'янських мовах термін «честь» є однокорінним і спорідненим слову «частина»:

*Русичи великая поля чрьлеными щиты прегородиша,
ишучи себѣ чти, а Князю славы*
(Слово о плъку Игоревѣ..., 96–97).

Тут є певна розбіжність із давньогрецькою термінологією, зумовлена більш раннім посиленням абстрактного аспекту смислів у давньогрецькій мові. «Частина» грецькою *μέρος*, що трактується також як «міра» – межа, принцип, поділ і, зрештою, визначення – що виходить за межі предметної буквальності в сферу форми. Однак загальний зміст честі як спільного регулятора справедливості зберігається в обох мовах, оскільки це насамперед вираз частки – частини військового трофея, яка багата в чому визначає соціальне місце, *участь, долю*.

Звороти «*вважати*», «*розраховувати*», «*класти*» – знов-таки, з царини матеріальних відносин. Укр. слова «*вважати*» (гадати), «*увага*» та «*повага*» мають єдине коріння: «*вага*» в усіх значеннях. Тобто честь підкріплюється здатністю мати щось, що має матеріальну вагу і дозволяє забезпечувати рівень життя, а з іншого боку – покладати на себе і нести відповідальність за сказане. Заручитися честю – те ж саме, що «внести заставу» і поставити запорукою найсокровенніше.

До речі, у міру того, як значення честі все більше наповнювалося раціональним змістом і обростало формалізованими ритуалами, в суспільній свідомості укорінялася ідея, що несправедливе безчестя когось через ненадання почесностей або заподіяння дій *не може розглядатися як дійсне позбавлення* іншої людини честі, лише як образу – як аморальний вчинок, який може і повинен бути спокутуваний покаанням і діями. Винятком було *визнання* постраждалим втрати своєї честі – реальна згода та її відчуження *начебто* на користь того, хто несправедливо зазіхає (насправді, цього не відбувається), унаслідок чого постраждалий починає поводитися відповідним чином. У цьому випадку, Ахілл це визнав, і якийсь час дозволяв собі бешкетувати на підтвердження цього. Тому докори наставника Нестора не повинні сприйматися як виправдання провини Агамемнона, але тільки як нагадування Ахілли, що він залишається героєм незважаючи ні на що, і не повинен йти на поводу в обставин:

*Та причини, Пеліде, і ти оці прикрі змагання
Із владарем, – не знав-бо ніхто ще такої пошани
Із владарів берлоносних, що Зевс їх у славі звеличив
(Гомер, А (I), 277–279).*

Таким чином, поведінка Ахілла розглядалася автором і слухачами як неналежна, проте вимушена і, отже, випадкова ¹. Герой, на честь якого несправедливо зазіхають, чомусь починає грати за чужими правилами і втрачає повноцінну сутність (принаймні на якийсь час), виконуючи не свою волю. Здається, що така поведінка Ахілла не має ні причини, ні пояснення, але насправді це не так. Хоч би як відбувалося, воно відбувається в межах долі, яку переграти не можна, бо вона є найвищим втіленням справедливості; можна лише стати її сліпим знаряддям та примножити конфлікт. Знехтувавши героя, Агамемнон розв'язав йому руки для помсти і тим самим поставив під удар і власну долю, і долю всього ахейського війська – і порушив задуми богів, так само образивши їх. Виходить, що індивідуальне свавілля Агамемнона породило події загального характеру. І коли Ахіллес соромив верховного правителя ахейського союзу, він справедливо помічав, що той образив в особі його, Ахілла, і все військо, адже ахейці воюють не за себе, а за царське верховенство, шукаючи честі для Агамемнона та Менелая, вмираючи за них. Про це ж саме віщав і провидець Тиресій ахеянам:

*Ані дочки не звільнив, ані зволив він викуп узяти;
От за що бог дальносяжний скарав нас, та й ще покарає,
І не раніш од данаїв він пошесть одверне ганебну,
Аніж повернете батькові доньку його бистрооку
Даром, без викупу, ще й привезете святу гекатомбу
В Хрісу, – тоді лиш до ласки ми зможемо бога схилити
(Гомер, А (I), 95–100).*

---

¹ І тим, що відрізняється від поведінки Агамемнона. Грекам ще невідомий принцип «Мертві сорому не мають»; безчестя загиблого Гектора видається не менш актуальним, ніж безчестя Ахілла, що поки що живий. Але справедливість, Діке – понад усе, і гнів Ахілла, що втратив друга, «оспіваний богами», на відміну свавілля Агамемнона. Ось чому бешкетування Ахілла по відношенню до убитого Гектора боги приймають досить стримано і просто переривають їх, допускаючи Пріама в табір ахейців. У той час як безлад Агамемнона породжує гнів Аполлона у вигляді чорної хвороби в ахейських військах.

Дуже важливо, що Тиресій пов'язував факт безчестя з самовільністю верховного царя не лише як із аморальним дією, а передусім як із супереченням його волі богів. Тобто наділяв це всесвітньою безумовністю. Цю другу – і головну в розумінні еллінів – сакральну сторону честі докладно зобразив у своїх творах Гесіод. Його роздуми стали продовженням та роз'ясненням гомерової позиції. Так, за думкою Гесіода, титани не могли не бути повалені, адже вони втілювали силу хаосу як відсутності порядку та законності. Боги ж не просто прагнули влади, а задумали змінити її характер, для чого їм необхідно було перетворити хаос на раціонально осяганий Космос. Ось чому перше, що зробив Зевс, запанувавши – не узурпував всю владу, а «між богами по правді / Все розділив він, і почесні кожен отримав належні» (Гесіод, 74–74). І тому, бажаючи не лише заручитися підтримкою інших, а й привчити їх мислити прагматично,

*В день, коли всіх богів на Олімп розложистий скликав
Сам Олімпієць, велитель громів, і мовив до збору,
Що аніхто з них усіх, хто на прю з Титанами стане,
Й крихти не втратить з дарів і шану, якою раніше
Кожен втішавсь між богів, збереже такою й надалі.
Мовив це: в Кроноса хто ні дарів не мав, ні пошанівку, –
Матиме шану й дари: справедливість того вимагає*
(Гесіод, 390–400).

Таким чином, Гесіод пояснював підставу принципу честі: перш ніж розповсюджуватись серед людей, він був затверджений серед богів як винагорода за відданість:

*Музи з Піерії, що своїм співом даруєте славу, –
Зевса, батька свого, завітавши сюди, оспівуйте;
Це ж бо з волі його – умирущих навідує слава,
Як і неслава: то їх уславляють, то – забувають*
(Гесіод, 1–4).

Першими відзначеними Зевсовою честю, кого згадував Гесіод, були правданні жіночі божества, які ближче за інших стояли до титанічного хаосу:

*Першою, отже, безсмертна Стікс на Олімп завітала
З дітьми, спонукана тим, що батько любий намислив.
І вшанував її Зевс, і дари їй склав незвичайні, –
Бо ж і сама для богів найбільшою клятвою стала*
(Гесіод, 390–400).

Океаніда Стікс і слідом за нею місячна Геката пізніше трансформувалися в хтонічних підземних жителів, що вселяють жах, перебуваючи на межі життя і смерті. Почесті Гекати були такі великі і важко осягані, як таємниці смерті і мороку:

*Їй та привела Гекату на світ. От її щонайбільше
Зевс-Кронід цінував, дари їй вділяв найсвітліші:
Має ж бо частку землі і моря безплідного частку,
Їй долю багатого зорями неба вдостойлась мати.
Тим-то вона з-між безсмертних усіх – у шані найвищій.
Їй нині ще, хто з земнородних людей, складаючи жерству,
Як і годиться, молить богів, то всякчас закликає
Також Гекату – їй випаде честь прохачеві велика,
Як молитвам його зволить богиня слух прихилити:
Щастям наділить, добром – таку їй даровано силу.
Скільки-бо всіх зродилось божеств од Землі та од Неба
Їй честі взяло – якась частка від них і Гекаті дісталась,
Не утискав її Кроноса син ні у чому; нічого
І не забрав, що при перших богах було в неї, Титанах:
Має – що мала тоді, який випав наділ їй спочатку.
Хоч одиначка, без брата, але – в неї шана не менша,
Славні й дари – на землі, на небі й глибинному морі.
Їй більшого має чимало добра, шанована Зевсом
(Гесіод, 411–429).*

І навряд чи це було випадковістю, скоріше, показником спадкоємності та зв'язку станів світу. Саме безмірним шануванням хтонічних божеств за те, що прийняли його бік і перейшли зі стану хаосу до логосу, Зевс вказав на міру, за якою в майбутньому люди прагнули знаходити собі місце у світі.

Виходячи зі сказаного Гесіодом, можна побачити відмінності між божественною та людською честю. Для богів вона була визначена як винагорода за мудрість, проникливість та вірність. Для людей стала підставою організації та вдосконалення їх смертного життя. На відміну від богів, люди не одразу могли визначати собі честь, спочатку це їм визначали боги. Спираючись на більш давні міфологічні оповіді, Гесіод розповів про п'ять епох або віків людей, у кожному з яких людині була визначена своя міра честі. Золотий Вік був добою найбільших можливостей та щастя людей, коли боги обдарували їх «царськими

почестями» вічної молодості, легкої та непомітної смерті, багатства та достатку, посмертної слави (Див.: Гесіод, 112–126). Срібний Вік породив набагато менш досконалих людей, які не шанували богів, але жили довго і після смерті все одно здобували блаженство (Див.: Гесіод, 127–142). Люди Мідного віку були неймовірно сильні та безстрашні (Див.: Гесіод, 143–155), а люди четвертого, Героїчного Століття залишили після себе спогади про великі війни і чудові подвиги, і багато хто з них отримав безсмертя на блаженних островах на краю землі (Див.: Гесіод, 156–173). Нарешті, останнє, п'яте, покоління людей Віка Залізного народилося для праць та важких турбот і страждань:

*Нині – з заліза воно. Труди і гризоти настирні,
День надворі чи ніч, од смертних не відступають.
Ще й не такі їм готують боги, ще важчі, клопоти,
Та хай які вони, домішка блага й тут якась буде.
Вигубить Зевс і те умирущих людей покоління...*
(Гесіод, 176–180).

Як бачимо, «честь» від початку її усвідомлення і регулятивного вплетення в суспільні відносини мала рівним чином прагматичну і сакральну сутність, і люди надавали їй один одному як на підставі особистого обов'язку, так і наслідуючи прикладу і заповіту богів. Про те, що це так, пізніше говорив Аристотель: честь є «найбільшим зовнішнім благом», «а найбільшим з таких благ ми визнаємо, очевидно, те, що віддаємо богам, те, до чого найбільше прагнуть високопоставлені люди, і нагороду, що присуджується за найпрекрасніші [діяння]; це і є честь, бо саме вона – найбільше із зовнішніх благ. Величавий, отже, як належить ставиться до честі і безчестя. Що величаві мають справу з честю, ясно і без розмірковування: адже вони вважають самих себе найбільш достойними честі, причому по достоїнству» (Аристотель, с. 161).

У висновках про порівняння індивідуальної честі з божественною підставою Аристотель намагався не розходитися з текстами Гомера. На момент найвищого розпачу про розуміння несправедливості волав Ахілл; по суті, честь для нього була способом самопізнання та самовизначення у світі людей як героя. А провина Агамемнона позбавляла його поваги оточуючих і тим самим можливості самопізнання, оскільки люди

героїчного часу ще повністю не розпрощалися з колективно-родовою свідомістю:

*Матінко любя, ти коротковічним мене породила,
Чи не повинен був честю із неба мене вшанувати
Зевс громовладний? Та нині не дав він її анітрохи*
(Гомер, А (I), 352–354).

Висновки. Як виразно показує логіка історичної трансформації епічного мислення, феномен честі, поступово змістовно раціоналізуючись, водночас зберігав міфологічну форму, обумовлену ситуацією взаємної заміни логічних зв'язків та смислів за незалежними від суб'єкта обставинами. Можна знати про щось чи не знати, намагатися впливати на щось чи ні, – це все одно відбуватиметься, і суб'єкт шукатиме для цього підстави та пояснення в міру своїх можливостей. Але людське пізнання обмежене, виступаючи відносним особливо на початку історії, будучи вплетеним у суспільну практику, безпосередньо у матеріальні відносини. Коли є підстава залежності людини від предметної ситуації в цілому або від окремих предметів, і ця залежність або зовсім не сприймається, або сприймається як щось інше – це підстава *міфологічна*, оскільки ситуація чи предмет, що вислизає у процесі підміни за межі логіки, є самодостатніми, незалежними, і набагато сильнішими, що тяжіють над людиною і воліють визначати її сутність. У той же час, міф не брехня і не ілюзія – це сила нескінченності, що занурює людину в стан наївності, викликаної одночасно бажанням і неможливістю перевищити власні здібності та необхідністю жити у світі, який поступово стає чужим, але за інерцією продовжує сприйматися як свій, рідний та зрозумілий. Тому й честь у світі може зберігати свою постійну сутність загалом, але виявлятися з різних сторін для індивідів залежно від зовнішніх обставин, чи то від поставлених ними цілей, які, зрештою, все одно сприймаються як породжені зовнішніми обставинами.

Інакше кажучи, початкове і непереборне *міфологічне підґрунтя честі* у тому, що соціальне визначення індивіда зумовлено не внутрішніми духовними властивостями і особистими предметними вчинками, а незалежними від нього і завжди адекватно обумовленими зовнішніми обставинами. В результаті предметні та позапредметні, моральні та правові аспекти честі можуть

сприйматися як тотожні або такі, що підміняють один одного. А ось *раціональною* ця ситуація поступово стає, коли індивідуальна честь починає регулюватися законодавчо закріпленими соціальними нормами та правилами, підставою яких виступають не закріплені в легендах звичаї та ритуали, а реальні *вчинки*, які здобули зовнішнє визнання та схвалення. Раціональний характер честі формується з ускладненням уявлення про духовну сферу як присутність божественного в людському сприйнятті, і, по суті, є однією з ранніх спроб застосування принципу *справедливості* до оцінки особистих якостей людини. Це призводить до того, що тотожність чи нерозрізненість морального і правового починають трансформуватися у суперечність, яка проявляється, зокрема, й у сутності честі. Одним із ранніх прикладів такої суперечності є конфлікт Агамемнона та Ахілла.

Ця суперечність морального та правового виявляє себе як *суперечність форми*, суть якої тому, що посилення раціонального аспекту трактування честі не лише не витісняє її міфологічності, але, навпаки, парадоксальним чином закріплює, посилюючи суперечність. Підтвердженням тому є *вшанування* або *почесть* – (*ἐκ-τίμῃς*, *honour*, *accolade*, *esteem*) – сукупна або індивідуальна дія, що виробляється оточуючими (у виключних ситуаціях – ритуал, церемонія, обряд), що предметно підтверджує наявність у когось честі. Важливо, що це надання статусу честі, саме засвідчення її наявності іншими, підтвердження легітимності, законодавства честі. Почесть з'являється, очевидно, майже одночасно з актом честі як закріплення цього акта в періодичних діях – спочатку щодо богів, потім стосовно людей. Такими, наприклад, у різні епохи були вставання, уклін/простірання ниць, цілування руки/персня, звернення з певними словами, оголення/покриття голови, салютування зброєю та прапорами та ін. В ідеалі почесі виявляються тим, хто *гідний честі* – коли зовнішнє заохочення збігається з дійсністю заслуг і усвідомленням власної гідності. Хоча в силу історично наростаючої внутрішньої суперечності між моральним і правовим, соціальним і класовим, а також у зв'язку з умовністю ритуалу вшанування ця норма постійно порушується.

Тому немає нічого дивного в тому, що з посиленням раціонального аспекту розуміння честі її предметне значення як

вартості, суми чи матеріальної цінності зберігалося у ментальності давніх греків впродовж усієї античної історії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арістотель. Нікомахова етика / Переклав з давньогрецької Віктора Ставнюка. Київ, «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
2. Геродот. Історії в дев'яти книгах / Переклад з давньогрецької А. О. Білецького. Київ, «Наукова Думка», 1993. 576 с.
3. Гесіод. Походження богів. Роботи і дні. Щит Геракла / Переклад з давньогрецької А. Содомори. Львів, «Апріорі», 2018. 136 с.
4. Гомер. Іліада / Переклад з давньогрецької Б. Тена. Київ, «Дніпро», 1978. 432 с.
5. Πλάτων. Νόμοι. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0165%3Abook%3D11%3Apage%3D914>
6. Слово о плъку Игоревѣ, Игоря сына Святъславля, внука Ольгова. URL: <http://izbornyk.org.ua/slovo/slovo.htm>

REFERENCES

1. Aristotel (2002). Nikomakhova etyka. Pereklav z davnohretskoi Viktora Stavniuka. [The Nicomachean Ethics. Transl. by V. Stavniuk]. Kyiv, «Akvilon-Plus», 480 p. [in Ukrainian]
2. Herodot. Istoriï v deviaty knykhakh, Kn. II, 53. Pereklav z davnohretskoi A. O. Biletskoho. [Histories. Transl. by A. Biletsky]. Kyiv, «Scientific Thought», 1993, 576 p. [in Ukrainian]
3. Hesiod. (2018) Pokhodzhennia bohiv. Roboty i dni. Shchyt Herakla. Pereklav z davnohretskoi A. Sodomory. [Theogony Works and Days Shield of Heracles, Transl. by A. Sodomora]. Lviv: Apriori, 112 p. [in Ukrainian]
4. Homer. (1978) Iliada. Pereklav z davnohretskoi B. Tena [Iliad. Transl. by B. Ten]. Kyiv: Dnipro, 431 p. [in Ukrainian]
5. Πλάτων. Νόμοι. [Laws] URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0165%3Abook%3D11%3Apage%3D914> [in Ancient Greek]
6. Slovo o polku Ihoreve, Ihoria, syna Sviatoslavlaia, vnuka Olhova. [The Tale on the Crusade of Igor, the Son of Svyatoslav, the Grandson of Olga] URL: <http://izbornyk.org.ua/slovo/slovo.htm> [in Ancient Slavic]

UDC 340.12:316.42:341.231.14

STADNICZEŃKO Stanisław Leszek – Doktor hab., Profesor,
University of Economics and Human Sciences in Warsaw, Okopowa 59,
01-043 Warszawa, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3707-7007>

STADNICZEŃKO Dawid – Doctor of Legal Sciences, Advocate,
University of Economics and Human Sciences in Warsaw, Okopowa 59,
01-043 Warszawa, Polska

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6826-3366>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.7>

Opis bibliograficzny gatunku: Stadniczeńko, S.L., Stadniczeńko, D.
(2025). Wpływ przemian cywilizacyjno-kulturowych na człowieka. *Studia humanistyczne: Zbiór prac naukowych Państwowego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Iwana Franki w Drohobyczu. Seria "Filozofia"*, 50, 96–136,
doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.7>

WPŁYW PRZEMIAN CYWILIZACYJNO- KULTUROWYCH NA CZŁOWIEKA

Abstrakt. Rewolucja kulturowa – określana również mianem „wojny kulturowo-cywilizacyjnej” – coraz silniej oddziałuje na współczesne społeczeństwa, w tym również na Polskę. Globalne, regionalne i narodowe przemiany w sferze społecznej, kulturowej, ekonomicznej i politycznej sprzyjają kryzysowi tożsamości oraz dezorientacji aksjologicznej. Kultura postmodernistyczna odrzuca antropologiczne fundamenty Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka i pokrewnych aktów prawnych, co zagraża grecko-judeochrześcijańskiemu dziedzictwu Europy. W tym kontekście pojawia się nowomowa jako narzędzie językowe o charakterze politycznym, degradujące komunikację i kształtujące nowe, narzucane wzorce myślenia. Nowomowa służy redefinicji podstawowych pojęć takich jak «rodzina», «małżeństwo», «macierzyństwo» czy «pleć», prowadząc do zmiany obrazu człowieka i jego samoświadomości. **Cel artykułu.** Celem niniejszego artykułu jest ukazanie, w jaki sposób współczesna rewolucja kulturowa – spleciona z postmodernizmem i ponowoczesnością – redefiniuje fundamentalne pojęcia i wartości, wpływając na tożsamość, rodzinę oraz prawa człowieka w kontekście

globalizacji i migracji. **Metodologia.** Podstawowa metoda badawcza opiera się na analizie i krytyce literatury przedmiotu oraz dokumentów źródłowych, z wykorzystaniem procesu poznania myślowego, analizy i syntezy, dedukcji i indukcji. Interdyscyplinarne podejście, odwołujące się do perspektyw filozoficznych, socjologicznych i prawnych, umożliwia wieloaspektowe spojrzenie na to, jak zmiany językowe i narracje kulturowe prowadzą do dekonstrukcji praw człowieka i porządku aksjologicznego. **Nowość naukowa.** Oryginalność artykułu polega na powiązaniu zjawiska nowomowy z procesami globalizacji i transformacji kulturowej. Ukazano napięcia między europejskim dziedzictwem wartości a tendencjami postmodernistycznymi i posthumanistycznymi, wskazując na rosnącą niepewność aksjologiczną i redefinicje pojęć tożsamościowych. **Wnioski.** Autorzy wskazują, że rewolucja kulturowa napędzana przez prądy postmodernistyczne i posthumanistyczne przekształca podstawy aksjologiczne i społeczne. Migracje międzynarodowe intensyfikują ten proces, tworząc rzeczywistości wielokulturowe i pogłębiając dezorientację jednostek. Wymaga to ponownej refleksji nad fundamentami normatywnymi oraz czujności w ochronie podstawowych wartości ludzkich w czasach dynamicznych zmian.

Słowa kluczowe: globalizacja, globalna rewolucja kulturowa, postmodernizm, cywilizacja.

STADNICZEŃKO Stanisław Leszek – Doktor hab., Profesor, University of Economics and Human Sciences in Warsaw, Okopowa 59, 01-043 Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3707-7007>

STADNICZEŃKO Dawid – Doctor of Legal Sciences, Advocate, University of Economics and Human Sciences in Warsaw, Okopowa 59, 01-043 Warsaw, Poland

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6826-3366>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.7>

To cite this article: Stadniczeńko, S.L., Stadniczeńko, D. (2025). Wpływ przemian cywilizacyjno-kulturowych na człowieka. [The impact of civilizational and cultural changes on man]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia «Filosofia» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 50, 96–136, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.7>

THE IMPACT OF CIVILIZATIONAL AND CULTURAL CHANGES ON MAN

Summary. *The cultural revolution – referred to as a “cultural-civilizational war” – is increasingly affecting societies. Global, regional, and national shifts in social, cultural, economic, and political spheres foster identity crises and axiological disorientation. Postmodern culture rejects the anthropological foundations of the Universal Declaration of Human Rights and related legal instruments, threatening Europe’s Greco-Judeo-Christian heritage. In this context, newspeak emerges as a politically charged language tool, degrading communication and shaping new, imposed patterns of thought. It facilitates redefinitions of basic concepts such as «family», «marriage», «motherhood», and «gender», altering human self-understanding. This article **aims** to demonstrate how the ongoing cultural revolution – intertwined with postmodernism and postmodernity—redefines fundamental concepts and values, impacting identity, family, and human rights within globalizing and migratory contexts. **Methodology.** The primary research method involves critical analysis of scholarly literature and source documents using cognitive reasoning, synthesis, deduction, and induction. This interdisciplinary approach—drawing on philosophy, sociology, and law—enables a nuanced analysis of how newspeak and cultural narratives reshape human rights and social norms. **Novelty.** This study offers an original perspective by connecting the emergence of newspeak with the processes of globalization and cultural transformation. It reveals tensions between traditional European values and postmodern/posthumanist trends, highlighting the growing uncertainty in defining key identity categories. **Conclusions.** The authors argue that cultural revolution, driven by postmodern currents, transforms axiological and social foundations. Global migration intensifies this shift by fostering multicultural realities and individual disorientation. The findings call for renewed attention to human dignity and normative coherence in a rapidly changing world.*

Key words: globalization, global cultural revolution, postmodernism, civilization.

Wprowadzenie. Globalizacja jest jednym z najgłośniejszych pojęć naszych czasów. Niezbędna jest ostrożność przy ocenianiu trafności wywodów na temat konsekwencji globalizacji, gdyż posiada wiele różnych znaczeń, nie zawsze wewnętrznie spójnych i niekiedy trudno je ze sobą pogodzić. Mamy powody, by sądzić, iż świat zmienił się i to bardzo głęboko. Kto chce zrozumieć te zmiany winien najpierw pojąć, czym jest globalizacja, jaki wpływ wywiera na nasze społeczeństwa i jakie są jej głębokie konsekwencje dla życia osobistego i uczuciowego każdego z nas. Globalizacja stała się główną kategorią porządkującą myślenie w różnych dyscyplinach akademickich: od ekonomii po stosunki międzynarodowe, od studiów kulturowych po socjologię, komunikację i prawo. Dzisiejsi eksperci nie mówią o zmianach, lecz o przełomie. Ta wielka przemiana już zachodzi i będzie trwać nadal, jeśli ją zignorujemy.

Zastosowane metody analizy i syntezy, krytyki piśmiennictwa (źródeł) oraz zasad procesu poznania myślowego dedukcji i indukcji, uogólnienia i wnioskowania, z wykorzystaniem perspektywy filozoficznej, socjologicznej i prawnej pozwoliły na realizację przyjętego tematu artykułu jako problemu badawczego.

Zauważyć można występowanie radykalizacji idei rewolucji francuskiej, komunistyczno-nacjonalistycznych, imperialistycznych, bizantyjsko-turańskiej cywilizacji w postaci neomaterialistycznej rewolucji kulturowej, neomarksizmu i postmodernizmu na skalę globalną. Chce się zmienić *homo sapiens* na *homo melius* (człowieka poprawionego), a ostatecznie na *homo deus*. Wiele narodów doświadcza kryzysów: wartości, żywej wiary, humanitaryzmu, demokracji, demografii, rodziny i małżeństwa. Przyszłość ludzkości stałą się wielką niewiadomą, chodzi o fakty, zjawiska, procesy społeczno-kulturowe, naukowe i religijne oraz gospodarcze. Żyjemy w zmieniającej się dynamicznie rzeczywistości, miotani różnymi konfliktami i wojnami na tle rasowym, ideologicznym, politycznym, religijnym i gospodarczym.

W aspekcie aksjologicznym występują niepokojące zjawiska w rodzaju braku wrażliwości na wartości oraz braku wiedzy o ich istocie i funkcjach, jakie pełnią w życiu jednostek osobowych i społecznym, odwrót od wartości, ich deprecjonowanie, brak urzeczywistniania własnej, ale właściwej hierarchii wartości budowanej na podstawie obiektywnego ich porządku. Skutkuje to zagubieniem

człowieka, zwłaszcza młodego w świecie wartości, bowiem każda ideologia tworzy i promuje własną antropologię. Świat wirtualny nie jest w stanie w pełni zastąpić pozytywnych skutków realnych form budowania kontaktów międzyludzkich.

Dokonując oglądu globalnego można stwierdzić, że każde stulecie przynosi walkę o człowieka, o jego obraz, a dokładniej o prawdę o człowieku, o stanowienie jego praw i wolności. Ta walka toczyła się i trwa nadal na polu nauki, kultury, polityki i prawa.

Określenie problemu i jego związek z ważnymi zadaniami naukowymi i praktycznymi. Współczesny świat ulega dynamicznym i wielowarstwowym przemianom, których podstawowym wyróżnikiem jest globalizacja – rozumiana nie tylko jako proces ekonomiczny, lecz przede wszystkim kulturowy, aksjologiczny i cywilizacyjny. Gwałtowne zmiany zachodzące w strukturach społecznych, modelach relacji międzyludzkich oraz fundamentach etycznych i światopoglądowych człowieka stawiają przed nauką i praktyką nowe, złożone wyzwania badawcze i cywilizacyjne. Zjawiska takie jak migracje, cyfryzacja życia, rewolucja technologiczna, postępująca sekularyzacja czy redefinicja pojęć związanych z rodziną i tożsamością osobową, wywołują konieczność ponownego namysłu nad człowiekiem i jego miejscem we współczesnym świecie.

Problemem badawczym staje się więc nie tylko sama identyfikacja przemian, ale przede wszystkim ocena ich wpływu na antropologiczny obraz człowieka oraz integralność jego aksjologii. Nowe zjawiska – takie jak posthumanizm, transhumanizm, nowomowa aksjologiczna czy ideologiczna dekonstrukcja tożsamości kulturowej i rodzinnej – prowadzą do stopniowego rozmywania pojęcia człowieczeństwa oraz erozji norm etycznych i prawnych, wypracowanych na gruncie tradycji personalistycznej i judeochrześcijańskiej.

Zagadnienia te mają wymiar interdyscyplinarny, łącząc perspektywy socjologiczne, filozoficzne, prawne, pedagogiczne i kulturoznawcze. Współczesna nauka musi zatem nie tylko diagnozować aktualne przemiany, ale również poszukiwać adekwatnych narzędzi teoretycznych i praktycznych, które umożliwią ochronę godności osoby ludzkiej, spójności wspólnot społecznych i fundamentów aksjologicznych współczesnych społeczeństw.

Problem wpływu przemian cywilizacyjno-kulturowych na życie człowieka ma również doniosłe znaczenie praktyczne – odczuwalne

w polityce społecznej, edukacji, systemach prawnych i relacjach międzyludzkich. Zmieniająca się rzeczywistość wymaga nowego sposobu myślenia o rodzinie, wychowaniu, formowaniu świadomości młodych pokoleń, a także o języku jako narzędziu kształtowania norm społecznych i prawnych. Konieczne jest zatem podjęcie debaty nad ochroną wartości konstytuujących osobę ludzką oraz wypracowanie strategii przeciwdziałania dehumanizacji i fragmentaryzacji społeczeństw.

Analiza badań i publikacji podstawowych. U podstaw praw człowieka pojmowanych jako prawa naturalne leżą określone sposoby rozumienia człowieka i jego natury i dlatego pytanie o człowieka nabiera w warunkach rozwoju współczesnych cywilizacji podstawowego znaczenia. Dyskusja filozoficzno-prawna wokół natury ludzkiej i praw człowieka napotyka na problem błędu naturalistycznego. Pytania o człowieka i jego naturę mają bezpośredni związek z zagadnieniami praw człowieka, który w kontekście wyzwań współczesnej cywilizacji nabierają ważnego znaczenia jako jeden z czynników normowania i kontrolowania następstw rozwoju nauki i techniki. Rozwój ten obecnie stanowi zagrożenie dla tożsamości natury ludzkiej oraz w konsekwencji dla istnienia człowieka. Prawa człowieka można postrzegać jako ważny regulator i czynnik umożliwiający kontrolę i panowanie nad następstwami rozwoju współczesnej cywilizacji. Należałoby przywołać wydarzenia społeczno-polityczne we Francji w 1968 r. (wielkie strajki pracujących i bunt młodzieży), które były dla ruchu personalistycznego okazją do oceny własnej roli w społeczeństwie. Ruch studencki uznano za formę krytyki istniejącego modelu społeczeństwa burżuazyjnego prowadzonej w imię pragnienia wyrażenia wolności (Domenach, 1968, s. 8-9, s. 50). Ruch ten próbowano utożsamić z rewolucją nie nastawiającą się tylko na zmianę typu własności, ale również na zmianę cywilizacji. Personalisci uważali, iż studenci rozpoczęli proces rewolucji kulturalnej. Poprzez nią i w niej ludzkość miała dopracować się wizji świata, koncepcji życia kierującej je kolejno ku tworzeniu dóbr, idei i wartości stawianych ponad konsumpcją (Ricoeur, 1968). Według profesjonalistów ruch majowy przekroczył dylemat odziedziczony po przeszłości: reforma czy rewolucja? Świadczyła o tym zastosowana przez młodzież nowa metoda walki, tj. kontestacja. Model rewolucji kulturalnej stworzony w środowisku uniwersyteckim w

opinii profesjonalistów zawierał ideę partycypacji społecznej, która miałaby zostać przeniesiona do kapitalistycznego przedsiębiorstwa, by w końcu stać się podstawą przygotowania metod kierowania, a szczególnie sprawami polityki. Studencką rewolucję kulturalną uznano za rewolucję ludzkiej prawdy, zapowiedź społeczeństwa, które nie będzie już więcej wydane produktywizmowi kapitalistycznemu czy socjalistycznemu (Domenach, 1968, s. 12).

Globalizację przedstawia się najczęściej jako proces gospodarczy rozumiejąc, że aktywność ekonomiczna wcześniej skoncentrowana w gospodarkach narodowych. Zwolennicy globalizacji uznają wręcz państwo narodowe za przestarzałe. Globalizacja to także proces polityczny, konceptualizowany w kategoriach normatywnych oraz ideologicznych. Rodzą się dylematy ekonomiczne, polityczne, społeczne, kulturowe i wszystkie one mają jednocześnie wymiar moralny bądź w skali mikro zmuszając indywidualnie uczestników tego procesu do trudnych wyborów, bądź w skali makro prowadząc całe społeczeństwa do korekty kształtu swoich struktur i systemów.

Kultura postnowoczesna odrzuca antropologię człowieka, kultury, personalizm, na bazie których została ukształtowana Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, a następnie Europejska Konwencja Praw Człowieka i Obywatela, a w nich rdzeń aksjologiczny. Postmodernizm i postnowoczesność są zamiarem przerwania greckojudeo-chrześcijańskiego dziedzictwa kulturowego Europy, cywilizacji łacińskiej wykorzystując wcześniejsze dzieła do ironizowania i delegitymizowania wiedzy.

Rozruchy majowe w 1968 r., odrzucenie moralności, autorytetu, radykalna gloryfikacja wolności osobistej i gwałtownie postępująca sekularyzacja stworzyły podstawy umożliwiające przejście społeczeństw zachodnich do etapu cywilizacji nierepresyjnej, której rzecznikiem był H. Marcuse, twórca postmodernistycznej rewolucji kulturalnej na Zachodzie. Cały postmodernistyczny system cechuje niechęć do legalnych definicji, brak jasnych definicji wszystkich terminów i wyrażen, tworzenie pojęć nowego globalnego języka. Należy wspomnieć, że po 1989 r. globalizacja zyskała charakter normatywny, po upadku muru berlińskiego agenci zachodniej rewolucji kulturowej przejęli władzę na szczepku globalnego zarządzania, aby swoje cele przekształcić w globalne normy polityczne. Swoją wizję narzucili możliwie jak największej liczbie ludzi za pośrednictwem

rzekomego konsensusu światowego budowanego pod egidą ONZ w latach 1990 – 96. Ustalono normy, wartości oraz priorytety współpracy międzynarodowej na dwudziesty pierwszy wiek. Usiłowano zapewnić globalizacji etykę organizując przez Stany Zjednoczone w latach 1990-96 serię konferencji międzynarodowych, w tym: Edukacja dla wszystkich (1990, Jomtien), Dzieci (1990, Nowy Jork), Środowisko (1992, Rio de Janeiro), Prawa człowieka (1993, Wiedeń), Ludność (1994, Kair), Rozwój społeczny (1995, Kopenhaga), Kobiety (1995, Pekin), Osiedla ludzkie (1996, Istambuł), Bezpieczeństwo żywnościowe (1996, Rzym). Po tym okresie, już w XXI w. obserwujemy coraz szybszy postęp dechrystianizacji polskiego społeczeństwa w wyniku indoktrynacji szerzonej m. in. przez popularną kulturę. Usunięcie pojęć katolickich z serc i umysłów ludzi uznano za klucz do zwycięstwa rewolucji.

Współczesny człowiek nierzadko spotyka się z procesem nowomowy i jak to ujmuje M. Głowiński «nowomowa nie ma opisywać rzeczywistości, ale ją tworzyć» (Głowiński 2009, s. 12-14). W nowomowie słowa i ich znaczenia, a także znaki wartości są dobierane całkowicie arbitralnie i często nie muszą mieć, a zazwyczaj nie mają związku z rzeczywistością, gdyż nie jest to konieczne. Nowomowa nie służy poznawaniu rzeczywistości, ale realizacji politycznych interesów. Pokrywa się ona z elementami typowych działań wyrotowych, który opisał R. Mucchielli. Są to: demoralizacja narodu i dezintegracja tworzących go grup, dyskredytacja władzy i jej obrońców, dyskredytacja przedstawicieli oraz osobistości, neutralizacja mas uniemożliwiająca jakiekolwiek wystąpienia w obronie istniejącego porządku (Mucchielli 1991, s. 96-98).

Doniosłe wydarzenia, do których dochodzi na całym świecie coraz częściej wiążą się z międzynarodową migracją. Nie jest to nowe zjawisko, gdyż mobilność stała się teraz o wiele łatwiejsza i szybsza dzięki zmianom politycznym i kulturowym oraz nowym technologiom w transporcie i komunikacji. Międzynarodowa migracja znalazła się w samym centrum procesów globalizacji. Nie ulega wątpliwości, że globalizacja pozostaje kluczowym kontekstem dla zrozumienia nasilenia migracji obecnie. Z jednej strony globalizacja pobudza imigrację i modyfikuje jej kierunki oraz formy, a z drugiej migracja stała się nieodłącznym składnikiem globalizacji i sama w sobie znaczącą siłą modyfikującą kształt społeczeństw. Globalizacja

pobudza procesy społecznej transformacji na całym świecie. Koncepte rewolucji kulturowej, naukowej i technicznej napędzanej przez komputeryzację tkwią u podstaw przekonania, że globalizacja to proces zarówno nowy jak i nieunikniony.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że cechą definicyjną obecnego wieku migracji są zagrożenia, jakie międzynarodowa migracja stwarza dla suwerenności państw, a zwłaszcza ich zdolności do regulowania przepływu ludzi przez granice. Skala nieuregulowanej imigracji zwanej także migracją nieudokumentowaną lub nielegalną, na obszarze całego globu obecnie jest chyba największa. Paradoksalnie, również podejmowane przez rządy wysiłki zmierzające do sterowania przemieszczaniem się ludności są obecnie większe niż kiedykolwiek. Wielu badaczy wskazuje, że przepływy i sieci składające się na globalizację, które przybierają specyficzne formy w poszczególnych skalach przestrzennych tj. regionalnej, narodowej i lokalnej. Podnoszą, że doświadczenia historyczne, wartości kulturowe, normy społeczne, wierzenia religijne, instytucje i struktury społeczne stają się czynnikami kanalizującymi i kształtującymi oddziaływanie sił zewnętrznych. Prowadzą do zmiany i oporu wobec zmiany, przynoszących bardzo różne skutki w poszczególnych wspólnotach i społeczeństwach. Globalizacja i związane z nią migracje powodują wielokulturowość określaną jako konkretny projekt polityki społecznej, zinstytucjonalizowany i usankcjonowany państwowym patronatem, celowe i świadome budowanie społeczeństwa mozaikowego raczej, niż wspomaganie procesów homogenizacyjnych (Kalaga, 2004, s. 7). Czasy, w których żyjemy wyróżniają się pewną dramaturgią, której specyfikę modeluje szok cywilizacyjny.

Cywilizacje, kultury i ich znaczenie. We współczesnej kulturze podstawową cechą jest jej wymiar globalny. Pozorny mętlik terminologiczny nie stanowi przedmiotu zdecydowanej krytyki i nie jest też w pełni uznawany. Nowy język światowego dialogu prezentuje skłonność do pomijania słów wyraźnie nawiązujących do tradycji judeochrześcijańskiej takich jak: prawda, moralność, małżonek, mąż, żona, matka, ojciec, syn, córka, sumienie, rozsądek, serce, dziewictwo, czystość, rodzina, solidarność, komplementarność, posługa, pomoc, autorytet, hierarchia, sprawiedliwość, prawo, przykazanie, dogmat, wiara, miłosierdzie, nadzieja, cierpienie, grzech, przyjaciel, wróg, natura, reprezentacja, braterstwo, troska, odpowiedzialność.

Nowe paradygmaty odzwierciedlają dramatyczne zmiany zachodzące w systemach pojęciowych wraz z przejściem cywilizacji europejskiej od okresu nowoczesności do ponowoczesności. W różnym stopniu nowy język przeniknął również do sfery działań światowych religii, nie omijając chrześcijańskich organizacji pozarządowych i charytatywnych. Rewolucyjny proces przebiega z taką efektywnością, że nowe pojęcia są dziś wszechobecne. Prześiąknięta jest nimi kultura organizacji międzynarodowych, ponadnarodowych i regionalnych, kultura rządów, jak również partii politycznych, zarówno lewicowych jak i prawicowych oraz władz lokalnych, kultura korporacyjna, kultura systemów ochrony zdrowia i kształcenia, kultura ogromnej sieci organizacji pozarządowych oraz zarządzania na szczeblu ponadnarodowym. Jej sukces polega na tym, że spowodowała radykalne zmiany mentalności oraz zachowania wewnątrz instytucji, szkół, szpitali, kultur, rządów, wewnątrz Kościoła, w branży przemysłu, społecznościach naukowych i technologicznych, w rodzinach, wśród dzieci i młodzieży, w środowiskach akademickich, zrzeszeniach.

Mentalność ponowoczesna rości sobie prawo do realizacji swojej wolności przeciwko prawu naturalnemu, przeciwko tradycjom oraz przeciwko Bogu. Zdrowie reprodukcyjne, kluczowy termin konferencji demograficznej w Kairze w 1994 r. jest zdefiniowane w § 7. 2 dokumentu końcowego. Ta pseudodefinicja to jeden akapit niejasnego tekstu o ambiwalentnej treści i szerokim zakresie interpretacji. Brak przejrzystości ma charakter strategiczny i służy manipulacji. Ma na celu dopuszczenie możliwości najbardziej sprzecznych interpretacji macierzyństwa, antykoncepcji, aborcji, dobrowolnej sterylizacji lub zapłodnienia *in vitro*, relacji seksualnych w ramach i poza małżeństwem, w każdym wieku i każdych okolicznościach pod warunkiem przestrzegania trzech zasad nowej etyki tj. zgody partnerów, ich bezpieczeństwa zdrowotnego oraz szacunku dla prawa wyboru kobiety. Płeć kulturowa (*gender*) była z kolei kluczowym pojęciem konferencji w Pekinie w 1995 r. Dzięki niemu termin zdrowia reprodukcyjnego uzyskuje swoją wewnętrzną spójność. Płeć jest określona jako zmienne role społeczne mężczyzny i kobiety, w przeciwieństwie do ich niezmiennych funkcji reprodukcyjnych. Ukrytym celem tak niejasnej definicji jest dekonstrukcja antropologicznej konstytucji mężczyzny i kobiety, ich komplementarności, pojęcia męskości i kobiecości.

Przymiot autonomii kultury zanika a na jego miejsce pojawiają się takie zjawiska jak hybrydyzacja i kreolizacja kulturowa. Tradycyjna rola przepisywana do niedawna kulturze jest zastępowana przez pojęcie globalnej ekumeny będącej sposobem indywidualnego organizowania sobie życia przez jednostkę zastanych elementów różnorodności. Elementy te wyznaczają jednostce dostępną jej sieć perspektyw czy też stają się jednym wielkim kulturowym inwentarzem (Hannerz 1993, s. 51). J.F. Lyotard (1983) podaje, że pojmowanie kultury znosi bariery zbudowane na podstawie jej dotychczasowych ujęć. Po pierwsze zniesiona zostaje opozycja między techniczno-użytkowym wymiarem kultury, tj. cywilizacji i techniki, publicznej i prywatnej instrumentalizacji prawa a kulturą symboliczną (wspólnota znaczeń, uniwersalne standardy komunikacji w obrębie określonego środowiska). Kultura symboli także sytuuje się w obszarze działań ocenianych przez pryzmat korzyści i użyteczności podmiotu działania. Kultura zaczyna służyć zaspokajaniu potrzeb powszechnych, a nie tylko tych wyższych. Po drugie, tożsamość ponowoczesna jest spluralizowana i zdecentralizowana, a wielkie oświeceniowe narracje ustąpiły polifonii głosów, które składają się na lokalny dyskursy świadome swej partykularności (Lyotard, 1983, s. 37). J. Clifford zauważa, że uczestniczenie w kulturze jest wyborem jednostki, polega na tworzeniu dla siebie własnej, często nietrwałej, bo sytuacyjnej przestrzeni zbudowanej z dyspozytywnych elementów zapożyczonych od różnych lokalnych rzeczywistości (Clifford, 1988, s. 4). I. Berlin m.in. podaje, że «każda ludzka społeczność, każdy naród, wręcz każda epoka i cywilizacja ma swoje niepowtarzalne ideały, reguły, sposób życia, myślenia i działania. (...) Każde społeczeństwo, każda epoka ma własne kulturowe horyzonty. Każdy naród ma swoją tradycję, swój charakter, swoje oblicze, własny moralny środek ciężkości, różniący się od środka ciężkości każdego innego narodu, któremu szczęście da jedynie zaspokajanie narodowych potrzeb i rozwijanie własnego niepowtarzalnego charakteru (...). Ocenianie jednej kultury według standardów innej dowodzi braku wyobraźni i zrozumienia. Każda kultura ma własne cechy, które trzeba postrzegać same w sobie i dla nich samych. Ażeby rozumieć jakąś kulturę, należy posiadać tę samą umiejętność empatycznego wglądu, dzięki której rozumiemy siebie nawzajem i bez której nie

byłoby ani miłości, ani przyjaźni, ani żadnych prawdziwych ludzkich więzi. Postawa człowieka wobec drugiego człowieka jest lub powinna być, oparta na postrzeganiu, kim jest sam w sobie, co jest w nim niepowtarzalne, a nie co ma wspólnego z innymi ludźmi» (Berlin, 2004, s. 33 i nast.).

Podobnie jak F. Koneczny w Polsce w okresie międzywojennym i O. Spengler w Niemczech, S.P. Huntington w USA stawia tezę o wielości cywilizacji (Huntington, 2000, s. 71; Skoczyński, 1999, s. 207; Romanowicz 2017, s. 7-13). Autorzy ci uważają, że ludzkość jest faktem natury gatunkowej, gdyż to rodzaj ludzki, a nie kulturowy. Z punktu widzenia kultury ludzie dzielą się na kilka odrębnych światów, np. zachodni, rosyjsko – prawosławny, chiński, islamski, indyjski itp. W każdej cywilizacji istnieją odmienne pojęcia dobra i zła, prawdy i nieprawdy, a ich uczestnicy inaczej postrzegają podstawowe fundamenty życia zbiorowego, kształtu społeczeństwa, roli religii, autorytetów, kompetencji państwa, ekonomii oraz swobód obywatelskich. S.P. Huntington uważa, że mieszanie ludzi w jedno globalne społeczeństwo wielokulturowe lub masowe przesiedlanie i osiedlanie imigrantów prowadzi do zderzenia cywilizacji, gdzie ludzie z różnych cywilizacji mieszkają obok siebie i wchodzą ze sobą w najrozmaitsze relacje, gdzie podstawowe pojęcia są odmienne i brak jest zgody co do podstawowych pojęć. Autor uważa, że zamiast tworzyć jedno globalne społeczeństwo, ludzie będą skupiać się wokół ośrodków cywilizacyjnych i zaistnieje pluralność cywilizacji, których stosunki pomiędzy sobą mogą być dalekie od pokojowego ideału. Budowa społeczeństwa wielokulturowego jest bardzo problematyczna, wskazuje na liberalny Zachód, który bardzo mocno będzie się ścierał z cywilizacją islamską, co wynika z jej przeludnienia przy niewielkiej ilości zasobów żywnościowych i nieradzenia sobie z nowoczesną techniką i środkami produkcji. Walkę z prawosławną cywilizacją powodują konflikty o rozdzielenie strefy wpływów w Europie Wschodniej, zaś ścieranie się z cywilizacją chińską powoduje jej ekonomiczna ekspansywność i negacja hegemonicznej roli Zachodu, bądź co bądź zdominowanego przez Anglosasów (Huntington, 2000, s. 77). Problemy masowej imigracji, kwestie konfliktowe związane z asymilacją nowo przybyłych, rodzić będą problemy cywilizacyjne. Przyjęty przez Unię Europejską pakt migracyjny nie rozwiąże problemów cywilizacyjno-kulturowych, a być może przyczyni się do zagłady cywilizacji europejskiej-lacińskiej.

Granice polityczne, narodowe i cywilizacyjne przestają limitować wędrówki wielkiego kapitału inwestycyjnego i podążających za pracą milionów imigrantów. W typowej dla globalistów uproszczonej i poddanej jedynie czynnikom ekonomicznym wizji świata ma wzrastać poczucie jedności, gdyż ekonomia przewyższa podziały religijne, narodowe oraz ideologiczne. Wszyscy wierzą w tego samego dolara, studiują wskaźniki giełd światowych, używają tych samych pojęć ekonomicznych. Znaczenie cywilizacji jest różnie definiowane przez różnych autorów. Dla F. Koneczny'ego cywilizacja jest sumą wszystkiego, co pewnemu odłamowi ludzkości jest wspólnego, a zarazem sumą tego wszystkiego, czym się taki odłam różni od innych, jest metodą ustroju życia zbiorowego (Koneczny, 2015, s. 154; Stępień, 2013, s. 81). A. Hilckman podaje bardziej ogólną i filozoficzną definicję cywilizacji: «cywilizacje są to różne sposoby bycia człowiekiem» (Hilckman, 1979, s. 24). Wskazuje, że cywilizacja nie ogranicza się do społecznej natury człowieka, ale dotyczy pytania o to, kim jest człowiek (Hilckman, 1952, s. 81). Cywilizacja jest więc tym wszystkim, co człowiek myśli o świecie i w jaki sposób przeżywa swoje życie. Współczesny świat charakteryzują nowe cechy w rodzaju: wielka złożoność, chaotyczność, emergentność, płynność, wielka różnorodność społeczeństw, gospodarek kultur, wielu cywilizacji. Zróżnicowanie kontekstów nie znika pomimo postępujących procesów globalizacyjnych. W tych warunkach kształtuje się moc sprawcza działających podmiotów, a więc jednostek, organizacji, wspólnot, społeczeństw, ludzkości w procesach sterowania procesami, rządzenia, zarządzania w bardzo różnych przestrzeniach. Człowiek działający, aktywny (*homo actans*) oraz aktywne bardzo zróżnicowane społeczeństwo (*active society*) daje sobie radę w różnych dziedzinach poprzez potencjalność, performatywność, skuteczność, i efektywność sprawstwa podmiotów działających. Nowa wiedza, nowe narzędzia, technologie infokomunikacyjne i nowe konteksty oraz cyberprzestrzeń wpływają na siłę sprawstwa. Historia pokazuje, że ruchy społeczne są producentami nowych wartości i celów, które przekształcają instytucje społeczne w tym rodzinę tak, by reprezentowały te wartości poprzez tworzenie nowych norm organizujących życie społeczne.

Obecnie mamy wejść w «inteligentny projekt» transhumanizmu, który jest poglądem o możliwości i celowości ulepszenia człowieka

przy pomocy manipulacji genetycznych jeszcze przed narodzinami lub łączenia jego ciała z komputerami lub częściami stworzonymi sztucznie, aby podnieść jego inteligencję, długość życia i poprawić zdrowie, a może nawet dać mu pewną formę nieśmiertelności (Ferrari, 2015, s. 390-393; Damour, Doat, 2018, s. 11-12; Strasser, 2020, s. 16-23). W ramach transhumanistycznej strategii występują trzyskładowe części, a mianowicie bioinżynieria, cyborgizacja, sztuczna inteligencja. Według transhumanizmu człowiek będzie miał możliwość przekraczania wszelkich swoich dotychczasowych możliwości i ograniczeń, bowiem ma powstać «postczłowiek» bądź «transczłowiek», czyli forma przejściowa człowieka w drodze do pełnej doskonałości, która ma skutecznie wyeliminować transcendencję. Ten nowy nihilizm XXI wieku jest nową nadciągającą degradacją humanizmu, a pomocą ma być fizyka kwantowa, zaś elektroniczne chipy w ludzkim mózgu mają skutecznie wyeliminować śmierć i ludzką jaźń.

Y. N. Harari, który stara się sprawić wrażenie osoby głęboko zatroskanej z powodu zbliżającego się upadku zasad liberalizmu i demokracji we wprowadzeniu do *21 lekcji na XXI wiek* pisze: «zglobalizowany świat wywiera niesłyszana presję na nasze zachowanie i moralność. Każdy z nas jest omotany rozlicznymi wszechogarniającymi pajęczynami, które z jednej strony krępują nam ruchy, z drugiej natomiast przenoszą nasze najdrobniejsze drgnięcia w jakieś odległe punkty. Nasze codzienne zwykłe działania wpływają na życie ludzi i zwierząt po drugiej stronie globu, a czyjś osobisty gest potrafi nieoczekiwanie sprawić, że cały świat staje w ogniu. (...) można by sądzić, że ustrój demokratyczny, prawa człowieka i kapitalizm wolnorynkowy muszą podbić cały świat. Jak zwykle jednak historia skręciła w nieoczekiwanym kierunku i po upadku faszyzmu oraz komunizmu obecnie to liberalizm znalazł się w kropce. (...) Liberalizm traci wiarygodność właśnie w chwili, gdy rewolucja w technologii informacyjnej oraz biotechnologii stawia przed nami największe wyzwania, jakie kiedykolwiek napotkał nasz gatunek. Połączenie obu tych typów technologii może wkrótce wypchnąć miliardy ludzi z rynku pracy oraz zakwestionować zarówno wolność jak i równość. Algorytmy oparte na big data mogą tworzyć cyfrowe dyktatury, w których cała władza skupia się w rękach wąskiej elity. (...) Terroryzm stanowi zarówno globalny problem polityczny jak i

wewnętrzny mechanizm psychiczny. Terroryzm polega na tym, że gdzieś w głębi naszego umysłu ktoś naciska przycisk włączający strach i przejmuje w ten sposób kontrolę nad wyobraźnią milionów ludzi. Podobnie kryzys demokracji liberalnej dokonuje się nie tylko w parlamentach i lokalach wyborczych» (Harari, 2022, s. 11). Harari odrzuca dobrze znaną wielokrotnie dyskutowaną tezę o wielości cywilizacji. Na podstawie rewolucyjnie pojmowanej filozofii bud-dyjskiej uznał się on za uprawnionego do zanegowania całej kultury chrześcijańskiego Zachodu, a przy okazji też zanegował całą tradycję żydowską.

Uwzględniając zmiany społeczno-kulturowe zachodzące w ponowoczesnym i postindustrialnym świecie Z. Tyszka (Tyszka, 1995, s. 137-154) podaje, że podstawowym zjawiskiem określającym współczesne funkcjonowanie rodzin jest proces indywidualizacji oraz bezpośrednio z nim związany proces autonomizacji jej członków, które stanowią bezpośrednią przyczynę szeregu zjawisk odnoszących się do: – istotnego wzrostu zatrudnienia kobiet zarówno z powodów ekonomicznych jak i chęci samorealizacji; – egalitaryzacji w małżeństwie i rodzinie; – relatywnego zmniejszenia wartości dzieci dla rodziców jako dobra konkurencyjnego w stosunku do np. autonomii; – różnicowania norm i wartości u poszczególnych członków rodziny; – wypierania wartości tradycyjnych, w tym wartości rodzinnych; – mniejszej spójności i dezintegracji znacznej części rodzin; – wzrostu liczby konfliktów małżeńskich i gwałtownego wzrostu liczby rozwodów; – zmniejszającej się liczby osób pozostających w sformalizowanych związkach małżeńskich oraz wzrostu liczby osób pozostających w kohabitacji lub w stanie wolnym (Tyszka, 2001, s. 191-201). Na przestrzeni ostatnich lat te procesy wyraźnie narastają, widoczny jest wzrost osłabienia rodziny jako instytucji i wspólnoty. Rośnie autonomia jednostek wewnątrz rodzin oraz zwiększają się ich możliwości decydowania o własnym losie. Bogata propozycja dóbr i możliwości, które oferuje współczesna zachodnia cywilizacja oraz charakterystyczna dla nich społeczna aprobatą techniki samorealizacji powoduje, że członkowie rodzin mają możliwość realizowania swoich indywidualnych celów, zupełnie niezależnie od interesów własnych rodzin. Ta sama rodzina w dodatku nierzadko próbuje pozarodzinne, indywidualne cele swoich członków.

W. Danilewicz stwierdza, że obserwowane współcześnie przekształcenia modelu rodziny odzwierciedlają zmiany zachodzące w szerszym społeczeństwie postindustrialnym. Dotyczą one coraz silniejszego znaczenia wartości ekonomicznych i użytecznych. w relacjach międzyludzkich, nieodzowności podnoszenia poziomu życia, indywidualizacji i koncentracji na własnym ja, samorealizacji, racjonalności i autonomii podejmowanych wyborów życiowych. Podaje, że «bardzo wyraźnie podkreśla się przemiany zachodzące w związku z wymienionymi wartościami w obrębie małżeństw i rodziny». (Danilewicz, 2006, s. 44-45). Indywidualizm, interpretowany w kategoriach specyficznie ludzkich nastawień, afektu i zachowań interpersonalnych a także intrapersonalnych w literaturze opisuje się charakteryzując indywidualizm poprzez takie wartości jak: autonomia jednostki, osobista inicjatywa, prywatność, niezależność emocjonalna, wyraźna świadomość swojego ja. Uważa się, że indywidualista układa swoje stosunki społeczne na zasadach wymiany uwzględniając kalkulację zysków i kosztów. Jednostka odpowiada sama za siebie określając sama, co jest dla niej dobre albo złe lub sama rozpoznaje dobro i zło. Zgodnie z tymi założeniami głównym motywem działań współczesnych jednostek, ich aspiracji, planów życiowych jest chęć życia własnym życiem według etyki samorealizacji (Bokszański, 2007, s. 71-77; Slany, 2002, s. 47-57).

Uwzględniając zmiany zachodzące wewnątrz małżeństw i rodzin M. Ogryzko-Wiewiórkowska podnosi, że «małżeństwo należy do sfery prywatnej i względy społeczne – w przeciwieństwie do rodziny tradycyjnej – nie odgrywają większej roli. Z tym jednak wiąże się jego nietrwałość». Jeśli partnerzy z jakichś powodów nie spełniają wzajemnych oczekiwań to dopuszcza się lub staje się koniecznością „rozwiązanie, ustanie umowy. To oznacza rozwód, który wprowadzie rozwiązuje spór prawny małżonków, jednak pomnaża traumę u członków rodziny, np. u dzieci nie rozwiązując konfliktu (Ogryzko-Wiewiórkowska, 2001, s. 37-45). Rozwód zazwyczaj nie rozwiązuje konfliktów. Poszczególne jednostki w znacznie większym stopniu niż w poprzednich okresach chcą i mogą kształtować swoje własne życie i swoją tożsamość. Narodziny indywidualizmu są podstawową konsekwencją ponowoczesnego świata, a znaczenie wartości, tradycji, wyuczonych wzorów życia gwałtownie maleje. Najważniejszą, wręcz bezcenną wartością coraz częściej staje się wolność (Slany, 2002, s. 70).

W polskim społeczeństwie nowym zjawiskiem nie jest mobilność, ale fenomen pozostawiania, a niekiedy wręcz porzucania dzieci przez rodziców, skala przemocy i zabójstw. Zmiany kulturowe i świadomościowe pojawiły się w społeczeństwie polskim, a w konsekwencji zmieniły model współczesnej rodziny i preferowane w niej wartości. Zjawisko «eurosieroctwa», nieodpowiedzialności rodzicielskiej, przemocy i zabójstw stały się jednym z ważniejszych problemów wymagających debaty nad kondycją społeczeństwa polskiego w obecnym wieku. Kwestie te należy rozpatrywać z punktu widzenia przekształceń, społeczno- kulturowych, jakie niesie ze sobą ponowoczesność oraz zjawisko globalizacji, które można potraktować jako dominującą właściwość ponowoczesności (Danilewicz, 2008, s. 9-22; Tyszka, 2001, s. 200; 1995, s. 138; Slany, 2002, s. 72; Bauman, 2000, s. 37; 1993, s. 7-31).

Wzmogona mobilność oraz „oswajanie przestrzeni” możliwe jest m. in. dzięki nowoczesnym technologiom komunikacyjnym oraz telekomunikacyjnym, wśród nich największą popularność zyskał w ciągu ostatnich lat Internet. Technologia telewizyjna i radiowa również umożliwia ludziom rozproszonym po całym świecie jednoczesne uczestnictwo w tych samych globalnych wydarzeniach stając się wartością (Sztompka, 2003, s. 170; Giddens, 2008, s. 92).

Przeobrażenia społeczno-kulturowo-polityczne w naszej epoce znacznie bardziej intensywnie niż kiedykolwiek przedtem oddziałują na sposób życia i jakość więzi międzyludzkich. Te procesy mają również swoje implikacje w życiu rodzinnym, a negatywnym wyrazem tego są liczne rozwody, chaos komunikacyjny, nadmierna aktywność zawodowa a także sieroctwo matrymonialne. Aby przeciwdziałać trendom niszczącym środowisko małżeńsko-rodzinne równolegle do występujących zjawisk Kościół podejmuje różnego rodzaju inicjatywy i przedsięwzięcia pastoralne. Człowiek współczesny w rosgardiaszu kulturowym zagubił się poddany presji ze strony zjawisk i problemów globalnych.

Współczesne czasy a alternatywne modele rodziny. Europa, świat i jego przyszłość to wielka niewiadoma w zakresie faktów, zjawisk, procesów polityczny–społeczno–kulturowo–gospodarczych, naukowych i religijnych. Żyjemy w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości, w której występują konflikty i wojny. Postępuje dewaluacja rozumienia osoby ludzkiej i wartości życia, co wiąże się

z ogólnym kryzysem egzystencjalnych wartości ziemskiego bytowania człowieka. Ujawnia się atrofia woli, anomie społeczne a z tym wiąże się odpowiedzialność za siebie, za innych, która może być ujmowana jako pochodna socjalizacji społeczeństwa ponowoczesnego, w którym zagościł m.in. narcyzm, kult młodzieńczej niedojrzałości, hedonizm i pogoń za ciągłą stymulacją, konsumpcją, wydłużającym się okresem zależności dzieci od nad opiekuńczych rodziców, który prowadzi do ukształtowania osobowości niezdolnych do skupienia, wysiłku, wyrzeczeń, trudów, realizacji celu, aktów woli. Analizy prezentowane w literaturze przedmiotu utwierdzają w przekonaniu, że współczesne przemiany cywilizacyjno-kulturowe niosą ze sobą niepokojące destrukcyjne formy rozumienia i wartościowania zarówno rodziny, jak i małżeństwa. To właśnie ten świat pełen postępu i zagrożeń upadku autorytetu przekłada się na życie rodzinne i organizację życia społecznego. Nasze współczesne czasy wymagają nowego sposobu myślenia, zmuszają do odczytywania wyzwań i zagrożeń, przed jakimi stoi człowiek oraz tworzenia nowych regulacji stosunków społecznych osadzając je na osobowym rozumieniu człowieka, nowego odczytywania odpowiedzialności. *Paideia* W. Jaegera (Jaeger, 1962, s. 27) podaje, że «wyraz humanizm pochodzi od humanitas». A. Schopenhauer zauważa, że «jeśli spróbujemy ogarnąć jednym spojrzeniem całość świata ludzkiego, ujrzymy wszędzie nieustanną walkę, przemożne zmaganie się – z wyczerpaniem wszystkich sił cielesnych i duchowych – o życie i istnienie w obliczu zagrażających i wciąż godzących w nas niebezpieczeństw i nieszczęść wszelkiego rodzaju» (Schopenhauer, 1995, s. 50). Walka występuje w różnych postaciach, np. militarna i pozamilitarna. W ramach szerokiego wariantu walki pozamilitarnej występuje szczególnie rodzaj walki tj. walka na słowa, agresja słowna. Inne rodzaje walki np. na przykład walka energetyczna, informacyjna, psychologiczna, cybernetyczna, konkurencja handlowa, gry sportowe, walka o wybór stylu życia godziwego. Współczesna era jest erą ponowoczesną, która wprowadza wzrost niepewności wzorów zachowań znanych poczucie nieumiejętności rozpoznawania między dobrem a złem. Postmodernizm postuluje wyzwolenie życia moralnego od etyki, od autorytetów, pomimo, że do ich fundamentalnych twierdzeń należy możliwość poznania prawdy w ogóle, a więc również na temat człowieka oraz istoty jego życia moralnego (Sareło,

1996, s. 63). Walka toczy się o pewne wartości, a przez wartość rozumiemy «coś, co budzi oceniające uznanie człowieka» (Tatar-kiewicz, 1978, s. 60-73). H. Elzenberg wyróżnia wartości użyteczne i wartości perfekcyjne, przyjmuje, że istnieje dobro i zło wierząc w ich obiektywny charakter: «dobro-jako wartość obiektywna daje nam to, co bezcenne: sens życia, i sprawia, że czujemy się umieszczeni w świecie sensownym. I w tym znaczeniu wartość obiektywna wprost zbawia» (Elzenberg, 2005, s. 13, s. 15-19). W. Stróżewski wskazuje, że «każda wartość, w tym także każda idea kierownicza formacji kulturowych, musi być odniesiona do dobra. Dobro samo w sobie przekracza wszelkie ograniczenia kulturowe, z drugiej jednak strony wkracza w każdą z kulturowych formacji i uzasadnia ją jako dobro dla. Bez odniesienia do dobra, żadna wartość nie znajdowałaby swej dostatecznej racji, a równocześnie żadna nie jest w stanie dobra wyczerpać. Dobro jawi się tedy jako istotnie transcendentne, ale równocześnie i jako transcendentalne – w scholastycznym rozumieniu tego słowa. Jeśli się na to zgodzimy, będziemy mogli określić dobro jako bycie dla [...]. Jeśli szczerze pragniemy wyciągnąć wnioski z naszej bolesnej przeszłości, musimy przede wszystkim oczyścić nasze myślenie. Musimy poddać się władzy rozumu, który sam podporządkuje się tylko i wyłącznie dobru. Musimy nauczyć się odkrywać to, co naprawdę najlepsze i tylko temu dać się powodować» (Stróżewski, 1992, s. 127-151).

W świecie współczesnym obserwujemy pewną dychotomię. Z jednej strony mamy szybki postęp badań naukowych, techniki i cywilizacji przemysłowej, z drugiej zaś stopniowe dążenie w kierunku katastrofy ekologicznej ziemi i regresu człowieczeństwa. Człowiek pogrążony w chaosie moralnym, zdestabilizowany duchowo, tworzący własne systemy wartości często dalekie od zasad określonych przez prawo naturalne. Prawdą jest, że technika i technologia dają ogromne możliwości, których zastosowanie przez osoby czy grupy społeczne odrzucające lub lekceważące prawno-naturalny porządek moralny grozi wyjątkowo negatywnymi konsekwencjami wobec innych osób, społeczeństw, a nawet całej natury. Występuje inicjowanie zła, błędzenie w dziedzinie rozwoju społecznego, niemożność wyeksponowania rzeczywistych korzyści z postępu naukowo-technicznego przy jednoczesnym przekształcaniu osiągnięć ludzkiego rozumu i trudu pracy w zagrożenia cywilizacyjne i środowiska

naturalnego. Nadmierna konsumpcja jest przejawem współczesnej kultury społeczeństw. Osiągnięcie wysokiego poziomu uporządkowania moralnego przy zaawansowanym poziomie tempie rozwoju cywilizacji technicznej pozostaje jednak poważnym wyzwaniem trudnym do realizacji nawet w społecznościach o bogatych tradycjach moralności chrześcijańskiej. Paradoxem jest, że ludzie bezkrytycznie podchodzą do wszelkich zachcianek i pokus konsumpcyjnych podsycanych przez bezwzględną promocję użycia i zużycia, indywidualizm. Nie zdają sobie sprawy, że ukrywa się za tym brutalny interes ekonomiczny naruszający równowagę. Ludzie, są opatowani pragnieniem posiadania i używania, bardziej aniżeli chęcią bycia i wzrastania, narażając przez to nawet własne życie. U korzeni bezmyślnego działania tkwi błąd antropologiczny rozpowszechniony niestety w naszych czasach. Rodzina jest podstawową wspólnotą dla społeczeństwa, tkanką racjonalną, etyczną i kulturową. Jan Paweł II stwierdza, że rodzina oparta na małżeństwie jest pierwszą i podstawową komórką „ekologii ludzkiej”. Jest ona szczególnym i pierwszym środowiskiem rozwoju osobowego i społecznego. Kto wspiera rodzinę promuje człowieka, kto atakuje rodzinę, atakuje człowieka. Rodzina jest atakowana tak, że można wręcz mówić o rewolucji prowadzonej na skalę krajową i międzynarodową skierowaną przeciwko rodzinie. Podczas obradujących konferencji Narodów Zjednoczonych podejmowano próby «demontażu» rodziny, które sprawiły, że kontestuje się dzisiaj sam sens słów «małżeństwo», «rodzina» czy «macierzyństwo». Stworzono fałszywą opozycję między prawami rodziny jako całości a prawami poszczególnych jej członków. Wiele badań pokazuje, że rodzina – mimo braku wsparcia ze strony państwa i oddziaływania wrogich jej ruchów, teorii, ideologii i kultur – nadal istnieje. Nie można, jednakże spodziewać się, że będzie mogła się umacniać i rozwijać bez odpowiedniej pomocy, gdyż utrzymują się silne tendencje do rozbijania rodziny również na arenie międzynarodowej.

Współczesny pluralizm społeczno-kulturowy sprawia, że prawdy dotyczące fundamentów chrześcijańskiej rodziny są banalizowane i relatywizowane. Rodzina ujmowana jako podstawowe środowisko życia i miłości staje się jedną z alternatyw dla człowieka dążącego do szczęścia i rozwoju, pomimo zmieniających się warunków życia i pojawiających się nurtów przeciwnych tradycyjnej rodzinie. Mamy

obecnie do czynienia z narastającą niestałością form rodzinnych, obserwujemy społeczno-kulturowy proces dyferencjacji rodziny. To prowadzi m.in. do zmniejszenia znaczenia pojęcia rodziny, a skutkiem tego jest przekonanie, że współzycie, związki faktyczne, pary gejowskie czy połączenia oportunistyczne są różnorzędnymi formami, co w konsekwencji rodzi twierdzenia, że nie ma już rodziny jako takiej, są tylko «różne» rodziny. Istnieje wypracowane przez wieki uniwersalne pojęcie rodziny, a można dojść do tego postrzegając i analizując rodzinę jako «relację społeczną», która wyraża się poprzez szczególne, zawsze określone sposoby czy formy. Abstrakcja pojęciowa pozwala uchwycić rzeczywistość rodziny w tym, co trwa i w tym, co ją wyróżnia. Socjologia wskazuje na istnienie wielu form rodziny poprzez procesy badania i wyodrębniania uniwersalnego pojęcia rodziny, by mieć punkt odniesienia dla refleksji i planowania społecznego. W celu zdefiniowania odpowiedniego pojęcia rodziny konieczne jest zaangażowanie hermeneutyki nie tylko socjologicznej czy czysto fenomenologicznej, ale hermeneutyki globalnej, która posługuje się rozumem integralnym wychwytyjąc nie tylko wymiary socjologiczne, biologiczne, psychologiczne czy duchowe rodziny, ale też ontologiczne i etyczne. Dzięki globalnej metodzie wiedzy rodzina ukazuje się rozumowi jako zorganizowany spłot połączonych ze sobą czterech elementów czy komponentów: wzajemności, daru, rodzicielskości i seksualności jako miłości małżeńskiej. Chodzi dokładnie o konfigurację relacyjną, która istnieje dzięki osobom w relacji między sobą oraz z innymi grupami osób. Nie wolno zapominać o istnieniu różnorodnych figur rodziny, m. in. młode rodziny wobec narodzin pierwszego dziecka, rodziny z dziećmi w różnym wieku, rodziny z dziećmi, które przeżywają kłopotliwe sytuacje, rodziny w kryzysie, rodziny rozdzielone, rodziny na nowo złożone, rodziny z jednym rodzicem, rodziny z niesamodzielnymi osobami starszymi, rodziny osób starszych, rodziny migrantów, uchodźców itp. (Donati, 2018, s. 57 i n.).

T. Szlendak podaje, że «całkiem niedawno socjologowie rodziny, którzy próbują dostosować do tego modelu życia społecznego definicje „podstawowej komórki społecznej» (Szlendak, 2010). A właściwie ukuć definicje całkiem nowe. Jedną z takich definicji zaproponowała L.J. Waite (2000, s. 463) mówiąc, że rodzina to sieć społeczna, niekoniecznie zlokalizowana na jednym wspólnym terytorium,

która bazuje na kulturowo identyfikowanych więziach biologicznych, małżeńskich, seksualnych i przyjacielskich. «Daleko różni się ta definicja od wcześniejszych, obowiązujących jeszcze w latach 60-ych XX wieku, zgodnie z którymi rodzina to instytucja i organizacja społeczna, ściśle zlokalizowana terytorialnie, odpowiedzialna za zaspokojenie potrzeb i wypełnienie funkcji ekonomicznych, reprodukcyjnych i socjalizacyjnych, mająca za zadanie transmisję wartości, norm i pozycji społecznych jej członków do następnych pokoleń. [...] Zmienia się, owszem charakter więzi społecznej, ale nie oznacza to wcale, że ta więź słabnie. Pojawiają się dziś zatem liczne formy alternatywne wobec klasycznej rodziny nuklearnej» (Szlendak, 2010, s. 457 i n.). Alternatywne modele rodziny są rodzinami tworzonymi na miarę czasów indywidualizacji. Kohabitacja przedślubna to obecnie społeczna norma przynajmniej w Europie, tak jak rodziny wizytowe i rodzicielstwo na odległość. Zagadnienia te znalazły odzwierciedlenie w opracowanym w 2018 r. projekcie Kodeksu rodzinnego wprowadzając do niego określone pojęcia: relacje, dialog, odpowiedzialność rodzicielska, podmiotowość dziecka, mediacje, komunikacja interpersonalna, sytuacja wychowawcza, adwokat dziecka. Przyjęcie w projekcie Kodeksu szeregu definicji to wynik próbujących ustalić rolę, znaczenie i zdania rodziny oraz praw rodziny i praw dziecka, a także obowiązki władz publicznych. Z uwagi na coraz częstsze pojmowanie prawa jako zjawiska komunikacyjnego, które w złożonej rzeczywistości społecznej zapewnia wymianę informacji na temat informacji na temat norm i wartości między podmiotami o różnym charakterze, wprowadzono do tego projektu definicje legalne, które mają być pomocne w prawidłowym rozumieniu poszczególnych pojęć, zapobiec ich błędnemu pojmowaniu interpretacji, tym bardziej, że nie ulega wątpliwości, że język jest istotnym narzędziem pracy prawnika. W tej refleksji odnosimy się do pojęcia rodziny bardzo bliskiemu temu, jakie zostało skodyfikowane w Konstytucji to znaczy „naturalnej społeczności opartej na małżeństwie”, instytucji społecznej, podmiotowi wspólnotowemu prywatnemu i publicznemu. Taką figurę napotykaną w rzeczywistości z analogicznymi cechami można znaleźć również w nauce społecznej Kościoła. Zakotwiczenie filozofii antropologicznej, filozofii personalistycznej, filozofii dialogu, filozofii praw człowieka, filozofii odpowiedzialności i osadzenie w realiach dnia codziennego pomogło

odczytać cele rodziny w projektowanym kodeksie. Rodzina oczekuje od państwa przede wszystkim uznania swej tożsamości, która wyznacza jej społeczną podmiotowość. Projekt Kodeksu rodzinnego uświadamia, jak uzasadnione jest mówienie o potrzebie pogodzenia wymienionych filozofii ze społeczną i prawną interpretacją zjawisk.

Występujące zmiany, zagrożenia zmuszają do podejmowania skutecznych działań dla dobra rodziny w ujęciu społeczno-prawnym. Proces budowania odniesień międzyludzkich jest wyzwaniem wciąż aktualnym, a jego owocność warunkowana jest poszanowaniem praw każdego człowieka, w tym również fundamentalnego prawa do życia. Gotowość do podjęcia odpowiedzialności za budowany związek małżeński stanowi wyzwanie dla tworzących go osób. Niestety wielu z nich nie stać na podjęcie takiego trudu, bowiem realizacja tego postulatu wymaga nieustannej formacji zmierzającej do tego, aby kształtując własne pragnienia, uczucia, potrzeby ukierunkować je na dobro kochanej osoby.

Globalizacja i jej konsekwencje na życie społeczne. Europa z fundamentalnym aktem prawnym dotyczącym praw człowieka znalazła się w zgiełku zawirowań teoretycznych, filozoficznych i posthumanistycznych tendencji kulturowych. Paradygmat postmodernizmu, jak podaje N. Abbagnano (Abbagnano, 1998, s. 7-8) jest delegitymizacją wiedzy oraz zanegowaniem obiektywizmu, wiedzy i prawdy w imię prawa do egoistycznej woli. Postmodernizm jest rezultatem podziału rozlicznych dyscyplin, w tym: ewolucjonizmu, nihilizmu, antropologii kulturowej, panseksualizmu, raportów Kinseya, marksizmu, psychologii Freuda, ideologii humanistyczno-religijnej Comte'a, refleksji Lyotarda, słabej myśli Vattima, konstrukcjonizmu, francuskiego poststrukturalizmu, dekonstrukcjonizmu Derridy i Deleuz'a, panseksualizmu Foucaulta, feminizmu o orientacji marksistowskiej od równościowego pani Beauvoire po radykalny angloamerykański. Postmodernizm jest konstelacją postaw kulturowych, które cechuje określenie *post* dotyczące różnych dyscyplin. Z refleksji I. Hassana (Hassan, 1982, s. 17-20) i kategorii za pomocą których uporządkował postmodernizm wynika, że pochodzą od nich pojęcia techniczne znajdujące się w nowym języku zainaugurowanym przez postmodernizm w literaturze, kinematografii, sztuce i massmediach. Te pojęcia znalazły się w języku potocznym wprowadzając wszędzie prawdziwy mainstreaming tj. nieokreśloność,

fragmentaryczność, odejście od kanonów, wakacje Ja, nieprzedstawialność, ironię, hybrydyzację, karnawalizację, performance, akonstrukcjonizm, immanencję. Hassan wyraźnie odróżnia pojęcie postmodernizmu odnoszącego się do zjawisk artystyczno-literackich od pojęcia ponowoczesności dotyczącej zjawisk politycznych i społecznych.

Z analizy literatury wynika, że wiedza przestaje być celem sama w sobie, jest produkowana w celu sprzedaży, konsumpcji, a jednocześnie wymiany jako środek władzy dla opanowania informacji, jest informatyzacją społeczeństwa. Hassan w swej metodologii stwierdza, że postmodernizm zależy głównie od gwałtownej transhumanizacji ziemi, od możliwości nowej planetaryzacji, a nadto od technologicznej rozciągłości świadomości, gdzie wiedza byłaby sprowadzona do informacji, a historia do happeningu. Postmodernizm okazałby się ponownie w rozproszeniu człowieczeństwa, a więc języka, immanencji mowy i umysłu. Odnalazłby oddźwięk w sztuce, która burzy i dzieli, w końcu jako zjawisko artystyczne, filozoficzne, erotyczne i społeczne.

Postnowoczesność, poststrukturalność, postmodernizm implikują występowanie specyficznych zjawisk i procesów, które wyznaczają moment przejścia od nowoczesności, strukturalizmu, modernizmu i tradycji w stronę całkowicie nowych jakości (Habermas, 1996, s. 47; Miczka, 2002, s. 70; Bukke, 2010, s. 47; Frankfurt, 2008, s. 67 i n.). Obejmują one sferę komunikacji analizowaną zarówno w płaszczyźnie rozwoju nowych technologii tj. wszystkich multimediiów, neotelewizji, usług informatycznych, Internetu, telefonii komórkowej oraz języka i zachowań komunikacyjnych. Charakter współczesnej kultury policentryczny i pluralistyczny tworzy postawy dla różnorodnych ideologii. Świat stał się sfragmentaryzowany, wieloznaczny, otwarty a stabilną tożsamość zastąpiono przez różnice i transgresję, zaś linearność, porządek i ciągłość zostały wyparte przez symultaniczność, rozproszenie. Wpływa to na powstanie społeczeństwa zmediatyzowanego, relatywizację podstawowych kategorii aksjologicznych i estetycznych, wielości informacji, ale i dezinformacji oraz podkreślenia kategorii i użyteczności – efektywności informacji, merkantylizację wiedzy. Utraciły znaczenie dotychczasowe tradycyjne wyznaczniki tekstowości: utrwalenie, delimitacja i kompleksowość (Wilk 2000, 66). W istniejących układach komunikacyjnych,

jak podaje R.W. Kluszczyński występuje diachroniczny model przekazu znaczeń, tj. jednokierunkowa transmisja danych, z drugiej zaś interakcyjne, dialogiczne formy oparte na procesie nieustannego negocjowania znaczeń, wymianie i konfrontacji różnych poglądów, budowania alternatywnych interpretacji. To dekonstrukcjonizm staje się zasadą definiującą wszelkie kryteria aksjologiczne, epistemologiczne ukazując, że wszystko może być społecznym konstruktem, formą gry językowej, strategią tekstualną, która poważa próby ustanowienia nowych kulturowych pewników. Jak zauważa Kluszczyński nomadyzm kulturowy prowadzi do nieustannego przemieszczania się w obrębie różnych rzeczywistości, także językowych i tekstualnych, a jego formuła przypomina swoisty *bricolage* złożony z fragmentów różnorodnych doznań, odmiennych wrażeń, urwanych czy niedokończonych komunikatów (Kluszczyński, 2001, s. 7-10). Ujawnił się regres człowieczeństwa poprzez wzrost przemocy, gwałtów, zabijania, agresji zarówno werbalnej jak i niewerbalnej, radykalna dewaluacja wartości życia ludzkiego, zanik celu i sensu życia, zagubienie, chaos. Wszystkie te zjawiska niestety występują również w polskiej rzeczywistości. Przeraża fakt, że postępuje zapaść cywilizacyjna i załamanie kultury, które objawiają się w krajach cywilizowanych o wielkiej prosperocie, uznających się za liderów ludzkości. To ludzie stoją za wszystkimi procesami, procedurami i decyzjami. Współczesne badania interdyscyplinarne akcentują rolę czynnika ludzkiego jako siły sprawczej wyznaczającej określone decyzje i ich konsekwencje. Fakt, iż nie ma podmiotowości człowieka bez wspólnoty stosunków międzyludzkich, w tym międzynarodowych, a także nie ma prawdziwych i autentycznych stosunków międzyludzkich bez troski o podmiotowość człowieka. Stosunek człowiek – świat jest niezwykle istotny w interpretacji człowieczeństwa, które jest niesłychanie skomplikowane. Pluralizm wartości prowadzi do pluralizmu normatywnego, asystemowego i ahierarchicznego. Ten problem dostrzega literatura i jak podaje A. Kozak «w czasach nowoczesnych prawnik, który utracił kontakt z systemem norm prawnych, stanowionych przez zewnętrzne wobec niego autorytety, mógł jednak liczyć na odnalezienie swego >>archimedejskiego punktu podparcia<< w świecie >>obiektywnych<<, czyli powszechnie podzielanych wartości. Ale tamte czasy bezpowrotnie się skończyły. W społeczeństwie postindustrialnym wypączkowało mnóstwo konkurencyjnych

wobec siebie centrów aksjologicznych. Postmodernizm przekonująco odebrał im wszystkim prawo do roszczenia o uniwersalność. To sprawia, że działamy w sytuacji nieznane klasykom jurspruden-cji» (Kozak, 2007, s. 77).

Ideolog globalizmu J.N. Harari wydaje się nie dostrzegać całkowitego odczłowieczenia – dehumanizacji ludzi, którzy w tej wizji staliby się marionetkami sztucznej inteligencji, a przede wszystkim programistów, którzy te algorytmy tworzą. W wymarzonej z niego sytuacji cała władza polityczna skupiała by się w rękach wielkich korporacji budujących i programujących komputery wyposażone w sztuczną inteligencję i uzbrojonych w logarytmy. «Gdy rządowi i korporacjom uda się zhakować ludzki system operacyjny, zostaniemy wystawieni na potok precyzyjnie kierowanej manipulacji, reklamy i propagandy. Wpływanie na nasze opinie i emocje może stać się tak proste, że będziemy zmuszeni zdać się na algorytmy [...]. Już dzisiaj „prawdę” definiują najwyżej plasujące się wyniki wyszukiwania Google» (Harari, 2022, s. 82).

W świecie występują różne kultury pochodzące od różnych cywilizacji. Terror, wojny, w tym na Ukrainie, w Palestynie, Izraelu, Libanie i innych częściach świata obala mit o pokojowym współistnieniu różnych kultur i cywilizacji na jednym terytorium. Od pewnego czasu doświadczamy wojny hybrydowej czego wyrazem jest napór migrantów z Białorusi. We francuskich, szwedzkich czy niemieckich miastach widzimy tragiczne skutki mieszania obcych cywilizacji. Zachodnia Europa ukazuje, że problem wojny cywilizacyjnej na styku świata Zachodu i islamu jest realny. Żyjemy w społeczeństwie ryzyka, społeczeństwie sieciowego, nowoczesnego i kryzysów wiary żywej, wartości, humanitarnych, demograficznych, rodziny, małżeństwa, regresu człowieczeństwa, geopolitycznych przetasowań, w świecie dyktalnych zmian, gdzie globalizacja sfery społecznej łączy zdarzenia lokalne i globalne. Europę trawi ponadto potężny kryzys gospodarczy i demokracji liberalnej. Mamy wszelkie powody, by sądzić, iż świat naprawdę się zmienił i to głęboko, że występują w nim bezprecedensowe zagrożenia dla wolności i praw człowieka. Kto chce zrozumieć te zmiany powinien zrozumieć, czym jest globalizacja pisze A. Elliott (2011), jaki wpływ wywiera na nasze społeczeństwa i jakie są jej głębokie konsekwencje dla naszego życia osobowego, duchowego, uczuciowego, społecznego. D. Held

wskazuje, że «nową cechą współczesnego systemu globalnego jest nieustanna intensyfikacja sieci wzajemnych zależności, zapośredniczonych przez takie zjawiska, jak przemysł komunikacyjny i nowe technologie informacyjne oraz rozprzestrzenianie się globalizacji w nowych wymiarach (i za sprawą) tych zależności – między innymi technicznych, organizacyjnych, administracyjnych i prawnych, przy czym każdy z nich rządzi się własną logiką i ma własną dynamikę zmiany» (Held, 1991, s. 197-235; 1999, s. 78; 2002, s. 57; 2004, s. 101). Przyszłość polityki, jak podaje S. Huntington to najprawdopodobniej nieustanne zderzenie między Zachodem a resztą. «W świecie, który tworzy się na naszych oczach, stosunki między państwami i grupami państw należącymi do różnych cywilizacji nie będą zażyłe, a często przybiorą charakter antagonistyczny. Jednakże na styku niektórych cywilizacji konfliktów tych może być więcej. W skali mikro konfliktogenne linie graniczne między cywilizacjami to te, które oddzielają świat islamu od prawosławnych, hinduskich, afrykańskich i chrześcijańskich (zachodnich) sąsiadów. W skali makro główny podział przebiega między Zachodem i całą resztą, przy czym najgwałtowniejsze konflikty wybuchają między krajami muzułmańskimi i azjatyckimi z jednej a Zachodem z drugiej strony. Niebezpieczne starcia, do jakich dojdzie w przyszłości, wynikną najprawdopodobniej z wzajemnego oddziaływania arogancji Zachodu, nietolerancji islamu i chińskiej pewności siebie. Zachód jako jedyna z cywilizacji miał przemożny, a niekiedy niszczycielski wpływ na wszystkie inne. Relacja między siłą i kulturą Zachodu a siłą i kulturą innych cywilizacji to najbardziej znamienna cecha współczesnego świata. W miarę jak inne cywilizacje rosną siłę, zachodnia kultura traci na atrakcyjności. Narody z innych kręgów kulturowych mają coraz głębsze poczucie związku ze swymi rodzinnymi kulturami i pokładają w nich zaufanie. Centralnym problemem w stosunkach między Zachodem a resztą jest niewspółmierność między zamiarami Zachodu (a zwłaszcza Ameryki), który stara się propagować swoją uniwersalną kulturę, a jego coraz słabszymi możliwościami w tym względzie» (Huntington, 2000, s. 268-269).

A. Elliot (2011) wskazuje, że współczesny świat globalnych powiązań będący polem sił ponadnarodowych, międzyrządowych i transnarodowych, tworzy nowe możliwości rozprzestrzeniania kosmopolityzmu i rządów światowych. Globalizacja ma wpływ

na wszystkie aspekty współczesnego życia społecznego, od rozwoju wielonarodowej korporacji po globalne ocieplenie. Uważa się, iż globalizacja jest związana z powstaniem nowych form indywidualizmu. Nowy indywidualizm jest zafiksowany na nieustannych zmianach i krótkoterminowym życiu. Konsekwencje globalizacji dla kultury i życia codziennego są przedmiotem intensywnej debaty socjologicznej. Część krytyków utożsamia globalizację z osłabieniem kultury narodowej. Te nowe wzorce uniformizmu społecznego są wynikiem globalnego imperializmu kulturowego. Wypada zauważyć, że skutkiem rewolucji kulturowej była rewolucja społeczno-polityczna wprowadzając nowy język, pojęcia, będąc cechą charakterystyczną przejścia m. in. krajów zachodnich od nowoczesności do ponowoczesności. Powstały alternatywne modele rodziny na miarę czasów indywidualizacji – alternatywa względem nuklearnej nuklearnej struktury: dwoje rodziców plus dzieci.

Nowy globalny język odzwierciedla przesunięcia paradygmatu będące cechą charakterystyczną przejścia Zachodu od nowoczesności do ponowoczesności. Zarówno zakres jak i głębia zmian uzasadniają określenie ich mianem globalnej rewolucji kulturowej, która przekracza granice rewolucji seksualnej, kultury, dialogu międzyreligijnego, polityki narodowej i wielostronnej, zdrowia, edukacji, sfery polityki, rozwoju, praw człowieka. Żadna z instytucji nie oparła się wpływom nowych paradygmatów. Kulturowe tsunami we wszystkich częściach świata wstrząsnęło ludzką mentalnością, stylem życia, zachowaniami.

Krytycy wątpią, czy globalizacja ma jednolite konwencje, gdyż istnieją liczne dane socjologiczne świadczące o czymś przeciwnym. Globalne media tworzą „kultury hybrydowe” i pluralizują tożsamości społeczne. Część krytyków utożsamia globalizację z amerykańizacją lub westernizacją, a inni skupiają się na historycznych wymiarach globalizacji upatrując jej źródeł w epoce wielkich odkryć geograficznych.

Wraz z rozwojem technologicznym oraz związanymi z postępowaniem globalizacji uproszczonymi procesami międzyludzkiej i międzyinstytucjonalnej komunikacji wzrasta poczucie wzajemnej nieufności i rywalizacji. Koncentrowanie się na realizacji jedynie czysto partykularnych interesów, nie tylko na płaszczyźnie ekonomicznej, ale także *stricte* ideologicznej, prowadzi współczesnego człowieka

do izolacji, dążenia do złudnej samowystarczalności, braku dialogu z innymi, a zwłaszcza z przedstawicielami odmiennych światopoglądów. W efekcie postępu takiej filozofii życia oraz rozwoju pogłębia się polaryzacja społeczeństw, zanika zakotwiczona w katolickiej nauce społecznej Kościoła zasada solidarności a dobro wspólne staje się synonimem reliktu przeszłości. Pogłębiają się społeczno-ekonomiczne nierówności, mentalnościowe rozbieżności. Wymienione powyżej tendencje skutkują ponadto «ogólnym poczuciem frustracji, izolacji i rozpacz», a w dalszej perspektywie sprawiają, iż «rodzą się ogniska napięć», a wszystko to w sytuacji światowej, zdominowanej niepewnością, rozczarowaniem, obawami o przyszłość oraz i kontrolowanej przez krótkowzroczne interesy gospodarcze, której towarzyszą coraz częstsze «poważne kryzysy polityczne, niesprawiedliwość i brak uczciwego podziału zasobów naturalnych» (Document on Human Fraternity for World Peace and Living Together, 2019).

Na wszystkich poziomach życia ludzkiego zmiany następują w tak nagłym tempie, że nie jesteśmy zdolni na nie reagować, zarówno jako jednostki jak i jako społeczności. Żyjemy w epoce wiedzy i informacji, które stanowią źródło nowych form władzy bardzo często anonimowej. Większość zmian ma charakter ambiwalentny, ponieważ może zawierać elementy zarówno pozytywne jak i negatywne: wzrost dobrobytu i produktywności, ale równocześnie narastające nierówności, wykluczenie i korupcja; ciągłe apele o pracę na rzecz dobra wspólnego, równoczesne odwracanie się od etyki; zachęty do globalnego bezpieczeństwa, zaostrzająca się agresja i przemoc. Następują zmiany o charakterze kulturowym, społecznym, politycznym oraz religijnym przejawiające się atakami na wolność religijną, fundamentalizm, indywidualizm sekularyzacja, zubożenie, relatywizm, rozczarowanie nawrotem do totalitaryzmu, imperializm kulturowy. Dodajmy jeszcze inne kolejne zjawisko, którym jest neutralizowanie, a nawet wykluczenie z języka takich pojęć, jak sumienie, wstyd, wrażliwość, mądrość, rozum, przyzwoitość, nadzieja, wiara, grzech, cierpienie, dar, służba, dobro wspólne, moralność, tajemnica, czystość, dziewictwo, skromność, miłość, prawda, miłosierdzie, rodzina, wspólnota, mąż, żona, ojciec, matka.

Kultura to zdolność podejmowania wysiłku dla tworzenia „*communio universelle*” czyli społeczności wspólnotowej. Przemiana ludzkich serc, postaw, sposobu myślenia i działania

odpowiedzialnego jest źródłem i początkiem społecznych przemian. Jeżeli wszystko zaczyna się od człowieka to pojawia się pytanie, jak dotrzeć do niego, za pomocą jakich narzędzi można go zmienić, uczynić zdolnym do tworzenia cywilizacji personalistycznej, wspólnotowej. Obecnie można mówić o współczesnym człowieku w rozbiciu na kulturowym.

Uzasadnienie uzyskanych wyników naukowych. Prezentowane w artykule analizy i wnioski stanowią próbę zintegrowania rozproszonych dotąd w literaturze przedmiotu ujęć dotyczących skutków przemian cywilizacyjno-kulturowych, zachodzących w epoce globalizacji i ponowoczesności, dla kondycji współczesnego człowieka i struktury życia społecznego. W toku badań, opartych na analizie interdyscyplinarnej literatury naukowej, dokonano kilku istotnych ustaleń o charakterze poznawczym i praktycznym.

Przede wszystkim ukazano, że globalizacja – postrzegana nie tylko jako proces ekonomiczny, ale przede wszystkim aksjologiczny i kulturowy – wywiera bezprecedensowy wpływ na sposób myślenia jednostek, język debaty publicznej oraz formy organizacji życia wspólnotowego. Zidentyfikowano mechanizmy językowej dekonstrukcji tradycyjnych kategorii, takich jak: prawda, wolność, małżeństwo, rodzina, człowieczeństwo – co prowadzi do zaniku ich jednoznacznych znaczeń i otwiera pole do manipulacji ideologicznej.

Wyniki analizy wskazują również, że postmodernistyczne i transhumanistyczne koncepcje człowieka, które zyskują coraz większą popularność w przestrzeni akademickiej i medialnej, redefiniują antropologię człowieka w duchu konstrukcjonizmu, relatywizmu oraz technologicznego optymizmu. Proponowane alternatywne modele życia społecznego i rodzinnego – choć osadzone w retoryce wolności i emancypacji – w istocie prowadzą do dezintegracji więzi społecznych oraz kryzysu tożsamości jednostki. Podkreślono również, że zachodzące zmiany nie są jedynie przedmiotem biernego opisu, ale wymagają normatywnej odpowiedzi. Autorzy zwracają uwagę na konieczność odbudowy personalistycznego rozumienia osoby ludzkiej oraz obiektywnego porządku wartości, jako podstawy do przeciwdziałania procesom dehumanizacji, fragmentaryzacji tożsamości i kulturowej dezorientacji.

Nowatorstwo podejścia polega przede wszystkim na: połączeniu analiz z zakresu filozofii, socjologii, prawa, kulturoznawstwa,

antropologii oraz kognitywistyki; rekonstrukcji zjawisk językowych i aksjologicznych w kontekście nowomowy i inżynierii społecznej; aktualizacji dyskusji nad transhumanizmem w perspektywie personalistycznej oraz krytyce jego wpływu na prawo i etykę; wprowadzeniu kategorii „aksjologicznego rozbrojenia społeczeństwa” jako heurystycznego klucza do zrozumienia współczesnych procesów destrukcji pojęciowej i moralnej.

Wyniki uzyskane w toku przeprowadzonych analiz wpisują się w potrzebę refleksji humanistycznej nad współczesnym światem, a zarazem stanowią próbę rekonstrukcji ram antropologicznych, koniecznych do odbudowy ładu kulturowego i społecznego w warunkach ponowoczesności.

Podsumowanie. Światowe przemiany analizowano najczęściej za pomocą pojęć «internacjonalizmu» lub «internacjonalizacji», a pojęcie globalizacji nie miało większego znaczenia, gdy tymczasem pojęcie globalizacji stało się zagadnieniem ogólnoświatowym. Napotykamy je wszędzie, w gazetach, czasopismach finansowych, w radiu, w telewizji, Internecie, na uniwersytetach. Globalizacja jest megaprocesem o aspektach ekonomicznych, kulturowych, politycznych, społecznych, ekologicznych, technologicznych i prawnych mającym swoje jasne i ciemne strony. Istnieją trzy główne teorie globalizacji: globalni sceptycy kwestionują istnienie całościowej tendencji liberalnej w kierunku większej integracji świata; radykalni globaliści uważają globalizację za zwiastun nowych form życia społecznego opartych na wolnym handlu i otwartych rynkach; globalni transformacjoniści twierdzą, że mamy do czynienia nie tyle z początkiem zupełnie nowej epoki, ile z przekształceniem wcześniejszych struktur. Znaczący problem twierdzą, że nietrudno wskazać ekonomiczne czynniki globalizacji, lecz trudniej wyjaśnić globalizację kultury i życia osobistego. Najnowsze teorie społeczne starają się opisywać konsekwencje globalizacji w sposób bardziej krytyczny odnosząc je do takich pojęć, jak demokracja, kosmopolityzm, sprawiedliwość społeczna, militarizm, terroryzm, migracja, uchodźctwo. W debacie na temat globalizacji ścierają się stanowiska globalnych sceptyków i radykalnych globalistów oraz stanowiska globalnych transformacjonistów. Twierdzą oni, że globalizacja jest początkiem restrukturyzacji w gospodarce, polityce, kulturze oraz życiu osobistym. Znaczy to nie tyle nadejście całkowicie nowej epoki – jak

sądzą radykalni globaliści- lecz dostosowanie się do świata, który przekształca wcześniejsze struktury i rekonstruuje różnice między sprawami krajowymi i międzynarodowymi, wewnętrznymi i zagranicznymi. Globalizacja nie tylko zmienia strukturę społeczną, ale także umożliwia wytworzenie się międzynarodowych firm wymykających się spod kontroli nawet takich państw jak Stany Zjednoczone. W czasach niepewności ludzie przejawiają tendencję do szukania zakotwiczenia w stabilnych trwałych wartościach oraz szukania prostych odpowiedzi na skomplikowane pytania. Mamy więc do czynienia, jak to miało miejsce w dziewiętnastym wieku ze wzrostem znaczenia tożsamości narodowej i tym razem jest to reakcja na globalizację, której społeczeństwa po prostu nie rozumieją.

Globalizacja doprowadziła do zwiększenia się różnic społecznych w dojrzałych demokracjach i skurczenia się klasy średniej, ponadto do wyłonienia się transnarodowych korporacji wywierających coraz większy wpływ na politykę światową oraz pojawienia się wyzwań globalnych odbierających część suwerenności państwom, a tym samym skuteczność oraz legitymizację ich instytucji. Globalizacja doprowadziła do utraty przez państwo wyłącznej kontroli nad swoimi, zdawałoby się niezbywalnymi atrybutami tj. terytorium i suwerennością, które zostały częściowo scedowane na aktorów ponadnarodowych takich jak transnarodowe korporacje oraz organizacje międzynarodowe np. ONZ, Unia Europejska.

Globalizacja wpływa na wszystkie aspekty współczesnego życia społecznego i stanowi przedmiot intensywnej debaty socjologicznej. Często łączy się ją z osłabieniem kultury narodowej i rozwojem globalnego uniformizmu wynikającego z imperializmu kulturowego. Z tego względu, współczesny człowiek często czuje się zagubiony i słaby, a jego życie stoi pod znakiem braku etycznej dyscypliny, norm i powierzchownej moralności. Dopasowując się do dynamicznych nacisków globalnych rynków, kultury, tym bardziej czuje, że traci kontrolę nad sensem i celem własnego życia i nad poczuciem własnej tożsamości. Niepokojącą konsekwencją globalizacji jest jej wymiar społeczny, który znajduje odzwierciedlenie w różnych dziedzinach kultury. Globalizacja spowodowała, że czas i przestrzeń stały się mniej ważne. Kultury i cywilizacje, które przez tysiąclecia nie utrzymywały ze sobą bliższych kontaktów zaczęły obcować ze sobą przez internetową miedzę. Ludzie kształtują przekształcają

swoją tożsamość w odniesieniu do nasilonej kultury konsumpcyjnej, indywidualizmu, anomii społecznej, pieniądza, konsumpcji, co niweczy systematycznie odwieczne ideały ludzkości.

W badaniach socjologów i psychologów tożsamość jednostek i ich sposobu przeżywania codzienności ujmuje się jako bezpowrotnie zmienione przez powstanie globalnych sieci komunikacyjnych oraz nowych technologii informacyjnych. Skala, intensywność masowej komunikacji i technologii medialnej stanowi bezprecedensową charakterystykę społeczeństwa globalnego. Niegdyś ludzie prowadzili życie codzienne przede wszystkim w sieci kultur lokalnych opartych o miejscowe interakcje ustrukturyzowane przez czynniki o charakterze narodowym i terytorialnym. Rozprzestrzenianie się infrastruktury (radio, telewizji, Internetu, technologii satelitarnych i cyfrowych sprawiło, że globalna komunikacja dla wielu stała się chlebem powszednim. Powstał zbiór nowych paradygmatów wyrażonych za pomocą nowego języka, zasad unikania definicji. Niektórzy socjologowie podają, iż w epoce tak zwanej globalnej kultury masowej kulturowa stałość w dużej mierze zanika, twierdzą, że im bardziej globalny jest zasięg systemów sieci komunikacyjnych i systemów telekomunikacji, tym gęstsze i bardziej skomplikowane stają się wzory życia kulturowego i warstwy tożsamości. Wielkie przepływy kulturowe związane z globalizacją mediów elektronicznych osłabiają władzę tożsamości narodowej i terytorialne wyznaczniki tożsamości. Wiążą się z tym rozmaite polityczne obawy o zagrożenia, jakie niekontrolowane globalne media stwarzają dla funkcjonowania demokracji. Pojawienie się wszechogarniającego lęku przed własną zbędnością, przed nienadążaniem za pędem do ulepszania własnego życia osobistego i intymnego, rodziny, pracy jest motorem nowego indywidualizmu opartego na nowym kulturowym imperatywie bycia szybszym, bardziej wydajnym, plastycznym, pomysłowym i lepszym wzorem w samorealizacji niż wcześniej, nie sporadycznie, lecz codziennie.

Wnioski i perspektywy dalszych badań. Analiza przemian cywilizacyjno-kulturowych zachodzących w warunkach globalizacji i ponowoczesności prowadzi do zasadniczych wniosków o kondycji współczesnego człowieka oraz o przemianach podstawowych struktur życia społecznego – w szczególności rodziny, wspólnoty i aksjologii. W pierwszym rzędzie należy podkreślić, że globalizacja

nie jest procesem neutralnym – niesie ze sobą głębokie zmiany w sposobie rozumienia człowieka, jego tożsamości i relacji społecznych. Ma ona charakter systemowy i obejmuje jednocześnie sferę kulturową, aksjologiczną, technologiczną oraz prawną. Prowadzi to do redefinicji fundamentalnych kategorii, takich jak: osoba, godność, rodzina, małżeństwo, wolność, odpowiedzialność. Obserwowany kryzys tożsamości kulturowej i aksjologicznej ma ścisły związek z przemianami języka i sposobów komunikacji. Nowomowa – jako narzędzie dekonstrukcji znaczeń – przekształca sens pojęć, które dotąd budowały fundamenty ładu społecznego. Z kolei transhumanizm i ponowoczesna filozofia antropologiczna kwestionują nie tylko dotychczasowy obraz człowieka, ale również jego zakorzenienie w etyce, duchowości i transcendencji. Wskazane w artykule zjawiska i procesy prowadzą do głębokiego rozchwiania normatywnego, które utrudnia budowanie wspólnoty, osłabia relacje społeczne i prowadzi do atomizacji jednostki. Zmiany te stwarzają realne wyzwania dla prawa, polityki społecznej, edukacji oraz działań instytucji kulturotwórczych.

Rekomendacje i dalsze kierunki badań: 1) Interdyscyplinarna analiza języka nowomowy jako narzędzia transformacji kulturowej i ideologicznej; 2) Badania nad wpływem transhumanizmu na prawo człowieka – zwłaszcza w kontekście bioetyki, technologii i granic autonomii jednostki; 3) Diagnoza kulturowa młodego pokolenia – z uwzględnieniem przemian tożsamości, stylów życia i relacyjności; 4) Analiza skutków kryzysu rodziny dla porządku społecznego i prawnego, w tym możliwości ochrony i odbudowy jej wspólnotowego charakteru; 5) Wzmocnienie badań nad aksjologicznymi podstawami prawa i polityki publicznej – w duchu personalizmu i etyki integralnej.

Podsumowując, przedstawiona analiza pokazuje, że przyszłość społeczeństw zależy od zdolności do refleksji nad człowiekiem – jego naturą, miejscem w świecie i relacjach ze wspólnotą. Niezbędne jest ponowne odkrycie znaczenia osoby ludzkiej jako podmiotu obdarzonego godnością i zdolnością do realizacji dobra wspólnego. Tylko w oparciu o takie fundamenty możliwa będzie odbudowa ładu społecznego i kulturowego w świecie zdominowanym przez niepewność, fragmentaryzację i relatywizm.

LITERATURA

1. Abbagnano N. Storia della filosofia. Torino: UTET, G.E. L'Espresso. 1998.
2. Bakke M. Biotransfiguracje. Sztuka i estetyka posthumanizmu. Warszawa: Uniwersytet Adama Mickiewicza. 2010. 272 s.
3. Bauman Z. Ponowoczesne wzory osobowe. *Studia socjologiczne*. 1993. 2(119). S. 7–31.
4. Bauman Z. Globalizacja. Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy. 2000. 157 s.
5. Berlin I. Pokrzywione drzewo człowieczeństwa. / Red. H. Hardy. Warszawa: Prószyński i S-ka. 2004. 236 s.
6. Bokszański Z. Indywidualizm a zmiana społeczna Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 2007. 158 s.
7. Clifford J. The Predicament of Culture. Cambridge, Mass: Harvard University Press. 1988. 398 p.
8. Damour F., Doat D. Transhumanisme. Quel avenir pour l'humanité. Paris: Éditions de l'Emmanuel. 2018. 210 p.
9. Danilewicz W. Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych. Białystok: Trans Humana. 2006. 192 s.
10. Document on Human Fraternity for World Peace and Living Together. "L'Osservatore Romano", 2019.
11. Domenach J.-M. L'ancien et le nouveau. *Esprit*, 1968. № 6–7. P. 961–1151.
12. Domenach J.-M. L'idéologie du Mouvement. *Esprit*, 1968. № 8–9.
13. Domenach J.-M. Reflets de Mai. *Esprit*, 1968. № 12.
14. Donati P. Manuale di sociologia della famiglia. Laterza. 2018. 310 p.
15. Elliott A. Współczesna teoria społeczna. Warszawa: PWN. 2011. 416 s.
16. Elzenberg, H. Pojęcie wartości perfekcyjnej. *Wartość i człowiek*. Toruń: UMK. 2005.
17. Ferrari A. Transhumanismus. *Lexikon der Mensch-Tier-Beziehungen*. 2015. P. 390–393.
18. Frankfurt H. O weiskaniu kitu. /Przeł. H. Pustuła. Warszawa: Czuły Barbarzyńca Press. 2008. 77 s.
19. Giddens A. Socjologia. /Przeł. A. Szulżycka. Warszawa: PWN. 2008. 765 s.
20. Głowiński M. Nowomowa i ciągi dalsze. Kraków: Universitas. 2009. 268 s.
21. Habermas J. Modernizm – niedokończony projekt. /R. Nycz (Ed.), Postmodernizm. Antologia przekładów. Kraków: Baran i Suszczyński. 1996.
22. Hannerz U. Beyond Boundaries. Oxford: Oxford University Press. 1993. 274 p.
23. Harari Y. N. 21 lekcji na XXI wiek [21 Lessons for the 21st Century]. Przeł. M. Romanek. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 2022. 456 s.
24. Hassan I. The Dismemberment of Orpheus. Madison: University of Wisconsin Press. 1982. 315 p.

25. Held D. Democracy, the Nation-state and the Global System. *Political Theory Today*. /D. Held (Ed.). Cambridge: Polity Press. 1991. P. 138-172.
26. Held D. Global Covenant: The Social Democratic Alternative to the Washington Consensus. Cambridge: Polity Press. 2004. 216 p.
27. Held D., McGrew A. Globalization/Anti-Globalization. Cambridge: Polity Press. 2002. 168 p.
28. Held D., McGrew A., Goldblatt D., Perraton, J. Global Transformations. Cambridge: Polity Press. 1999. 540 p.
29. Herbert Z. Węzeł gordyjski oraz inne pisma rozproszone 1948–1998. Warszawa: Towarzystwo „Więź” 2001.
30. Hilckman A. Feliks Koneczny und die Vergleichende Kulturwissenschaft. *Saeculum*. 1952. Vol. 3, No. 1. P. 571-602. Doi: <https://doi.org/10.7788/saeculum-1952-0130>
31. Hilckman A. Die Wissenschaft von den Kulturen. *Zeitschrift für Philosophische Forschung*. 1970. Vol. 24. № 4. P. 637-639
32. Huntington S. P. Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego. Warszawa: Muza. 2000. 538 s.
33. Jaeger W. Paideia T. I [Paideia, Vol. I]. Przeł. M. Plezia. Warszawa: PAX/ 1962. 509 s.
34. Kalaga W. Obowiązek Innego. Kraków: Universitas. 2004.
35. Kalaga W. Dylematy wielokulturowości. Kraków: Universitas. 2004.
36. Kluszczyński R. W. Społeczeństwo informacyjne. Cyberkultura. Sztuka multimediiów. Kraków: Rabid. 2001. 218 s.
37. Koneczny F. O wielości cywilizacji. Kraków: Capital. 2015. 253 s.
38. Kozak A. Postponowoczesność w koncepcji prawa. *Z zagadnień teorii i filozofii prawa*. /N. Błachut (Ed.). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. 2007.
39. Lyotard J.-F. Le Différend. Paris: Minuit. 1983. 280 p.
40. Melosik Z. Kultura, tożsamość i edukacja. Migotanie znaczeń. Kraków: Impuls. 2007.
41. Miczka T. O zmianie zachowań komunikacyjnych. Katowice: Uniwersytet Śląski. 2002.
42. Mucchielli R. La Subversion. V. Volkoff, Dezinformacja. Oręż wojny. Przeł. A. Arciuch. Warszawa: Delikon. 1991.
43. Ogryzko-Wiewiórkowska M. Rodzina polska u progu nowego wieku. *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*. Poznań: Wyd. Naukowe UAM. 2001.
44. Orwell G. Rok 1984. Tłum. T. Mirkowicz. Kraków: Mediasat Poland. 2004. 255 s.
45. Ricoeur P. Réforme et révolution dans l'Université. *Esprit*, 1968. 6–7
46. Romanowicz W. Wybrane teorie i koncepcje cywilizacji. *Rozprawy Społeczne*, 2017. № 11(4), S. 7–13.

47. Sareło Z. Założenia antropologiczne w etycznych poglądach Z. Baumana. *Moralność i etyka w ponowoczesności*. Warszawa: ATK. 1996. S.15-16.
48. Schopenhauer A. Metafizyka życia i śmierci. Warszawa: PWN. 1995.
49. Skoczylski J. Huntington and Koneczny (An Attempt to Compare). *Canadian Slavonic Papers*, 1999. Vol. 41(2), 207–218. Doi: <https://www.jstor.org/stable/40870063>
50. Slany K. Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie. Kraków: Nomos. 2002. 281 s.
51. Stępień T. Europa wobec cywilizacji. Antona Hilekmana porównawcza nauka o cywilizacjach. Zasady – Metoda – Zastosowanie. Toruń: 2013. 361 s.
52. Strasser P. Transhumanismus. *Transhumanismus: Der verbesserte Mensch*. / In: P. Strasser (Ed.). Baden-Baden: Nomos Verlag. 2020.
53. Stróżewski W. W kręgu wartości. Kraków: Znak. 1992. 175 s.
54. Szlendak T. Socjologia rodziny. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010. 542 s.
55. Sztompka P. Socjologia. Kraków: Znak, 2003. 485 s.
56. Tatarkiewicz W. Pojęcie wartości. *Parega* / Tatarkiewicz W. Warszawa: PWN, 1978. 140 s.
57. Tyszka Z. Rodzina w świecie współczesnym. *Pedagogika społeczna* / T. Pilch, I. Lepalczyk (Eds.). Warszawa: Wydawnictwo Żak, 1995. S. 137-154.
58. Tyszka Z. Rodzina współczesna – jej geneza i kierunki przemian. *Rodzina współczesna* / M. Ziemska (Ed.). Warszawa: Wydawnictwo UW. 2001.
59. Waite L. J. Trends in Men's and Women's Well-Being in Marriage. *The Ties That Bind: Perspectives on Marriage and Cohabitation* / L. J. Waite (Ed.). New York: Aldine de Gruyter, 2000.
60. Wilk E. Nawigacje słowa. Kraków: Wydawnictwo Rabid, 2000. 146 s.
61. Wolniewicz B. Filozofia i wartości. Warszawa: Antyk, 1998. 502 s.

REFERENCES

1. Abbagnano, N. (1998). Storia della filosofia [History of Philosophy]. Torino: UTET, G.E. L'Espresso [in Italian].
2. Bakke, M. (2010). Biotransfiguracje. Sztuka i estetyka posthumanizmu [Biotransfigurations. Art and Aesthetics of Posthumanism]. Warszawa: UAM [in Polish].
3. Bauman, Z. (1993). Ponowoczesne wzory osobowe [Postmodern Patterns of the Self]. *Studia Socjologiczne – Sociological Studies*. 129 [in Polish].
4. Bauman, Z. (2000). Globalizacja [Globalization]. Przeł. E. Klekot. Warszawa: PIW [in Polish].
5. Berlin, I. (2004). Pokrzywione drzewo człowieczeństwa [The Crooked Timber of Humanity]. Red. H. Hardy. Warszawa: Prószyński i S-ka [in Polish].
6. Bokszański, Z. (2007). Indywidualizm a zmiana społeczna [Individualism and Social Change]. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN [in Polish].

7. Clifford, J. (1988). *The Predicament of Culture*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
8. Damour, F., Doat, D. (2018). *Transhumanisme. Quel avenir pour l'humanité* [Transhumanism. What Future for Humanity?]. Paris: Éditions de l'Emmanuel [in French].
9. Danilewicz, W. (2006). *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych* [The Living Situation of Children in Migrant Families]. Białystok: Trans Humana [in Polish].
10. Document on Human Fraternity for World Peace and Living Together. (2019). "L'Osservatore Romano", №. 2.
11. Domenach, J.-M. (1968). L'ancien et le nouveau [The Old and the New]. *Esprit* – *Esprit*, 6–7 [in French].
12. Domenach, J.-M. (1968). L'idéologie du Mouvement [The Ideology of the Movement]. *Esprit* – *Esprit*, 8–9 [in French].
13. Domenach, J.-M. (1968). Reflets de Mai [Reflections of May]. *Esprit* – *Esprit*, 12 [in French].
14. Donati, P. (2018). *Manuale di sociologia della famiglia* [Handbook of the Sociology of the Family]. Roma-Bari: Laterza [in Italian].
15. Elliott, A. (2011). *Współczesna teoria społeczna* [Contemporary Social Theory]. Warszawa: PWN [in Polish].
16. Elzenberg, H. (2005). *Pojęcie wartości perfekcyjnej* [The Concept of Perfect Value]. *Wartość i człowiek – Value and the Human Being*. Toruń: UMK [in Polish].
17. Ferrari, A. (2015). *Transhumanismus* [Transhumanism]. *Lexikon der Mensch-Tier-Beziehungen – Encyclopedia of Human-Animal Relationships*. Bielefeld: Transcript Verlag [in German].
18. Frankfurt, H. (2008). *O wciskaniu kitu* [On the Art of Talking Nonsense]. Przeł. H. Pustuła. Warszawa: Czuły Barbarzyńca Press [in Polish].
19. Giddens, A. (2008). *Socjologia* [Sociology]. Przeł. A. Szulżycka. Warszawa: PWN [in Polish].
20. Głowiński, M. (2009). *Nowomowa i ciagi dalsze* [Newspeak and Further Developments]. Kraków: Universitas [in Polish].
21. Habermas, J. (1996). *Modernizm – niedokończony projekt* [Modernism – An Unfinished Project]. In: R. Nycz (Ed.), *Postmodernizm. Antologia przekładów*. Kraków: Baran i Suszczyński [in Polish].
22. Hannerz, U. (1993). *Beyond Boundaries*. Oxford: Oxford University Press.
23. Harari, Y. N. (2022). *21 lekcji na XXI wiek* [21 Lessons for the 21st Century]. Przeł. M. Romanek. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Polish].
24. Hassan, I. (1982). *The Dismemberment of Orpheus*. Madison: University of Wisconsin Press.
25. Held, D. (1991). *Democracy, the Nation-state and the Global System*. In: D. Held (Ed.), *Political Theory Today*. Cambridge: Polity Press.

26. Held, D. (2004). *Global Covenant: The Social Democratic Alternative to the Washington Consensus*. Cambridge: Polity Press.

27. Held, D., McGrew, A. (2002). *Globalization/Anti-Globalization*. Cambridge: Polity Press.

28. Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Perraton, J. (1999). *Global Transformations*. Cambridge: Polity Press.

29. Herbert, Z. (2001). Węzeł gordyjski oraz inne pisma rozproszone 1948–1998 [The Gordian Knot and Other Dispersed Writings]. Warszawa: Towarzystwo „Więź” [in Polish].

30. Hilckman, A. (1952). Feliks Koneczny und die Vergleichende Kulturwissenschaft [Feliks Koneczny and the Comparative Science of Culture]. *Saeculum – Saeculum*, Vol. 3, No. 1. 571-602. Doi: <https://doi.org/10.7788/saeculum-1952-0130> [in German].

31. Hilckman, A. (1970). Die Wissenschaft von den Kulturen [The Science of Cultures]. *Zeitschrift für Philosophische Forschung*, 24 [in German].

32. Huntington, S. P. (2000). Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego [The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order]. Tłum. H. Jankowska. Warszawa: Muza [in Polish].

33. Jaeger, W. (1962). *Paideia*, t. I [Paideia, Vol. I]. Przeł. M. Plezia. Warszawa: PAX [in Polish].

34. Kalaga, W. (2004). Obowiązek Innego. Trzeci [The Duty of the Other. The Third]. In: W. Kalaga (Ed.), *Dylematy wielokulturowości*. Kraków: Universitas [in Polish].

35. Kalaga, W. (Ed.). (2004). *Dylematy wielokulturowości [Dilemmas of Multiculturalism]*. Kraków: Universitas [in Polish].

36. Kluszczyński, R. W. (2001). Społeczeństwo informacyjne. Cyberkultura. Sztuka multimediów [Information Society. Cyberculture. Multimedia Art]. Kraków: Rabid [in Polish].

37. Koneczny, F. (2015). O wielości cywilizacji [On the Plurality of Civilizations]. Kraków: Capital [in Polish].

38. Kozak, A. (2007). Postponowoczesność w koncepcji prawa [Post-Postmodernism in the Concept of Law]. *Z zagadnień teorii i filozofii prawa*. N. Błachut (Ed.). Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego [in Polish].

39. Lyotard, J.-F. (1983). *Le Différend* [The Differend]. Paris: Minuit [in French].

40. Melosik, Z. (2007). Kultura, tożsamość i edukacja. Migotanie znaczeń [Culture, Identity and Education. Flickering Meanings]. Kraków: Impuls [in Polish].

41. Miczka, T. (2002). O zmianie zachowań komunikacyjnych [On Changing Communicative Behaviors]. Katowice: Uniwersytet Śląski [in Polish].

42. Mucchielli, R. (1991). La Subversion [Subversion]. In: V. Volkoff, *Dezinformacja. Oręż wojny*. Przeł. A. Arciuch. Warszawa: Delikon [in French].

43. Ogryzko-Wiewiórkowska, M. (2001). Rodzina polska u progu nowego wieku [The Polish Family on the Threshold of the New Century]. In: Z. Tyszka (Ed.), *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*. Poznań: Wyd. Naukowe UAM [in Polish].
44. Orwell, G. (2004). Rok 1984 [Nineteen Eighty-Four]. Tłum. T. Mirkowicz. Kraków: Mediasat Poland [in Polish].
45. Ricoeur, P. (1968). Réforme et révolution dans l'Université [Reform and Revolution in the University]. *Esprit*, 6–7 [in French].
46. Romanowicz, W. (2017). Wybrane teorie i koncepcje cywilizacji [Selected Theories and Concepts of Civilization]. *Rozprawy Społeczne – Social Dissertations*. 11(4), 7–13 [in Polish].
47. Sareło, Z. (1996). Założenia antropologiczne w etycznych poglądach Z. Bauman [Anthropological Assumptions in the Ethical Views of Z. Bauman]. *Moralność i etyka w ponowoczesności*. Warszawa: ATK [in Polish].
48. Schopenhauer, A. (1995). Metafizyka życia i śmierci [The Metaphysics of Life and Death]. Tłum. J. Marzęcki. Warszawa: PWN [in Polish].
49. Skoczylski, J. (1999). Huntington and Koneczny (An Attempt to Compare). *Canadian Slavonic Papers*, 41(2), 207–218. DOI: <https://www.jstor.org/stable/40870063>
50. Slany, K. (2002). Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie [Alternative Forms of Marital and Family Life in the Postmodern World]. Kraków: Nomos [in Polish].
51. Stępień, T. (2013). Europa wobec cywilizacji. Antona Hilckmana porównawcza nauka o cywilizacjach. Zasady – Metoda – Zastosowanie [Europe and Civilization: Anton Hilckman's Comparative Science of Civilizations]. Toruń: TNOiK [in Polish].
52. Strasser, P. (2020). Transhumanismus [Transhumanism]. *Transhumanismus: Der verbesserte Mensch.* / In: P. Strasser (Ed.). Baden-Baden: Nomos Verlag [in German].
53. Stróżewski, W. (1992). W kręgu wartości [In the Circle of Values]. Kraków: Znak [in Polish].
54. Szlendak, T. (2010). Socjologia rodziny [Sociology of the Family]. Warszawa: PWN [in Polish].
55. Sztompka, P. (2003). Socjologia [Sociology]. Kraków: Znak [in Polish].
56. Tatarkiewicz, W. (1978). Pojęcie wartości [The Concept of Value]. *Parega* / Tatarkiewicz W. Warszawa: PWN [in Polish].
57. Tyszka, Z. (1995). Rodzina w świecie współczesnym [The Family in the Modern World]. *Pedagogika społeczna* / T. Pilch, I. Lepalczyk (Eds.). Warszawa: Wydawnictwo Zak [in Polish].
58. Tyszka, Z. (2001). Rodzina współczesna – jej geneza i kierunki przemian [The Contemporary Family – Its Origins and Directions of Change]. *Rodzina współczesna* / M. Ziemska (Ed.). Warszawa: Wydawnictwo UW. [in Polish].

59. Waite, L. J. (2000). Trends in Men's and Women's Well-Being in Marriage. *The Ties That Bind: Perspectives on Marriage and Cohabitation* / L. J. Waite (Ed.). New York: Aldine de Gruyter.

60. Wilk, E. (2000). Nawigacje słowa [Navigations of the Word]. Kraków: Wydawnictwo Rabid [in Polish].

61. Wolniewicz, B. (1998). Filozofia i wartości [Philosophy and Values]. Warszawa: Antyk [in Polish].

УДК 130.2:004

ТРАХАНОВСЬКИЙ *Анатолій* – аспірант кафедри соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики, Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, вул. Пирогова, 9, м. Київ, Україна, індекс 01601

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9583-6266>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.8>

Бібліографічний опис статті: Трахановський, А. (2025) Технократизм і «розумна освіта» в постіндустріальному суспільстві. *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 50, 137–151, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.8>

ТЕХНОКРАТИЗМ І «РОЗУМНА ОСВІТА» В ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Анотація. Мета роботи. Дослідження спрямоване на виявлення філософських основ і методологічних принципів, які дають змогу поєднати технологічний прогрес із гуманістичними цінностями в освіті. Автори розглядають концепт «розумної освіти» як комплекс технологічних і педагогічних інновацій, покликаних підвищити ефективність навчання та розвивати критичне мислення, водночас зберігаючи людиноцентричний вимір освітнього процесу. **Методологія.** У ході дослідження застосовано міждисциплінарний підхід, що охоплює філософську герменевтику, соціальні теорії постіндустріального суспільства та методи аналізу освітньої практики. Особливий акцент зроблено на постфеноменологічній перспективі, яка дозволяє вивчати технологічні артефакти (цифрові платформи, програмне забезпечення, штучний інтелект) як тексти, котрі підлягають інтерпретації. Дослідження передбачає теоретичний синтез наукових праць і результатів практичних спостережень за впровадженням інновацій у навчальні заклади. **Наукова новизна.** У статті доведено, що технократизм не є самодостатнім шляхом до модернізації освіти. Висунута теза про необхідність герменевтичного «прочитання» програмного коду і цифрового

середовища, аби запобігти формалізації знань та зберегти гуманістичний потенціал навчання. Запропоновано розглядати «розумну освіту» як сукупність технологічних рішень і філософських підходів, що здатні трансформувати традиційні підходи до комунікації та оцінювання знань, водночас зберігаючи простір для творчості, автономії та критичного аналізу.

Висновки. Результати дослідження свідчать, що впровадження цифрових технологій в освіті повинно узгоджуватися з етичними принципами, екологічною свідомістю та ідеями сталого розвитку. Належна філософська рефлексія сприяє формуванню критично мислячих фахівців, які не лише опановують програмні алгоритми, а й усвідомлюють соціокультурні наслідки їх використання. Перспективи подальших розвідок охоплюють розробку моделей критичного аналізу коду та штучного інтелекту, методичне удосконалення підготовки педагогів до роботи з «розумними» технологіями, а також формування інтегральної концепції людиноцентричної «розумної освіти», що гармонійно поєднує високі технології та духовно-ціннісний розвиток особистості.

Ключові слова: технократизм, розумна освіта, постіндустріальне суспільство, філософія освіти, герменевтика коду, штучний інтелект, критичне мислення, сталий розвиток, людиноцентризм.

TRAKHANOVSKY Anatoly – Postgraduate Student at the Department of Social Philosophy, Philosophy of Education and Educational Policy, Dragomanov Ukrainian State University, 9, Pyrohova Str, Kyiv, Ukraine, postal code 01601

ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-9583-6266>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.8>

To cite this article: Trakhanovsky, A. (2025). Tekhnokratyzm i «rozumna osvita» v postindustrialnomu suspilstvi [Technocracy and “smart education” in post-industrial society]. *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya “Filosofia” – Human Studies. Series of “Philosophy”: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 50, 137–151, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.8>

TECHNOCRACY AND "SMART EDUCATION" IN POST-INDUSTRIAL SOCIETY

Summary. Purpose of the Study. *This research aims to identify the philosophical foundations and methodological principles that enable the integration of technological progress and humanistic values in modern education. The authors view the concept of "smart education" as a set of technological and pedagogical innovations designed to enhance learning effectiveness and foster critical thinking, while preserving the human-centered dimension of the educational process.* **Methodology.** *The study employs an interdisciplinary approach that combines philosophical hermeneutics, social theories of post-industrial society, and the analysis of educational practices. A particular focus is placed on the postphenomenological perspective, which treats technological artifacts (digital platforms, software, and artificial intelligence) as texts subject to interpretation. The research synthesizes theoretical insights from scholarly works with practical observations of innovation implementation in educational institutions.* **Scientific Novelty.** *The article demonstrates that technocratism alone cannot secure the modernization of education. It posits the need for a hermeneutic "reading" of software code and digital environments to prevent the formalization of knowledge and maintain the humanistic potential of learning. "Smart education" is proposed as an integrated framework of technological solutions and philosophical approaches, capable of transforming traditional communication and assessment methods without sacrificing creativity, autonomy, or critical analysis.* **Conclusions.** *The findings indicate that the introduction of digital technologies into education must be aligned with ethical principles, ecological awareness, and the ideals of sustainable development. Philosophical reflection thus ensures the formation of critically-minded professionals who not only master software algorithms but also comprehend the sociocultural implications of their use. Future research directions include the development of models for critical code and AI evaluation, methodological enhancements to teacher training for "smart" technologies, and the creation of an integral, human-centered concept of "smart education" that harmonizes cutting-edge technologies with the moral and spiritual growth of learners.*

Key words: *technocracy, smart education, post-industrial society, philosophy of education, hermeneutics of code, artificial intelligence, critical thinking, sustainable development, anthropocentrism.*

Актуальність проблеми. У постіндустріальну епоху освіта переживає глибоку трансформацію, зумовлену динамічним розвитком технологій і поширенням інноваційних рішень у сфері навчання. Це відкриває нові можливості для формування освітніх моделей, орієнтованих на розвиток компетентностей і навичок, необхідних у сучасному суспільстві. Водночас технократичні підходи, які дедалі активніше проникають у сферу вищої школи, спонукають до переоцінки пріоритетів і цінностей у навчально-виховному процесі.

Зростання ролі інформаційних технологій не лише змінює характер взаємодії учасників освітнього простору, а й уможливорює впровадження «розумної освіти» – такої, що здатна поєднувати академічну глибину зі швидкою адаптацією до суспільних викликів. Постає потреба у методологічному осмисленні того, як цифрові засоби впливають на розвиток критичного мислення, особистісне становлення та формування екологічно орієнтованого світогляду. Тому філософія освіти, що враховує і технократичний аспект, і гуманістичні цінності, стає дедалі актуальнішою.

Поряд із перспективами «розумної освіти» виникають ризики надмірної технологізації й автоматизації навчальних процесів. Застосування штучного інтелекту і цифрових платформ потребує не лише технічного забезпечення, а й етичного та методологічного аналізу. У цьому контексті філософія освіти покликана бути тим критичним інструментом, що здатний гармонізувати високотехнологічні рішення з потребами сталого розвитку людства, уникнувши загроз формалізованого чи надмірно стандартизованого знання.

Прагнення узгодити технократичні й гуманітарні підходи формує новий простір для дискусій про суспільну роль освіти в епоху, коли глобальні зміни відбуваються на всіх рівнях людської діяльності. Саме тому особливого значення набувають дослідження, спрямовані на виявлення ідейних, методологічних та ціннісних підвалів «розумної освіти», яка здатна відповідати викликам постіндустріальної доби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна філософія освіти приділяє значну увагу викликам постіндустріальної доби, коли процеси інформатизації та розбудови «розумної освіти» вимагають переосмислення традиційних підходів

до навчання. Деякі дослідники наголошують на тому, що розвиток технократичних моделей у вищій школі є неминучим наслідком зростання ролі інформаційних технологій у суспільстві (Бех, Малик, 2009). Водночас інші автори зауважують, що глобальні тенденції до формування новітніх форм освітнього простору пов'язані зі «зміщенням акцентів» у напрямі демократизації та гнучкості, що дозволяє успішно реагувати на швидкі зміни в постіндустріальному середовищі (Кіт, 2021; Биков, 2010). У рамках цих трансформацій у науковому дискурсі набуває актуальності питання гармонійного поєднання технологічних інновацій та гуманістичного підходу до виховання й розвитку особистості (Андрущенко, 2024).

Дослідники, які звертаються до соціально-філософських вимірів технократизму, розглядають його не лише як прагнення до максимального використання цифрових рішень, а й як складний культурний феномен, що трансформує соціальні інститути, зокрема і систему освіти (Белл, 1996). Попри сприятливі можливості для розширення комунікативних просторів, спеціалісти наголошують на ризиках редукції змісту навчання до технічних інструментів оцінювання й контролю знань (Скиба, 2024). Виходячи з цього, необхідною умовою ефективного розвитку «розумної освіти» стає розробка критичного філософського підґрунтя, здатного протистояти надмірному захопленню формальними технологічними показниками результативності (Терепищій, 2016).

Помітне зацікавлення викликає питання про місце штучного інтелекту у сучасному освітньому процесі, що його активно порушують у контексті філософських та етичних викликів (Поліщук, Поліщук, Дудченко, 2022). Дослідження також сягають глибинних фундаментальних аспектів сприйняття та інтерпретації інформації через технологічні артефакти: постфеноменологічний підхід розширює герменевтику, пропонуючи погляд на цифрові платформи та програмне забезпечення як на тексти, що потребують критичного осмислення (Hanff, 2023; Possati, 2022). На основі таких підходів розробляються методи, за допомогою яких освітяни й студенти можуть навчитися інтерпретувати технологічне середовище свідомо й відповідально, уникаючи пасивного споживання «цифрових ілюзій» (Ухов, 2018). Водночас звернення до

гуманістичного спадку, зокрема етичних підходів (Арістотель, 2002), стимулює пошук збалансованих способів поєднання технічного й морально-ціннісного аспектів у процесі навчання.

У науковому просторі утверджується думка, що розвиток технократизму та «розумної освіти» слід розглядати комплексно, беручи до уваги соціокультурні наслідки, індивідуальні потреби учасників освітнього процесу та їхню здатність критично переосмислювати інформаційний потік. Опора на міждисциплінарні підходи та філософський аналіз гарантує, що інновації, зумовлені постіндустріальною епохою, будуть спрямовані на розбудову сталого та орієнтованого на гуманістичні цінності суспільства.

Метою цієї статті є визначення філософських основ, що дозволяють узгодити технологічний та гуманістичний виміри освіти в постіндустріальну епоху.

Виклад основного матеріалу дослідження. В основу сучасних підходів до розуміння сутності «розумної освіти» закладена ідея її невідворотності у контексті викликів XXI століття (Андрущенко, 2024, с. 5). У працях, присвячених розвитку вищої школи, наголошується, що впровадження інформаційних технологій є закономірною відповіддю на зміни суспільства, яке дедалі більше орієнтується на знання та компетентності, важливі у динамічному та глобалізованому середовищі. «Розумна освіта» при цьому постає як комплексне явище, що охоплює не лише технічну підтримку навчання, а й ціннісну та методологічну переорієнтацію всієї освітньої системи (Андрущенко, 2024, с. 6). Це зумовлено тим, що швидкий розвиток інформаційних технологій з одного боку стимулює глибинні зміни в освітньому просторі, а з іншого – потребує належного філософського осмислення з метою збереження гуманістичних орієнтирів.

Формування ціннісних орієнтацій у студентської молоді все ще залишається в епіцентрі наукових дискусій, навіть попри широке впровадження технократичних підходів. Тут доречно звернутися до класичної етичної спадщини (Арістотель, 2002), яка наголошує на важливості розвитку доброчесності, відповідальності та здатності до глибокого критичного мислення. Зіставлення таких акцентів із викликами постіндустріальної доби дозволяє виявити, що поєднання цифрової грамотності

із традиційними чеснотами сприяє формуванню морального фундаменту, необхідного для ефективного функціонування людини у світі, де знання набуває дедалі більшого значення. У процесі розбудови «розумної освіти» саме етичні принципи можуть стати обмежувальним фактором для надмірної технологізації, запобігаючи перетворенню особистості на пасивного споживача «цифрового контенту».

Важливе місце у дискусіях про технократизм та «розумну освіту» посідає концепція постіндустріального суспільства, висунута Д. Беллом (Белл, 1996). На його думку, головною рушійною силою таких змін стає інформація, а провідні позиції посідають галузі, що її продукують або обробляють. У цей спосіб формується нова модель суспільства, де значно підвищується роль освіти як стратегічного ресурсу. З одного боку, це стимулює розробку інноваційних методик та підходів у навчанні, а з іншого вимагає від системи освіти оперативного реагування на перетворення, що відбуваються в економіці, культурі й соціальних відносинах. Зважаючи на це, «розумна освіта» може стати запорукою адаптивності людини в умовах постійних змін, а філософський аналіз допоможе узгодити технологічні інновації з ідеалами гуманізму та соціальної відповідальності.

Дослідження технократизму у сфері вищої школи фокусуються не лише на запровадженні нових технологічних рішень, а й на виявленні можливих обмежень та загроз, пов'язаних із перевагою «технічного» над «гуманістичним» (Бех, Малик, 2009). Підкреслюється, що освітній процес стає надто зорієнтованим на ефективність та кількісні показники, що може призвести до формалізації знання та приглушення його творчого, особистісно-розвивального потенціалу. На цьому тлі виникає потреба у збереженні балансу між технічними й гуманітарними елементами, щоб освіта не втрачала свою сутнісну функцію – формування гармонійної, відповідальної та мислячої особистості. Відповідно, для уникнення негативних наслідків технократизму пропонується посилення філософської складової в підготовці фахівців, що сприяє розумінню сенсу та соціальної цінності освітніх інновацій (Бех, Малик, 2009).

Розглядаючи проблеми й цілі інформатизації освіти, дослідники звертають увагу на той факт, що швидкий розвиток інформаційних технологій вимагає не лише технічного переоснащення

освітніх закладів, а й переосмислення педагогічних стратегій і методів викладання (Биков, 2010). Це зумовлює необхідність підготовки викладачів і студентів до свідомого та критичного використання цифрових інструментів, урахування їхнього впливу на культуру спілкування та організацію навчально-виховного процесу. Поряд із цим визнається потреба забезпечення рівного доступу до інформаційних ресурсів, що розглядається як один із ключових чинників демократизації освітньої системи. У такому контексті інформатизація освіти не може бути зведена лише до технічної модернізації, а має розглядатися як цілісний процес, що впливає на якість, зміст і методологічне підґрунтя навчання (Биков, 2010).

Важливим елементом обговорення стають демократизація і персоналізація освітнього процесу, які є одними з найвагоміших переваг повноцінної інформатизації (Кіт, 2021). Ідеться про створення умов, де кожен учасник освітнього простору може впливати на формування власної траєкторії навчання, водночас залишаючись у межах загальних стандартів якості. Завдяки розширенню можливостей комунікації, індивідуалізованому підходу та гнучким методам викладання, система освіти здатна краще враховувати потреби різних категорій студентів, сприяючи утвердженню основ відкритого суспільства сталого розвитку (Кіт, 2021). Такий підхід, зі свого боку, передбачає відповідальне використання цифрових технологій, що потребує сформованих етичних і світоглядних орієнтирів, котрі уможливають свідоме й відповідальне користування новітніми інструментами.

У контексті розвитку «розумної освіти» особливої уваги набуває питання впровадження штучного інтелекту як інструмента, що здатен змінити традиційне уявлення про взаємодію між викладачем, студентом та змістом навчання (Поліщук, Поліщук, Дудченко, 2022). Дослідники відзначають, що активне використання алгоритмів машинного навчання дає змогу оперативно аналізувати результати навчальної діяльності, передбачати труднощі студентів і пропонувати персоналізовані траєкторії освіти. Водночас науковці наголошують на потребі підкріпити такі технічні нововведення належним філософським та етичним підґрунтям, аби уникнути перетворення штучного інтелекту на «неконтрольованого посередника» між учасниками

освітнього процесу (Поліщук, Поліщук, Дудченко, 2022, с. 104). Ця позиція узгоджується із ширшими науковими дискусіями про ризики алгоритмічної «прозорості» та можливі обмеження свободи вибору студента через надмірну автоматизацію.

Аналіз специфіки комунікативних процесів в умовах інформатизації свідчить, що нові технічні засоби поширення й обміну інформацією не завжди гарантують якісну взаємодію між учасниками освітнього середовища (Скиба, 2024, с. 69). Зростання кількості доступних каналів і швидкості передачі даних може супроводжуватися поверхневим «інформаційним обміном» без глибокого осмислення та критичного аналізу. Тому сьогодні важливо звертати увагу на формування в освітньому процесі таких компетентностей, як медіаграмотність та критичне мислення, щоби студенти могли відрізнити справді змістовну взаємодію від простого «споживання» інформаційного потоку (Скиба, 2024, с. 71). З огляду на ці виклики, перспективною видається інтеграція культурно-філософських підходів, які передбачають збереження особистісної складової комунікації навіть за умов інтенсивного використання цифрових платформ.

У межах обговорення сучасних освітніх ландшафтів наголошується, що успішна модернізація освіти передбачає не тільки впровадження технологічних інструментів, а й систематичний перегляд методології, структур і цінностей, які лежать в основі навчання (Терепищій, 2016, с. 10). Зокрема, підкреслюється, що новітні технології та методи можуть стати каталізатором змін, однак вони не дають бажаного ефекту без належної підготовки педагогічних кадрів і без актуалізації гуманістичних складників, необхідних для всебічного розвитку особистості. Саме тому системи освіти мають формувати нову архітектуру навчання, де висока технологічна оснащеність поєднується з принципами свободи, співпраці та відповідальної взаємодії.

Дослідники також звертають увагу на філософські паралелі між людськими мовами та мовами програмування, оскільки обидва типи «мов» виступають інструментами пізнання й конструювання реальності (Терепищій, 2016, с. 15). У сфері освіти це виявляється, зокрема, у зростаючій ролі комп'ютерної лінгвістики, проєктної діяльності, що передбачає написання та розуміння коду, а також у методичних підходах, спрямованих

на розвиток у студентів умінь спілкуватися «цифровою» мовою, не втрачаючи при цьому гуманітарних компетентностей. Такий підхід дає змогу більш цілісно осмислювати «розумну освіту», адже вона водночас апелює до раціональності, точності та структурованості (програмування) і до креативності, духовності та емоційно-ціннісних орієнтирів (традиційна мовна культура). Таким чином, інтеграція філософського бачення дає змогу на системному рівні виявити й розв'язати суперечності між технологічними тенденціями та засадничими принципами гуманістичного виховання.

Аналізуючи підхід, запропонований В. А. Ганфф (Hanff, 2023), варто відзначити його вагомий роль для осмислення того, як «розумна освіта» може функціонувати в умовах постіндустріальної епохи. Автор розвиває постфеноменологію як практичну інтерпретаційну епістемологію, придатну для вивчення технологічних артефактів і практик, у яких людина опиняється в процесі повсякденного взаємодії з цифровим середовищем. У цьому контексті особливо важливим стає поняття «розширеної герменевтики»: йдеться не лише про читання текстів чи роботу з інформацією, а й про складну мережу смислів, що виникають у результаті користування мобільними пристроями, програмним забезпеченням, платформами штучного інтелекту тощо.

«Метафора плетіння» (weaving metaphor), про яку говорить В. А. Ганфф, дозволяє вловити суть того, як різні «нитки» – технологічні, культурні, антропологічні та навіть художні чинники – переплітаються, утворюючи багатошаровий феномен взаємодії людини з інноваційними інструментами (Hanff, 2023). З огляду на це, в освітньому процесі зростає необхідність формування у студентів навичок розпізнавання «ілюзій» і розуміння «багатостабільності» (multistability) технологічних середовищ, які можуть одночасно підсилювати наші когнітивні можливості й водночас виступати джерелом спотворених або маніпулятивних повідомлень. Саме тут, згідно з В. А. Ганфф, важлива готовність до методологічних експериментів, включно з перформативними практиками, що розкривають різні шари сенсів у роботі з цифровими медіа.

У перспективі «розумної освіти» та її філософських засад, про які йдеться в нашій статті, позиція В. А. Ганфф підкреслює потребу розвивати у майбутніх фахівців уміння критично

осмислювати технологічні рішення (Hanff, 2023). Це передбачає не просто «знання» того, як працюють алгоритми чи програмне забезпечення, а й вміння інтерпретувати їх як тексти: читати, ставити запитання, помічати неоднозначності, розпізнавати приховані впливи. Така «матеріальна герменевтика» має розглядатися як окрема практика пізнання, яка дозволяє адаптувати освітній процес до реалій постіндустріального суспільства. При цьому акцент робиться на співпраці двох груп: дослідників, що розробляють технології (програмістів, інженерів), і користувачів (студентів, викладачів, освітніх менеджерів), котрим важливо набути компетентності у критичному «прочитанні» цих технологій (Hanff, 2023).

Таким чином, постфеноменологічний підхід Ганфф пропонує своєрідну «евристику» для інтерпретації цифрових реалій, що може збагатити концепцію «розумної освіти». У межах мети нашої статті це означає, що інтеграція технічних досягнень у навчання має супроводжуватися розвитком уміння студентів критично й творчо взаємодіяти з цифровими платформами, штучним інтелектом та іншими інноваціями. Завдяки цьому освіта, спираючись на розширені герменевтичні практики, зберігає свою гуманістичну природу, сприяє формуванню автономної й соціально відповідальної особистості й відповідає викликам постіндустріальної доби.

На завершення варто звернутися до фундаментальної праці Л. М. Поссаті (Possati, 2022), де обґрунтовується ідея розгляду програмного забезпечення як герменевтичного процесу. Автор стверджує, що, попри видиму технічність коду, він постає своєрідним «текстом», відтак його опанування вимагає від користувачів і розробників не тільки суто інженерних, а й філософських, культурологічних та соціальних компетентностей. Такий підхід «матеріальної герменевтики» виявляє глибинну спорідненість між розумінням програмного коду і процесом тлумачення письмових текстів, описаним у континентальній філософії (зокрема, в роботах П. Рікера). Водночас код не можна зводити лише до рівня знакових систем: він відображає й упорядковує певну «дизайнерську» чи «конструкторську» інтенцію, задаючи рамки взаємодії людини з цифровим простором.

З позиції «цифрового рефлексивного судження» (digital reflective judgment) у кантівському сенсі, на що наголошує Поссаті (Possati, 2022), програмне забезпечення стає результатом уявної синтези між фізичними (апаратними) умовами та абстрактними математичними структурами. Це означає, що в освітньому процесі, орієнтованому на «розумну освіту», користувачі програмного забезпечення (студенти, викладачі, управлінці) мають не лише механічно застосовувати вже створені алгоритми, а й опановувати вміння прочитувати й осмислювати його приховані допущення, логіку та цілі. Такий підхід дає змогу виявляти потенційні упередження чи «формальні викривлення», котрі можуть бути вбудовані в систему коду і таким чином впливати на соціальні відносини або культурний контекст навчання.

На тлі мети нашої статті, яка полягає у визначенні філософських основ для узгодження технологічного й гуманістичного вимірів освіти, дослідження Поссаті (Possati, 2022) слугує вагомим теоретичним доповненням. Воно доводить, що інформатизація та штучний інтелект, залишаючись високотехнологічними продуктами, обов'язково потребують герменевтичного прочитання – критичного, усвідомленого й етичного. Лише тоді «розумна освіта» перетвориться на простір, де студенти й викладачі не стають пасивними споживачами цифрових рішень, а беруть участь у творенні нового змісту і смислів, зберігаючи тим самим гуманістичний вектор у мінливих умовах постіндустріальної доби.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Аналіз підтвердив, що «розумна освіта» є багатовимірним феноменом, який містить як технічний, так і гуманістичний складники. На практичному рівні це означає, що впровадження сучасних цифрових технологій саме по собі не гарантує покращення якості освітнього процесу: потрібне глибоке філософське осмислення цілей, змісту і методів навчання. Застосування технократичного підходу має бути врівноважене духовно-ціннісною, етичною та комунікативною складовою, щоб зберегти сутність освіти як процесу розвитку особистості і критичного мислення.

Значну роль у формуванні ефективної моделі «розумної освіти» відіграє інформатизація, яка є передумовою швидкої та гнучкої адаптації до змін у суспільстві. Водночас критичне

ставлення до побудови комунікативних процесів у цифровому середовищі допомагає уникнути небезпек поверхневого засвоєння знань та зводить до мінімуму ризики маніпуляцій. Збалансована інтеграція цифрових інструментів у навчальні програми здатна створити умови для розвитку індивідуальних освітніх траєкторій, але передбачає виховання етично та соціально відповідальних користувачів інформації.

Актуальною залишається проблема належного методичного супроводу штучного інтелекту і програмного забезпечення в освітньому процесі. Попри очевидні можливості автоматизації, алгоритми штучного інтелекту не можуть повністю замінити людиноцентричний підхід, адже саме діалог і здатність до співпереживання формують критично мислячу й морально зрілу особистість. Проте, якщо до впровадження інновацій підійти із системним розумінням герменевтичних аспектів коду та технічної архітектури, це дозволить уникнути спрощеного ставлення до технологій і розширити горизонти навчально-виховного процесу.

Перспективами подальших розвідок можуть стати розробка моделей багаторівневого методологічного аналізу цифрового середовища, поглиблене вивчення специфіки «читання» програмного коду в гуманітарному ключі та уточнення етичних принципів співіснування людини й технологій. Окремим напрямом може бути дослідження ролі філософських дисциплін у формуванні критичного мислення в епоху інформаційних інновацій, щоб у майбутньому створити цілісну концепцію людиноцентричної «розумної освіти».

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В. Безальтернативна матриця освіти: «розумна освіта» як потреба і реальність ХХІ століття. *Вища освіта України*, 2024, 1, С. 5-10.
2. Арістотель. *Нікомахова етика*; Пер. з давньогрецької В. Ставнюк. К.: «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
3. Белл Д. Прихід постіндустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія*. К., 1996. С. 194-251.
4. Бех В. П., Малик І. В. *Технократизм у дискурсі проблем вищої школи*. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 263 с.
5. Биков В. Ю. Проблеми і цілі інформатизації освіти України. *Освіта в інформаційному суспільстві: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. 2010. С. 13-19. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/1166/>

6. Кіт М. О. Демократизація та інформатизація освіти як засоби формування суб'єктів відкритого суспільства сталого розвитку. *Науковий журнал «Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія»*, 2021, 12(1), С. 84-93. DOI: 10.31548/hspedagog2021.01.084

7. Поліщук О. С., Поліщук О. В., Дудченко В. С. Філософія штучного інтелекту в освітньому процесі. *Humanities Studies*, 2022, 13 (90), С. 103-109.

8. Скиба І.П. Специфіка комунікативних процесів в умовах інформатизації суспільства. *Proceedings of the National Aviation University Series Philosophy Cultural*, 2024, 39(1), С. 69-74. DOI: 10.18372/2412-2157.39.18460

9. Терепищий С. О. Сучасні освітні ландшафти. К.: «Фенікс», 2016, 309 с.

10. Ухов І. Людські мови та мови програмування. *Філософія та гуманізм*. 2018. № 2. С. 73–80.

11. Hanff W.A. Weaving science and digital media: postphenomenology's expanding hermeneutics. *AI & Soc*, 2023, 38, pp. 2339–2345. DOI: 10.1007/s00146-022-01505-z

12. Possati L. M. *Software as Hermeneutics: A Philosophical and Historical Study*. Dordrecht: Springer, 2022, 193 p. DOI: 10.1007/978-3-030-63610-4.

REFERENCES

1. Andrushchenko, V. (2024). Bezalternatyvna matrytsia osvity: «rozumna osvita» yak potreba i realnist XXI stolittia [The Non-Alternative Matrix of Education: "Smart Education" as a Need and Reality of the 21st Century]. *Vyshcha osvita Ukrainy*, 1, pp. 5–10. [in Ukrainian].

2. Aristotel. (2002). *Nikomakhova etyka* [Nicomachean Ethics] / per. z davnohretsnoi V. Stavniuk. Kyiv: Akvilon-Plius, 480 s. [in Ukrainian].

3. Bell, D. (1996). *Prykhid postindustrialnoho suspilstva* [The Coming of Post-Industrial Society]. *Suchasna zarubizhna sotsialna filosofii*. Kyiv, pp. 194–251. [in Ukrainian].

4. Bekh, V. P., & Malyk, I. V. (2009). *Tekhnokratyzm u dyskursi problem vyshchoi shkoly* [Technocratism in the Discourse of Higher Education Problems]. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 263 s. [in Ukrainian].

5. Bykov, V. Yu. (2010). *Problemy i tsili informatyzatsii osvity Ukrainy* [Problems and Goals of Education Informatization in Ukraine]. *Osvita v informatsiinomu suspilstvi: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, pp. 13–19. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/1166/> [in Ukrainian].

6. Kit, M. O. (2021). *Demokratyzatsiia ta informatyzatsiia osvity yak zasoby formuvannia subiektiv vidkrytoho suspilstva staloho rozvytku* [Democratization and Informatization of Education as Means of Shaping Subjects of an Open Sustainable Society]. *Humanitarni studii: pedahohika, psykholohiia, filosofii*, 12(1), pp. 84–93. DOI: 10.31548/hspedagog2021.01.084 [in Ukrainian].

7. Polishchuk, O. S., Polishchuk, O. V., & Dudchenko, V. S. (2022). *Filosofia shtuchnoho intelektu v osvithomu protsesi* [Philosophy of Artificial Intelligence in the Educational Process]. *Humanities Studies*, 13(90), pp. 103–109. [in Ukrainian].

8. Skyba, I. P. (2024). *Spetsyfika komunikatyvnykh protsesiv v umovakh informatyzatsii suspilstva* [Specifics of Communicative Processes in the Context of Informatization of Society]. *Proceedings of the National Aviation University. Series: Philosophy. Cultural Studies*, 39(1), pp. 69–74. DOI: 10.18372/2412-2157.39.18460 [in Ukrainian].

9. Terepyshchyi, S. O. (2016). *Suchasni osvitni landshafty* [Contemporary Educational Landscapes]. Kyiv: Feniks, 309 s. [in Ukrainian].

10. Ukhov, I. (2018). *Liudski movy ta movy prohramuvannia* [Human Languages and Programming Languages]. *Filosofia ta humanizm*, 2, pp. 73–80. [in Ukrainian].

11. Hanff, W. A. (2023). Weaving science and digital media: postphenomenology's expanding hermeneutics. *AI & Society*, 38, pp. 2339–2345. DOI: 10.1007/s00146-022-01505-z.

12. Possati, L. M. (2022). *Software as Hermeneutics: A Philosophical and Historical Study*. Dordrecht: Springer, 193 p. DOI: 10.1007/978-3-030-63610-4.

ХРАПКО Павло – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології, Національний університет водного господарства та природокористування, 11, вул. Соборна, м. Рівне, Україна, індекс 33000 (p.y.khrapko@niwm.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2468-1838>

КОБЕРСЬКА Тетяна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології, Національний університет водного господарства та природокористування, 11, вул. Соборна, м. Рівне, Україна, індекс 33000 (t.a.koberska@niwm.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6920-2004>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.9>

Бібліографічний опис статті: Храпко, П., Коберська, Т. (2025) Знач-індекс у Пірса: визначення, різновиди та зв'язок з системою категорій. *Люди́нознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 50, 152–166, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.9>

ЗНАК-ІНДЕКС У ПІРСА: ВИЗНАЧЕННЯ, РІЗНОВИДИ ТА ЗВ'ЯЗОК З СИСТЕМОЮ КАТЕГОРІЙ

Анотація. Метою статті є ґрунтовний аналіз «індексу» – одного з найвідоміших знаків семіотичної класифікації Чарльза Сандерса Пірса. Здійснення такої цілі передбачає розгляд головних характеристик та прикладів цього виду знаку, розкриття його особливостей через контекстуальний взаємозв'язок з іншими видами знаків та системою категорій. **Методологія.** Методологія дослідження включає в себе активне використання семіотичної методології. Окрім цього залучаються також компаративний та аналітичний методи. **Наукова новизна** роботи полягає у введенні проблематики індексу в український науковий дискурс. Доведено, що цей вид знаку варто вважати суттєвою частиною загальної філософської та семіотичної архітекτονіки Пірса. Підкреслено, що концептуальні засади осмислення цього виду знаку формуються у процесі роботи з проблематикою

алгебраїчної логіки та є наслідком вдумливого прочитання робіт середньовічних логіків. Важливою особливістю дослідження є аналіз проблеми індексу у контексті не лише загальної семіотичної класифікації, але у його співставленні з системою категорій. **Висновки.** В результаті нашого дослідження ми прийшли до наступних висновків: важливим характеристиками знаку-індексу у Пірса є його існування в межах парадигми причинно-наслідкових зв'язків, наявність розгорнутої типології та можливість скеровувати увагу того хто пізнає, до певного конкретного предмету; деталізований аналіз індексу не є можливим поза запропонованою філософом класифікацією знаків та його зв'язками з системою категорій (Первинність, Вторинність та Третинність); суттєвою характеристикою як індексу так і всього філософського проекту Пірса є його незавершеність та постійна відкритість до нових потенційних змін. Подальше дослідження проблеми індексу може розгортатися як шляхом аналізу основних тенденцій його вивчення в існуючій дослідницькій літературі, так і пошуком можливих варіантів його практичного застосування.

Ключові слова: Пірс, індекс, семіотика, знак, класифікація знаків, категорії

KHRAPKO Pavlo – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy and Cultural Studies, National University of Water and Environmental Engineering, 11, Soborna Str., Rivne, Ukraine, postal code 33000 (p.y.khrapko@nuwm.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2468-1838>

KOBERSKA Tetiana – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Philosophy and Cultural Studies, National University of Water and Environmental Engineering, 11, Soborna Str., Rivne, Ukraine, postal code 33000 (t.a.koberska@nuwm.edu.ua)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6920-2004>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.9>

To cite this article: Khrapko, P., Koberska, T. (2025) Znak-indeks u Pirsra: vyznachenya, riznovydu, ta zvyazok z systemoyu katyegoryi [Peirce's indexical sign: definition, varieties and connection with the system of categories.] *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriiia "Filosofiiia"* – Human Studies. Series of "Philosophy": a collection

of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 50, 152–166, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.9>

PIERCE'S INDEXICAL SIGN: DEFINITION, VARIETIES AND CONNECTION WITH THE SYSTEM OF CATEGORIES

Summary. *The purpose of the article is a thorough analysis of the “index” – one of the most famous signs of Charles Sanders Peirce’s semiotic classification. The implementation of this goal involves considering the main characteristics and examples of this type of sign, revealing its features through contextual interrelationships with other types of signs and the system of categories. Methodology.* The research methodology includes the active use of semiotic methodology. In addition, comparative and analytical methods are also involved. **The scientific novelty** of the work lies in the introduction of the index problem into the Ukrainian scientific discourse. It is proved that this type of sign should be considered an essential part of Peirce’s general philosophical and semiotic architectonics. It is emphasized that the conceptual principles of understanding this type of sign are formed in the process of working with the problems of algebraic logic and are the result of a thoughtful reading of the works of medieval logicians. An important feature of the study is the analysis of the index problem in the context of not only a general semiotic classification, but also in its comparison with the system of categories. **Conclusions.** As a result of our research, we came to the following conclusions: important characteristics of the indexical sign in Peirce are its existence within the paradigm of causal relationships, the presence of a detailed typology and the ability to direct the attention of the one who knows to a certain specific subject; a detailed analysis of the index is not possible outside the philosopher’s proposed classification of signs and its connections with the system of categories (Primary, Secondary and Tertiary); an essential characteristic of both the index and Peirce’s entire philosophical project is its incompleteness and constant openness to new potential changes. Further research into the index problem can be carried out both by analyzing the main trends in its study in the existing research literature and by searching for possible options for its practical application.

Key words: *Piers, index, semiotics, sign, classification of signs, categories*

Постановка проблеми. Історично склалося так, що з поміж всіх видів знаків запропонованої класифікації Чарльза Сандерса Пірса індекс тривалий час був найменш затребуваним. Спричинено це могло бути декількома факторами: певною складністю у виокремленні чистих знаків-індексів (Burks, 1949: р. 680); хибним ототожненням семіотичних та каузальних відношень (Burks, 1949: р. 679); частковою невідповідністю прикладів-індексів його головним ознакам (Atkin, 2005: р. 168); значною розмаїтістю та неоднорідністю прикладів позначених терміном «індекс», що ускладнило їхню логічну узгодженість (Goudge, 1965: р. 53).

Проте, починаючи з кінця 70-х років XX ст. ситуація починає змінюватися. Саме в цей час починають з'являтися практичні дослідження в яких індекс починає активно використовуватися у якості нового методологічного інструменту. В першу чергу це роботи з семіотики фотографії (Krauss, 1978), (Sekula, 1983), та сучасного мистецтва (Krauss, 1977), (Krauss, 1977).

Своєрідне продовження практичного використання індекс також отримав в межах проєктів одного з найвідоміших дослідників візуальних концептів та когнітивної семіотики Горана Сонессона (Sonesson, 1989), (Sonesson, 1996).

Подальше розширення поля використання цього виду знаку призвело до того, що індекс почав активно використовуватися навіть в межах теорії архітектури (Bordeleau, 2008), навчальних практиках (Campbell, 2016) та біології (Faltýnek, 2021).

Безумовно, що такий інтерес до цього виду знаку, і особливо, його інтенсивне практичне застосування вимагає відповідної теорії індексу. Очевидно, що перші начерки такої теорії слід шукати саме в роботах Пірса, який увів його у свою класифікацію знаків.

Мета роботи. В даній роботі поставлено декілька завдань. В пергу чергу це визначення головних характеристик та різновидів цього виду знаку. Іншим важливим завданням є розгляд індексу у контексті загальної семіотичної класифікації та системі філософських категорій Пірса.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В україномовному філософському просторі на сьогодні вже існує певна кількість досліджень філософії Пірса. В першу чергу це роботи Тараса Маменко в яких автор аналізує або основні категорії американського філософа, (Маменко, 2020) або критичний перегляд Пірсом головних засад картезіанської філософії (Маменко, 2023). Маємо також глибоке дослідження співвідношення апріорних категорій досвіду І. Канта з пірсівською семіотикою (Ситько, 2012) та спробу використати знакову систему філософа у дослідженні не-фігуративного мистецтва (Астапова-Вязьміна, 2011). Варто також виокремити аналіз концепту знаку та класифікації знаків (Шепетяк, 2014). Безумовно не можна не згадати і ґрунтовного дослідження Михайла Мінакова (Мінаков, 2007), в якому аналізуються тісні взаємозв'язки між семіотикою та розумінням досвіду у американського філософа.

Основний матеріал. Потрібно відмітити, що згадка про індекс зустрічається вже у роботі «Стосовно нового списку категорій» (1867) – одному з перших відомих філософських текстів Пірса (EP I, 1992: p. 7).

Проте справжнє усвідомлення важливості індексу, як для семіотичного проекту так і свого варіанту категорій, приходить дещо пізніше (1872-1890 рр.). Займаючись, разом з одним зі своїх студентів (О. Мітчеллом), проблемами алгебраїчної логіки Пірс починає розуміти важливість та потрібність індексу не лише для системи нотації, але й і в більш ширшому контексті. На відміну від дескрипції, опираючись на яку ми не спроможні продемонструвати відмінність між актуальним та вигаданим, саме індекс «прив'язує» цей опис до реальності через вказівку на дійсну часово-просторову ситуацію (EP I, 1992: p. 227).

З іншого боку, формуванню розуміння важливості індексу приводить Пірса і критичне прочитання трактатів середньовічних логіків, і в першу чергу Дунса Скота. Як відомо останній, в межах суперечки про універсалії, вводить поняття «цього-гості» (haecceitas), задля пояснення існування сутності окремого та індивідуального. Все це дозволяє Пірсу краще опрацювати як знак-індекс так і категорію Вторинності (Secondness) (Houser, 1992: p. xxvii)

Розгорнуте визначення що таке індекс філософ подає в роботах в яких фокусується на логічній проблематиці, наприклад «Speculative Grammar» (CP 2). Окрім цього, постійне доповнення та доопрацювання цієї теми відбувається і в низці інших робіт.

Оглядаючи другу трихотомію знаків Пірс вказує індекс як один з трьох (поряд з іконічним знаком та символом) різновидів знаку. Згідно з визначенням «Індекс це знак, що відсилає до свого об'єкту в силу того, що останній його спричиняє» (CP 2. 248).

Таким чином, фізичний зв'язок існуючий між репрезентамом (representamen) та об'єктом знаку-індексу вже є як одна з його головних рис та характеристик. Як правило цей зв'язок дійсно має причинно-наслідковий, каузальний характер (CP 1. 372), (CP 2. 248), (CP 2. 229). Прикладами, що найкраще ілюструють цю ознаку будуть: дим від вогню, флюгер, що показує напрям вітру, сліди на піску, відбитки пальців.

Другою суттєвою характеристикою індексу є те, що він володіє здатністю спрямовувати увагу сприймаючого до свого об'єкту. Це скеровування уваги має примусовий характер. Такого роду своєрідне вторгнення в психіку та нервову систему реципієнта знаку відбувається для того щоб він звернув свою увагу на його об'єкт (CP 3. 434), (CP. 2. 256), (CP 2. 287), (CP 3. 419), (CP 4. 447).

Важливою ознакою індексу є те, що він володіє своїми характеристиками навіть за відсутності інтерпретації, або ж інтерпретатора (CP 4. 447), (CP 5.73). Іншими словами, індекс буде існувати навіть тоді коли його ніхто не сприймає. В якості прикладів можуть виступити або, вже згадуваний дим як знак вогню, або отвір, що з'явився в результаті пострілу. Причинно-наслідковий зв'язок між компонентами цих знаків буде існувати не зважаючи на те, чи сприймає їх хтось чи ні.

Якщо об'єктом знаку-символу виступає щось загальне, то індекс завжди спрямований до індивідуального та одиничного (CP 1. 369), (CP 2. 283), (CP 2. 305). Слід, чи відбиток буде завжди відсилати то певної особи, фотографія виокремлює з просторово-часового континууму певне конкретне місце або людину. Своєрідним випадком одиничного є також певна окрема множина якихось окремих елементів. В такому випадку індекс буде позначати не ці окремі елементи, а саме цю конкретну множину.

До прикладу, фото якогось окремого бібліотечного зібрання буде позначати саме його а не кожну окрему книгу.

Індекс не є дескриптивним знаком. Він нічого не описує, не характеризує та не стверджує. Особливість індексу в тому, що він вказує або ж демонструє. (CP 1. 369), (CP 2. 291), (CP 3. 361), (CP 4. 56), (CP 8. 41). Найбільш ефективним прикладом в цьому випадку буде палець, що вказує в певному напрямку, або ж на певний об'єкт. В якості ще одного прикладу можна навести стрілку флюгера, яка вказує напрям вітру.

Останньою ознакою є те, що у індекс позбавлений схожості зі своїм об'єктом (що відрізняє його від іконічного знаку) і те, що відношення між об'єктом та репрезентаменом не регулюються правилами або ж конвенціями (як у випадку зі знаками-символами) (CP 2. 305), (CP 2. 306).

Основними прикладами знаків-індексів, що зустрічаються в текстах Пірса окрім зазначених вище, є: сонячний годинник, Полярна зірка, спиртометр, мірило, хода моряка, стукіт у двері, удар грому, викрик «Привіт!», зовнішній вигляд та тон промовця, вказівні займенники («Цей», «Той», «Ті»), присвійні займенники («Його», «Її», «Їхні»), особисті займенники («Він», «Вона», «Вони»), суб'єктні терміни пропозиції, власні імена у момент їхнього першого вживання, літери «А», «В», «С» в математичній формулі чи геометричній діаграмі, набір певних інструкцій і т. д. (Goudge, 1965: p. 53). Безперечно цей список далеко не повний і може бути продовжений.

Тепер спробуємо розглянути індекс у контексті взаємозв'язків з іншими видами знаків і особливо в межах запропонованої Пірсом системи категорій. Такий аналіз має на меті не тільки поглибити наше розуміння індексу, але й продемонструвати його вкоріненість у систему категорій та всього філософського проекту американського філософа.

Відомо, що порівняно з Ф. де Сосюром, Пірс створив досить розгалужену класифікацію знаків. У своєму найрозвинутішому варіанті вона включає 66 різновидів знаку, але при цьому не вважалася завершеною і постійно розширювалася та доповнювалася. Проте в межах нашого дослідження ми цілком можемо зупинитися на варіанті знакової класифікації, який складається з трьох трихотомій, які, в свою чергу,

також мають тричленний поділ. Такого роду тріадний принцип тісно пов'язаний з проблемою категорій про які більш детально буде сказано нижче. Задля зручності нашу класифікацію ми представимо у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1

Трихотомічна класифікація знаків Ч. С. Пірса

Трихотомія Категорія	I знак як репрезентамен	II знак по відношенні до об'єкта	III знак по відношенні до інтер- претанти
Firstness (можливість)	Qualisign Якісний знак	Iconic sign Іконічний знак	Term Термін
Secondness (існування)	Sinsign Одиничний знак	Index Знак-індекс	Priposition Судження
Thirdness (закон)	Legisign Загальний знак	Symbol Знак-символ	Argument Умовивід

Тепер, опираючись на нашу таблицю, ми можемо провести два варіанти порівняння, які умовно позначимо як «вертикальний» та «горизонтальний». В межах першого порівняємо індекс з іншими знаками другої трихотомії – іконічним та символом. А в горизонтальному, наше співставлення буде розгортатися в межах категорії Вторинності (Secondness). Таким чином, якщо вертикальне порівняння ґрунтується на основі принципу відмінності, то горизонтальне – схожості та доповнюваності.

Основою поділу знаків в другій трихотомії слугує відношення до об'єктів, які вони позначають. Трьома різновидами знаків тут є: іконічний знак, індекс та символ. На відміну від першого, в якому зв'язок між репрезентаменом (означаючим) та об'єктом базується на принципі схожості, у другому цей зв'язок існує при посередництві певної конвенційності

Потрібно також пам'ятати про те, що всі знаки другої трихотомії знаходяться один з одним у різних варіантах взаємозв'язку, який базується на принципі доповнення. В якості прикладу тут може виступити фотографія, яка з одного боку є схожою зі своїм об'єктом, а з іншого підтверджує його існування та перебуває з ним у каузальних відношеннях і таким чином поєднує

іконічність та індексальність. Інший приклад, помічені Робінзоном Крузо сліди на піску, що поєднують в собі індексальність та символічність (щоб зрозуміти сліди ми повинні знати хоча б елементарні правила їхнього прочитання, тобто володіти певним конвенційним кодом). Як ми побачимо далі, для побудови ефективної теорії індексу це є дуже важлива якість та характеристика.

Розгляд другої трихотомії дає нам можливість переходу до горизонтального аналізу – до співставлення індексу з одиничним знаком, судженням а також з варіантами знаків представленими в межах таблиці.

Для початку порівнюємо індекс зі всіма варіантами знаків представлених в межах першої трихотомії. Очевидно, можна сказати, що кожен індекс є одиничним знаком (Sinsign). Такий висновок можна зробити навіть ґрунтуючись на прикладах індексів, і його головних ознаках. Одиничність індексу зумовлена і його детермінізмом і певною часово-просторовою обмеженістю і його прив'язаністю до певної ситуації. Інше питання чи кожен одиничний знак це індекс?

На відміну від якісного знаку (Qualisign), який є не стільки знаком скільки його можливістю (кожна якість для своєї актуалізації повинна бути певною мірою реалізованою) одиничний знак і є здійсненням цієї можливості.

Проте без одиничного знаку не є можливим і загальний знак (Legisign), який, по суті, постає як узагальнення одиничних фактів.

Поглянувши на праву частину таблиці ми бачимо, що формою мислення вираження індексу є судження (Proposition). Забажавши зафіксувати певний окремий випадок індексального знаку ми повинні зробити це у формі судження. Наприклад: «Слід на піску належить П'ятниці», «Флюгер вказує на північ», «На цьому фото зображено Петра». Тобто ми трансформуємо візуальні за своєю природою індекси у вербальну форму.

З іншого боку, будь-яке судження складається з термінів (суб'єкт, зв'язка, предикат). Очевидно, що в даному контексті індекс виступає у статусі суб'єкта або, згідно з таблицею, терміна (Term).

Подальша логіка пірсівської таблиці веде нас до висновку про те, що наступною формою прояву та втілення індексу має стати

умовивід (Argument). Тобто, логічний зв'язок термінів (суб'єкту та предикату) дає нам судження, а формою та законом їхнього зв'язку виступає умовивід.

Однак ми маємо ще одну важливу складову нашої таблиці – крайня ліва колонка в якій зафіксовані основні категорії філософії Пірса у їхньому зв'язку з трьома трихотоміями: Первинність (Firstness), Вторинність (Secondness) та Третинність (Thirdness).

Як зауважує один з дослідників філософії Пірса Натан Гаузер ці категорії мають як онтологічний так і епістемологічний виміри (Houser, 1992: р. xxvii).

Первинність це те, що існує відокремлено та саме по собі. Проте до певної міри це ще не стільки існування скільки його можливість. Це існування позитивно якісної можливості. На гносеологічному рівні це «монадичний елемент досвіду зазвичай ідентифікований з відчуттям» (Houser, 1992: р. xxxi).

На противагу Первинності Вторинність це певний реальний факт, що має місце в межах певних просторово-часових координат. Це факт в межах якого встановлюються певні взаємовідносини двох складових елементів, що можуть відбуватися у різноманітних формах (примус, відношення, реакція, причина та наслідок, залежність). Гносеологічно Вторинність ми переживаємо у формі певної дії, або реакції.

Що ж до Третинності, то вона проявляється у формі закону, який зумовлює та керує фактами у майбутньому. Крім того важливість цієї категорії зумовлена її місцем по відношенні до перших двох. Третинність це своєрідний проміжний елемент який їх узгоджує між собою. На противагу першим категоріям, що мають більш чуттєву природу Третинність це більше до сфери мислення. Це реальний перехід до території знаку, який згідно з Пірсом є складовою з трьох елементів – репрезентамена, об'єкта та інтерпретанти.

Проте очевидно, що Вторинність та індекс, за рахунок свого проміжного положення також виступають у ролі певного медіатора. З одного боку тут маємо Первинність, яка більше скидається на чисту можливість та потенцію. Очевидно, що пізнання цієї чистою якості (напр. відчуття червоного, або певної форми) є можливим, або у межах певного специфічного феноменологічного досвіду, або у потенції. Реально кожна якість

завжди є втіленою у конкретному об'єкті. А це вже перехід до Вторинності.

З іншого боку, Третинність або сфера загального та необхідного також не є можливою без Вторинності яка підтверджує та оприявнює її. Можна сказати, що Вторинність, а з нею і індекс, перебуває з іншими категоріями та знаками та знаками в тісних логічних та сутнісних і буттєвих взаємозв'язках зумовленості та перетину.

Висновки. Все вищесказане дозволяє зробити висновок про те, що проблема індексу не була для Пірса якоюсь вторинною чи несуттєвою. На формування цього концепту майже одночасно вплинули як дослідження з проблем алгебраїчної логіки, так і критичне та вдумливе прочитання трактатів з середньовічної логіки. В результаті був сформований концепт, який став важливим компонентом пірсівської класифікації знаків і суттєвим елементом демонстрації та емпіричної підтримки такої категорії як Вторинність.

Очевидно, що для Пірса індекс був складним знаком, важливими характеристиками якого є: причинно-наслідковий зв'язок його корелятивів, наявність різноманітних видових варіацій та можливість спрямовувати увагу, того хто здійснює пізнавальну діяльність, до певного конкретного предмету у певний конкретний час.

Варто також відзначити тісний зв'язок індексу з іншими видами знаків, його вкоріненість у семіотичну класифікацію. Вказана ознака ще раз доводить одну з головних семіотичних констант філософа про те, що потенційно ідеальним знаком може бути лише той у якому всі три види знаків (іконічний знак, індекс та символ) поєднано в єдине ціле.

Важливою особливістю концепту індексу, як в принципі і усієї філософії Пірса, є його незавершеність та відкритість. Робота над ним ніколи не зводилася та не завершувалася на простому встановленні його суттєвих ознак. Проводилися постійні спроби подальшого співставлення індексу, як з іншими знаками другої трихотомії, так і з видами знаків першої та третьої.

Можливими подальшими варіантами вивчення індексу можуть бути як аналіз основних тенденцій його вивчення та тлумачення у існуючій дослідницькій літературі, так і аналіз можливих варіантів його практичного застосування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Atkin, A. Pierce on the Index and Indexical Reference. *Transactions of Charles S. Pierce Society*, 2005. Vol. XLI, No. 1: P. 161-188.
2. Bordeleau, A. An Indexical Approach to Architecture. *Architecture and Phenomenology, Footprint*. 2008. Autumn, P. 79-96.
3. Burks, A. Icon, Index, Symbol. *Philosophical and Phenomenological Research*, 1949. Vol. IX: P. 673-689.
4. Campbell, C. Indexical Ways of Knowing: An Inquiry into the Indexical Sign and How to Educate for Novelty. *Philosophical Inquiry in Education*, 2016. Volume 24. No. 1, P. 15-36.
5. Collected Papers. Volumes 1-6. Charles Hartshorne and Paul Weiss (eds.). Cambridge, MA: Harvard University Press. 1931-1936.
6. Collected Papers. Volumes 7 & 8. Arthur Burks (ed.). Cambridge, MA: Harvard University Press. 1958.
7. Faltýnek, D., Lacková, L. In the Case of Protosemiosis: Indexicality vs. Iconicity of Proteins. *Biosemiotics*. 2021. 14 P. 209-226.
8. Goudge, T. Pierce's Index. *Transactions of Charles S. Pierce Society*, 1965. Vol. 1, No. 2: P. 52-70.
9. Greenlee, D. Pierce's concept of sign. Mouton, The Hague & Paris. 1973. P. 148.
10. Houser, N. Introduction. In *The Essential Pierce. Vol. I. The Pierce Edition Project* (eds.). Bloomington, IN: Indiana University Press. 1992. P. xix-xli.
11. Krauss, R. Notes on the Index: Part 1, In the Originality of the Avant-garde and Other Modernist Myths. Cambridge: MIT Press, 1977. P. 196-209. (a)
12. Krauss, R. Notes on the Index: Part 2, In the Originality of the Avant-garde and Other Modernist Myths. Cambridge: MIT Press, 1977. P. 210-219. (b)
13. Krauss, R. Tracing Nadar. *October*, 1978. Vol. 5, Photography. P. 29-47.
14. Liszka, J. A General Introduction to the Semeiotic of Charles S. Pierce. Bloomington, IN: Indiana University Press. 1996. P. 151.
15. Savan, D. An Introduction to C.S. Pierce's Full System of Semeiotic. Toronto: Toronto Semiotic Circle. 1988. P. 453.
16. Sekula, A. Photography Between Labour and Capital. In Benjamin H. D. Buchloh and Robert Wilkie, eds., *Mining Photographs and Other Pictures 1948-1968: Photographs by Leslie Shedden*. Halifax: Press of Nova Scotia College of Art and Design, 1983. P. 193-268.
17. Short, T. L. Peirce's Theory of Signs. Cambridge: Cambridge University Press. 2007. P. 394.
18. Sonesson, G. Pictorial concepts. Inquiries into the semiotic heritage and its relevance for the analysis of the visual world. Lund: Aris / Lund University Press. 1989. P. 369.
19. Sonesson, G. Indexicality as Perceptual Mediation. *Papers from the third bi-annual meeting of the Swedish Society for Semiotic Studies*

edited by Christiane Pankow, Gothenburg University. 1996. SSKKII Report 9604, P. 127-143

20. The Essential Pierce. Vol. 1. The Pierce Edition Project (eds.). Bloomington, IN: Indiana University Press. 1992. P. 399.

21. The Essential Pierce. Vol. 2. The Pierce Edition Project (eds.). Bloomington, IN: Indiana University Press. 1998. P. 584.

22. Астапова-Вязьміна О. Знакова система Ч. С. Пірса та не-фігуративне мистецтво. 2011. URL: <http://eprints.edu.edu.ua/350/1/N210p025-029.pdf> (дата звернення 12.03.2025).

23. Маменко, Т. Семіотичні категорії Пірса. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2020. Випуск 2(172). Том 1. С. 123-141.

24. Маменко, Т. Критика Ч. Пірсом настанов картезіанської філософії. *Філософська думка*. 2023. №1. С. 176-192.

25. Мінаков, М. Історія поняття досвіду. – Київ: Парапан. 2007. 380 с.

26. Ситько, Ю. Априорні форми досвіду як складові знаку: пірсова семіотика через призму кантової онтики. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2012. Серія 8. Філологічні науки (мовознавство). Випуск 4. С. 169-175.

27. Шепетяк, О. Класифікація знаків у семіотиці Чарльза Пірса. *Університетська кафедра*. 2014. № 3, С. 129-136.

REFERENCES

1. Atkin, Albert. (2005). Pierce on the Index and Indexical Reference. *Transactions of Charles S. Pierce Society*, Vol. XLI, No. 1: 161-188.

2. Bordeleau, Anne. (2008). An Indexical Approach to Architecture. *Architecture and Phenomenology, Footprint*. Autumn 2008, pp. 79-96.

3. Burks, Arthur. (1949). Icon, Index, Symbol. *Philosophical and Phenomenological Research*, Vol. IX: 673-689.

4. Campbell, Cary. (2016). Indexical Ways of Knowing: An Inquiry Into the Indexical Sign and How to Educate for Novelty. *Philosophical Inquiry in Education*, Volume 24 (2016), No. 1, pp. 15-36.

5. *Collected Papers. Volumes 1-6*. (1931-1936). Charles Hartshorne and Paul Weiss (eds.). (Cambridge, MA: Harvard University Press).

6. *Collected Papers. Volumes 7 & 8*. (1958). Arthur Burks (ed.). (Cambridge, MA: Harvard University Press).

7. Faltýnek, Dan., Lacková, Ludmila. (2021). In the Case of Protosemiosis: Indexicality vs. Iconicity of Proteins. *Biosemiotics*. 14:209-226.

8. Goudge, Thomas A. (1965). Pierce's Index. *Transactions of Charles S. Pierce Society*, Vol. 1, No. 2: 52-70.

9. Greenlee, Douglas. (1973). *Pierce's concept of sign*. Mouton, The Hague & Paris.

10. Houser, Nathan. (1992). Introduction. In *The Essential Pierce. Vol. 1*. The Pierce Edition Project (eds.). (Bloomington, IN: Indiana University Press). xix-xli.

11. Krauss, Rosalind. (1977). Notes on the Index: Part 1, In *The Originality of the Avant-garde and Other Modernist Myths*. Cambridge: MIT Press, 196-209. (a)
12. Krauss, Rosalind. (1977). Notes on the Index: Part 2, In *The Originality of the Avant-garde and Other Modernist Myths*. Cambridge: MIT Press, 210-219. (b)
13. Krauss, Rosalind. (1978). Tracing Nadar. *October*, Vol. 5, Photography. 29-47.
14. Liszka, James J. (1996). *A General Introduction to the Semeiotic of Charles S. Pierce*. Bloomington, IN: Indiana University Press.
15. Savan, David. (1988). *An Introduction to C.S. Pierce's Full System of Semeiotic*. Toronto: Toronto Semiotic Circle.
16. Sekula, Alan. (1983). Photography Between Labour and Capital. In Benjamin H. D. Buchloh and Robert Wilkie, eds., *Mining Photographs and Other Pictures 1948-1968*: Photographs by Leslie Shedden. Halifax: Press of Nova Scotia College of Art and Design, 193-268.
17. Short, T.L. (2007). *Peirce's Theory of Signs*. Cambridge: Cambridge University Press.
18. Sonesson, Goran. (1989). *Pictorial concepts. Inquiries into the semiotic heritage and its relevance for the analysis of the visual world*. Lund: Aris / Lund University Press
19. Sonesson, Goran. (1996). Indexicality as Perceptual Mediation. *Papers from the third bi-annual meeting of the Swedish Society for Semiotic Studies* edited by Christiane Pankow, Gothenburg University. SSKKII Report 9604, 127-143
20. *The Essential Pierce. Vol. 1.* (1992). The Pierce Edition Project (eds.). (Bloomington, IN: Indiana University Press).
21. *The Essential Pierce. Vol. 2.* (1998). The Pierce Edition Project (eds.). (Bloomington, IN: Indiana University Press).
22. Astapova-Vyazmina, O. (2011). Znakova systema Ch. S. Pirs'a ta ne-fihuratyvne mystetstvo. [C. S. Peirce's sign system and non-figurative art.] URL: <http://eprints.cdu.edu.ua/350/1/N210p025-029.pdf> (дата звернення 12.03.2025). [In Ukrainian].
23. Mamenko, T. (2020). Semiotychni katehorii Pirs'a. [Peirce's semiotic categories]. *Multyversum. Filosofskiyi almanakh*. Vypusk 2(172). Tom 1.123-141. [In Ukrainian].
24. Mamenko, T. (2023). Krytyka Ch. Pirsom nastanov kartezianskoj filosofii. [Criticism of the Guidelines of Cartesian Philosophy by Ch. Pierce.] *Filosofska dumka*, 1, 176-192. [In Ukrainian].
25. Minakov, M. (2007). Istorii'a poniattia dosvidu [History of the concept of experience]. [In Ukrainian] Kyiv: Parapan, 380. [In Ukrainian].
26. Sitko, Yu. (2012). Apriorni formy dosvidu yak skladovi znaku: pirsova semiotyka cherez pryzmu kantovoi ontyky. [A priori forms of experience as

components of a sign: Peirce's semiotics through the prism of Kantian ontics]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*. Seriiia 8. Filolohichni nauky (movoznavstvo). Vypusk 4. 169-175. [In Ukrainian].

27. Shepetyak, O. (2014). Klasyfikatsiia znakiv u semiotytsi Charlza Pirs. [Classification of signs in the semiotics of Charles Peirce.]. *Universytetska kafedra*. Vypusk 3, 129-136. [In Ukrainian].

УДК 41.319.8:001

СКОТНА Надія – доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 24, вул. Івана Франка, м. Дрогобич, Україна, індекс 82100, (nadiya.skotna@dspu.edu.ua).

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2929-8926>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.10>

Бібліографічний опис статті: Скотна, Н. (2025). Діалог між сучасною наукою, філософією та традицією як основа майбутнього (Рецензія на монографію: Ткаченко О.А. Традиція і антропологічні виклики новітніх технологій : монографія. Дрогобич : Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2024. 396 с.) *Людинознавчі студії: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія»*, 50, 167–173, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.10>

Ключові слова: наука, новітні технології, людина, освіта, традиція, глобальна цифровізація

SKOTNA Nadiya – Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy, Sociology and Political Science named after Professor Valery Skotnyi, Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University, 24, Ivan Franko str., Drohobych, Ukraine, postal code 82100 (nadiya.skotna@dspu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2929-8926>

DOI: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.10>

To cite this article: Skotna, N. (2025). Dialoh mizh suchasnoiu naukoiu, filosofiieiu ta tradytsiieiu yak osnova maibutnoho [A Dialogue between Contemporary Science, Philosophy, and Tradition as a Foundation for the Future]. (Retsenziia na naukove vydannia: Tkachenko O.A. Tradytsiia i antropohichni vyklyky novitnikh tekhnolohii : monohrafiia. Drohobych : Drohobytskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Ivana Franka, 2024. 396 s.) *Liudynoznavchi studii: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia «Filosofia» – Human Studies. Series of «Philosophy»: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 50, 167–173, doi: <https://doi.org/10.24919/2522-4700.50.10>

Key words: science, new technologies, human, education, tradition, global digitalization

ДІАЛОГ МІЖ СУЧАСНОЮ НАУКОЮ, ФІЛОСОФІЄЮ ТА ТРАДИЦІЄЮ ЯК ОСНОВА МАЙБУТНЬОГО

(Рецензія на монографію: Ткаченко О.А. Традиція і антропологічні виклики новітніх технологій : монографія.
Дрогобич : Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2024. 396 с. ISBN 978-617-7990-94-8)

Нині ми є свідками розгортання (тріумфу?) Великої науки, яка визначає темпи та спрямованість розвитку людства, бере на себе відповідальність за результати науково-технічного прогресу і регламентує його аксіологічні виміри, включаючи гуманістичні, екологічні, екзистенційні цінності. Сучасна людина живе в просторі новітніх технологій, що інтенсивно змінюють її світ, можливості, прагнення, внутрішній баланс. «Образно кажучи, технології викликають людину в різноманітних її сутностях: тілесних, душевних, духовних, а ширше сам проєкт “Людина” на поєдинок. І вона, в силу своєї відкритості не може не прийняти ці виклики» (с. 8), – зазначає О. Ткаченко у своєму новому науковому доробку «Традиція і антропологічні виклики новітніх технологій».

Монографія присвячена актуальній проблемі сутності новітніх технологій та реально існуючих та ймовірних антропологічних викликів в результаті їх впровадження, новим формам взаємодії на рівні: «людина – техніка», «техніка – людина» в добу постнекласичної наукової раціональності. Дослідження виконано в руслі комплексної наукової теми кафедри філософії, соціології та політології імені професора Валерія Скотного за темою «Багатоманітність філософських дискурсів сучасності», що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

В першому розділі автор акцентує увагу на філософсько-антропологічному підході, який полягає у виділенні сфери власне людського у будь-якій проблемі. Стосовно рецензованого нами дослідження, цей зміст зводиться до пошуку відповідей на запитання: про новітній зміст людини, її призначення та шляхи його реалізації в умовах експлозивної експансії

новітніх технологій; як людина вписується в ці структури світу; про сутність антропологічних характеристик техніки та технологій. Водночас в роботі вдало використана синергетична методологія, евристичні можливості міждисциплінарного підходу. О. Ткаченко ґрунтовно аналізує методологічний потенціал постнекласичної наукової раціональності, методологію системності та складності в умовах ризиків та невизначеності. Позитивним моментом монографії є те, що в ній творчо, оригінально розкривається потенціал діалектики в осмисленні сучасних реалій людського буття. Уникаючи будь-якої категоричності, автор наголошує, що основні принципи та категоріальний апарат діалектики як логіки і теорії пізнання був і залишається методологічною основою системних досліджень, розуміння закономірностей існування будь-яких форм буття: людського, соціального, технічного та інших.

В центрі дослідження Олександра Ткаченка людина, яка приймає виклики світу техніки та технологій. Як і в будь-якому протистоянні, особливо в ситуації нелінійності, непередбачуваності технологічних інновацій, людина по-різному проявляє себе, стверджуючи свої особистісні сутності, або навпаки, втрачаючи частково чи повністю себе. Дослідження має «конкретно визначену мету і відповідно її структурованість – спробувати зрозуміти особливості розвитку НБІКС – технологій, вдивитися у ситуацію людини в суспільстві високих технологій та акцентувати увагу на тому, що саме повноцінний діалог між сучасною наукою, філософією та традицією може зупинити процес дегуманізації сучасного суспільства» (с. 9).

Сам автор оптимістично сприймає сучасну ситуацію, показуючи, що попри існуючі реальні екзистенційні загрози, людство все ж таки має можливість не впасти в безодню під тягарем глобальної сучасності. Саме традиція, переконаний Ткаченко О.А., не дозволяє новітнім технологіям поглинути нас повністю, «привести до розладу й спустошення нашого єства» (М. Гайдеггер).

Що ж, на думку О. Ткаченка, вміщує в себе поняття «традиція»? Слідом за німецьким романтизмом та німецькою класичною філософією, він розглядає традицію як джерело духовної єдності людства, «духовну основу історичного процесу, живу,

таку, що не зупиняється в своєму русі» (с. 286). Розмірковуючи над сутністю та генезою традиціоналізму, беручи до уваги сучасну ситуацію людини та суспільства, автор приходить до висновку, що традиція є живий і органічний канон людського буття, в якому історична людина знаходить стійку опору для матеріального і духовного життя, віднаходить свої екзистенційні смисли та інтереси, які стають пріоритетною, свobodно схваленою системою цінностей, вищим авторитетом, священним. В традиції людина віднаходить об'єднувальний центр життя (Е. Шилз, Ш. Айзенштадт) і передовсім духовного, яким виступають переконання і вірування свого народу, абсолютні загальнолюдські цінності. Саме наявність такого центру уможливорює впорядкування символів, цінностей, вірувань, поведінки. Це дає можливість історично діяти у змінних соціальних і природних умовах згідно з духом свого народу, дає можливість залишатися самим собою (с. 294). Власне традиція дозволяє людині бути особистістю, розвивати в собі суб'єктність, творити себе та свій власний світ, історію себе, своєї родини, нації, народу.

В монографії обґрунтовано, що сучасна духовна криза полягає не стільки в динамічному інтенсивному розвитку новітніх технологій, скільки власне, у розриві, диспропорції між глибинним духовним змістом культури та її репрезентативними формами.

Цікавим і дійсно продуктивним у дослідженні антропологічних викликів новітніх технологій є підрозділ 1.4., в якому розкривається взаємодія технологій і людини в контексті діалектики суб'єкта та об'єкта. Автор переконливо показує, що тільки усвідомлена людська діяльність є істинним суб'єктом, а «тенденція приниження суб'єкта в людині створює її «одномірність, яка або блокує процеси вираження багатства суб'єктивного світу, або обмежує можливості розвитку особистості» (с. 54). Наріжним каменем, сутнісним началом людської суб'єктивності виступає, на думку автора, духовна традиція.

Заслуговує на увагу представлений у монографії детальний аналіз сутності та особливостей конвергентних НБІКС-технологій в їх антропологічному вимірі та соціокультурному контексті, представлений у II розділі монографії. Актуальним і своєчасним є аналіз автором філософських аспектів штучного

інтелекту, перспектив впровадження робототехніки. Крізь призму цього аналізу відтворюється образ сучасного суспільства, заснованого на конвергентних технологіях: з одного боку, його технічний потенціал, з іншого – вразливість, ностальгічність, «блукаюча ідентичність», тягар самотності, технологізація сфери спілкування. Автор розкриває та аналізує поширення трансгуманізму, передбачає наслідки переходу до постлюдськості під впливом досягнень науки та техніки, а також виклики та загрози для людини на цьому шляху. В цьому контексті в монографії робиться висновок, що своєрідна «зрощеність» людського та артефактного (техніки, технологій) повинна супроводжуватись випереджальною гуманітарною рефлексією, в основі якої завжди були людські перспективи існування.

Окреслюючи сучасні цивілізаційні виклики та тенденції, Ткаченко О.А. особливо ретельно розкриває їх прояви в освітньо-педагогічній реальності, показуючи, що парадигми освіти безпосередньо пов'язані з розвитком техніки та технологій, міркуючи над тим як інформатизація змінює зміст і затребуваність освіти, наскільки ці зміни впливають на буттєвість людини, її екзистенцію – унікальну особистісну сутність.

Визнаючи позитивні наслідки упровадження інформаційних технологій в освітній процес, О. Ткаченко акцентує увагу на суперечливих аспектах цього явища. Автор здійснює критичний аналіз проблем, які пов'язані з дистанційним навчанням, впровадженням штучного інтелекту в освітній процес та ін. В монографії наголошується, що в технологічній освітній системі людський фактор стає другорядним, поступаючись таким питанням як рейтинг, статистика, фінансування, звітність. Також, автор стурбований тим, що технологізація освіти вносить свої корективи в спілкування. В монографії наголошується, що розвиток інформаційних технологій та доступність цифрових засобів навчання радикально збільшують можливості маніпуляції людською свідомістю.

Цілком обґрунтованим в цьому контексті є висновок автора про те, що «Технології не тільки змінюють смисли, способи та зміст освіти, вони впливають на визначення ідеалів, ідей, і відповідно, цілей освітньої сфери та результатів. Як наслідок, гуманістична парадигма ризикує поступитися технологіям» (с. 281). Але технологізація навчання не гарантує вищого рівня

особистісного розвитку, вищого рівня соціальності суспільства. Важливо не втратити потенціал традиції в розвитку технологічної цивілізації йти вперед в ногу з технічним прогресом, не відриваючись від свого коріння.

Шукаючи відповіді на питання: як досягти органічної єдності розвитку новітніх технологій з духовними, гуманістичними цінностями, які виборювало людство впродовж своєї історії, автор монографії звертається, як ми зазначили вище, саме до традиції (в її глибинному розумінні) в метафізичних і антропологічних вимірах.

Зокрема, входження в традицію бачиться дослідником як мета освітнього процесу, освітній вектор, покликаний запобігти розлюдненню людини. При цьому традиція розкривається як гармонічний творчий синтез особистої ініціативи з вічними духовними смислами, як діалог з минулим, яке стає сучасним через посередництво філософії. Традиція як реальність певних смислів передбачає філософсько-світоглядне обґрунтування внутрішньої, а не «електронної» свободи. Тому знайомство з філософією як світоглядною наукою, що дозволяє вибудувати дійсну власну життєву стратегію, видається нам вкрай важливим в освітньому процесі, не лише в ЗВО, а й у старшій школі, як це відбувається, для прикладу, в Австрії. Постає також питання про необхідність філософського каркасу педагогічного мислення у його філософсько-онтологічних вимірах.

Важливим, також на нашу думку, є звернення О. Ткаченка до потенціалу сім'ї, як осередку, який є першоосновою внутрішньої свободи особистості, її власної гідності та громадянськості. Цьому питанню присвячений підрозділ 4.3. «Душевно-духовний потенціал традиційної сім'ї в умовах деструктивності цифрових технологій». Він сповнений тривоги через функціонування в Інтернет-мережі великої кількості токсичного контенту, до якого у дітей та підлітків немає ніякого імунітету. Йдеться про маніпулювання свідомістю дітей, пропаганду насильства як способу самовираження, залучення до кібербулінгу, тролінгу, підштовхування до самоушкодження, сексуальну експлуатацію. Детально аналізуються шляхи та конкретні стратегії запобігання цим явищам через потенціал сім'ї – однієї з головних сфер виховання, любові, піклування про дитину.

Чи виховують дітей у сучасних сім'ях? Таке питання гостро постає перед читачем рецензованої монографії. Як допомогти сім'ї зберегти альтруїзм та інші риси, притаманні традиційним сімейним відносинам, а що потрібно переосмислити в сім'ї на сучасному рівні цивілізаційного розвитку? На пошук відповідей спрямовує нас ланцюг міркувань О. Ткаченка.

Зазначимо, що монографія містить дискусійні ідеї і навіть закликає до дискусії, що свідчить про відкритість авторської позиції. Так, розглядаючи людину та технології у вимірах релігійної традиції, О. Ткаченко обмежується християнською традицією, що є його беззаперечним правом і, як він наголошує, пов'язане з його духовним досвідом. Проте сучасна духовна криза має всезагальний характер, проникаючи в глибинний зміст культур різних народів, з репрезентативними для них релігіями. Значна частина сучасного населення взагалі є атеїстами. Тому низка питань залишається, пошук відповідей на них – попереду.

Монографія буде корисною філософам і представникам різних сфер науки, а також викладачам, студентам, широкому колу читачів, які цікавляться як сутністю та особливостям НБКС-технологій, так і проблемами дослідження перспектив людини й людства.

НОТАТКИ

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ЛЮДИНОЗНАВЧІ СТУДІЇ

**Збірник наукових праць
Дрогобицького державного педагогічного
університету імені Івана Франка**

Серія «Філософія». Випуск 50

Головний редактор *Валентина Бодак*

Технічний редактор *Наталія Корцигіна*

Коректор *Наталія Славогородська*

Формат 60×84/16. Гарнітура Times New Roman.

Цифровий друк. Ум. друк. арк. 10,23.

Підписано до друку 30.05.2025 р.

Замов. № 0525/370. Наклад 50 прим.

Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

Е-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.

COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

DROHOBYCH IVAN FRANKO STATE
PEDAGOGICAL UNIVERSITY

HUMAN STUDIES

a collection of scientific articles
Drohobych Ivan Franko
State Pedagogical University

Series of «Philosophy». Issue 50

Production Editor *Valentyna Bodak*

Technical Editor *Nataliia Kortsyhina*

Corrector *Natalia Slavohorodska*

Format 60×84/16. Times New Roman Font.
Digital printing. Conventional printed sheet 10,23.
Signed for printing on 30.05.2025.
Order № 0525/370. Edition of 50 copies.

Publishing House “Helvetica”
65101, Odessa, 6/1, Inglezi St.
Phone +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Certificate of publishing entity
ДК № 7623 as of 22.06.2022